

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 4 (18)

Київ 2016

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 13/16 від 27 жовтня 2016 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Сєдих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
М. Левицька – дійсний д-р психології; О. В. Суший – д-р наук з держ. упр.;
А. С. Роза – д-р філософії в галузі психології; І. О. Бондаревська – канд. психол. наук; Л. В. Григоровська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення агестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 4 (18). – 300 с.

Досліджуються психологічні аспекти актуальної суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема питання ціннісного порозуміння українців, їхнього психологічного благополуччя, життєстійкості, пошуку особистісних ресурсів і творення соціального капіталу суспільства в умовах зовнішньої воєнної агресії проти України. Аналізуються психологічні чинники воєнних і міжетнічних конфліктів, особливості етнічної свідомості кримських татар у кризовий період, психологічні механізми соціальної адаптації мігрантів та учасників АТО, ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб. Представлено результати вивчення політично значущих соціальних феноменів: групової поляризації, соціальної ідентифікації і соціальної дистанції, автентичного лідерства, деперсоналізації тощо. Зроблено низку наукових узагальнень даних емпіричних досліджень, які розкривають динаміку та потенціал розвитку свідомості молоді, а саме досліджень соціального оптимізму, громадянської суб'єктності, політичної та сімейної культури. Значну увагу приділено аналізу медійних практик як чинників формування особистості, дискурсу соціальних медіа.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам, аспірантам і студентам.

ББК 66.07+88.8

© Асоціація політичних психологів України, 2016

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: СЦЕНАРІЇ ТА ВИМІРИ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЦІННІСНОГО ПОРОЗУМІННЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В. О. Васютинський, м. Київ

За результатами опитування студентів із західного, центрального та східного регіонів України визначено психологічну структуру та спрямованість їхніх уявлень про зміст можливого ціннісного порозуміння з приводу війни на Донбасі. Зафіксовано політичний, політико-гуманістичний та гуманістичний контексти оцінки подій, виявлено співчуття та осуд як основні варіанти ставлення до мешканців Донбасу. Акцентування політичного контексту подій пов'язане з войовничо проукраїнськими позиціями та активним осудом політичних опонентів. В основі зосередження на політико-гуманістичному контексті лежать проукраїнські позиції та схильність до самоствердження. Гуманістичний контекст обстоюють особи, що незадоволені із себе, не є рішуче проукраїнськими, підтримують політичне порозуміння. Найбільш проблемною з погляду досягнення ціннісного порозуміння виявилася група “уникливо-мовчазних” респондентів, що відображає суперечливий стан свідомості мешканців південно-східних регіонів – між нерішучою відмовою від попередніх цінностей і невиразною нехіттю до нових, які більше відповідають сучасним суспільним умовам і тенденціям.

Ключові слова: ціннісне порозуміння, політичний контекст, політико-гуманістичний контекст, гуманістичний контекст, співчуття, осуд.

Проблема. Ціннісне порозуміння визначаємо як процес взаємного виявлення, порівняння, усвідомлення, визнавання цінностей, стан взаємного розуміння та прийняття їх як істотного і неодмінного факту співіснування, корекцію ставлень до них під час значущої взаємодії їхніх носіїв.

Брак ціннісного порозуміння, зазначає Д. Кашен, часто лежить в основі таких дисфункційних симптомів спільної діяльності, як запеклі суперечки, нескінченні незгоди та неефективні зустрічі. Це не означає, що взаємне уточнення цінностей унеможливило конфлікт. Проте таке з'ясування дає змогу зробити конфлікт прозорим, критерії та межі приймання рішень – зрозумілими, а дискусії – продуктивними [2]. Принципо-

вим тут є питання про те, наскільки в основі значущих соціальних конфліктів лежать саме цінності, чи можливі такі конфлікти без ціннісного контексту. Схоже, що навряд, бо будь-який предмет, із приводу якого зав'язується масштабне громадське протистояння, неминуче має або набуває ціннісного змісту.

Т. Вілкінсон розглядає ціннісне порозуміння як надважливий засіб єднання культур у суспільстві. Він, зокрема, наполягає на тому, що порозуміння, наприклад, між представниками різних релігій (як і будь-яких інших ідеологій) можливе лише на нейтральній, тобто світській, а не релігійній, основі [4, р. 19–20]. Якщо застосувати цей принцип до порозуміння політико-ідеологічного, то можна гадати, що в такому процесі належить сильніше акцентувати не власне політичні чи ідеологічні складові, а ті, що видаються більш нейтральними, але є психологічно важливими. Тут насамперед на думку спадають цінності “загальнолюдські”, що їхню вагу важко заперечити і на тлі яких інші цінності стають менш значущими або актуальними.

Описуючи процес вироблення стратегій впливу в американській філантропії, спрямованих на соціальні зміни, Г. Пірсон підкреслює значення типового для Канади ціннісного порозуміння, що виводить дискусії за межі політичної поляризації. Обговорення філантропічних стратегій, як правило, не зачіпає позицій учасників у політичному спектрі. Для того щоб говорити про стратегії, не потрібно сперечатися про цінності [3]. Очевидно, у політично стабільному суспільстві досягти цього набагато легше, ніж в умовах інтенсивної політичної поляризації, яка має місце в сучасній Україні.

Дж. Єрвуд і А. Страньєрі, досліджуючи засоби забезпечення дорадчої демократії, приділяють увагу досягненню консенсусу як згоді щодо того, що слід робити. Такий консенсус містить істотні суб'єктивні компоненти у вигляді цінностей, переконань та уподобань, на основі яких автори пропонують відповідну типологію. Нормативний компонент стосується до згоди щодо головних цінностей: виділяють їхній перелік, але без установлення єдиної ієрархії, тобто насамперед має йтися про можливість їхнього співіснування. Епістемічний компонент орієнтує на причинно-наслідкові зв'язки між діями і цінностями; він передбачає широке бачення перспектив, взаємне визнання переконань та готовність їх обговорювати, відмову від намагань викоренити “хибні” погляди. Преференційний компонент ґрунтується на згоді щодо того, що слід робити, щодо діапазону прийнятних альтернатив, здійснення вибору між ними [5, р. 21–23]. Якщо взяти такий перелік за логічну та практичну послідовність досягання консенсусу, то початково належить подбати про якнайширше усвідомлення можливості й неодмінності існування

різноманітних цінностей. Далі має йтися про взаємне визнання їх. На завершення має відбутися вибір цінностей у загальноприйнятних межах.

Дж. Адема підкреслює значення наукових знань для узгодженого розв'язання проблем. Для структурованих проблем роль науковця-експерта є найбільш ефективною, проблему може бути розв'язано шляхом використання належних знань. За наявності ціннісного консенсусу стає зрозуміло, яку саме проблему потрібно розв'язати, а в разі консенсусу щодо потрібних знань рішення знайти досить легко. У випадку помірно структурованої проблеми, коли немає ціннісного консенсусу, але є згода щодо знань, особливого значення набуває роль посередника, який допомагає усвідомити складність проблеми, визначити точки дотику та провести переговори з пошуку рішення. Основну увагу приділяють використанню фактичних знань та обговоренню того, як вони впливають на цінності. У разі погано структурованої проблеми існує згода щодо цінностей, але не щодо знань. Для таких проблем науковці в кінцевому підсумку виконують роль адвоката. Коли ж ідеться про неструктуровану проблему, науку можна розглядати як засіб постановки проблеми [1].

Звернення до проблеми ціннісного порозуміння між представниками різних політико-ідеологічних груп населення України зумовлено потребою дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. Відповідне його тлумачення було покладено в основу розроблення психологічного інструментарію та проведення емпіричного дослідження для з'ясування психологічної структури уявлень громадян про зміст цього важливого соціально- та політико-психологічного явища.

Дослідження містило три етапи. На *першому* етапі скомпоновано методикою опитування. Використано зміст анкети для всеукраїнського опитування з проблеми ставлення громадян до релігії та міжконфесійних відносин. Уведено твердження з анкети для моніторингу масової політичної свідомості, використаної під час опитування в грудні 2015 р. Додано перелік із 10 основних цінностей за методикою Ш. Шварца та п'ятьох типів поведінки в конфлікті за К. Томасом. Частина пунктів сформульовано на основі суджень, що їх висловлюють учасники дискусій в інтернеті з приводу війни на Донбасі.

На *другому* етапі для увиразнення власне психологічного змісту можливого ціннісного порозуміння було розроблено низку додаткових пунктів. Для цього опитано 50 студентів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та 78 студентів Київського національного торговельно-економічного університету.

Студенти-психологи формували можливі запити клієнтів до психолога-консультанта, а студенти-економісти їх оцінювали. Фіксовано

відмінності між оцінками студентів, які, зокрема, відрізняються схильністю протестувати проти влади, рівнем конфліктності, наявністю твердих політичних переконань, ставленням до російської мови, прихильністю до силового повернення Донбасу й Криму в Україну. Найбільш навантажені за факторним аналізом ознаки-запити також увійшли до загальної анкети.

Загалом анкету, спрямовану на з'ясування психологічної структури уявлень респондентів про зміст ціннісного порозуміння, склали 72 пункти у вигляді висловів із приводу різноманітних аспектів особистого та громадського життя, щодо яких респонденти визначали ступінь своєї згоди чи незгоди за 5-бальною шкалою.

На *третьому* етапі за цією анкетною опитано 294 студенти: 103 студенти Київського національного торговельно-економічного університету, 87 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в м. Луцьку, 104 студенти Запорізького національного університету. Серед опитаних 67% становили жінки.

Заповненню пунктів анкети передувало завдання для респондентів: сформулювати своє звернення до мешканців окупованої території Донбасу обсягом п'ять речень. У результаті контент-аналізу було визначено два основні показники, які характеризують зміст наведених звернень: загальний контекст і ставлення до “слухачів” – мешканців окупованої території.

Найвиразніше розрізнено контекст *політичний* і *гуманістичний*. У межах політичного контексту (його виявлено у 22,1% респондентів, найбільше серед лучан) опитані підкреслювали факти російської воєнної агресії та окупації Донбасу, оцінювали політичну поведінку мешканців регіону, покладали відповідальність на різних політичних суб'єктів. Гуманістичний контекст (14%, відносно вищим цей показник виявився серед київських студентів) зосереджувався навколо війни як трагічного явища, загибелі військових і цивільних осіб, людських страждань і поневірянь. У відповідях великої частини респондентів (31,6%, найчастіше серед студентів із Луцька) спостережено ознаки обох контекстів – політичного і гуманістичного. Водночас чимало опитаних (32,3%, особливо багато їх було серед запоріжців) відмовилося від виконання цієї частини завдання. Такі випадки було вирішено вважати за вияв окремої “уникливо-мовчазної” позиції респондентів.

Ставлення до жителів Донбасу найчіткіше проявилися у вигляді *осуду* (осудливі оцінки, звинувачення, агресивна іронія), отриманого в 20,8% відповідей, або *співчуття* (примирливо-компромісні пропозиції, надія на порозуміння), яке виявили 59,2% опитаних. Належало б також очікувати на схвалення частиною респондентів антиукраїнської позиції мешканців регіону, але таких відповідей виявилось лише чотири (усі в

Запоріжжі). Можна гадати, що таке схвалення почасти криється за відмовами від формулювання звернень.

Дальша обробка даних полягала в тому, що спершу визначали ознаки, за якими мали місце значущі відмінності між різними групами респондентів, виділених за описаними показниками, – контекстом і ставленнями. Далі в просторі цих ознак здійснено факторний аналіз даних усієї вибірки. Потім порівняно показники представників різних груп за найбільш навантаженими в межах факторів ознаками.

Відмінності між групами, які по-різному відтворили контекст подій, мали місце в 31 ознаці. За результатами факторного аналізу виділилися шість факторів із сукупною дисперсією 51,4%.

До *першого* фактору (13,7%) увійшли показники, зміст яких узагальнено в назві “незадоволення із себе”. Його найповніше відображено у вислові “Є багато такого, що не влаштовує мене в моїй поведінці” (0,758). Так частіше вважають респонденти, які, за 5-бальною шкалою, акцентують гуманістичний та політично-гуманістичний (по 3,5 бала) контекст, натомість носії політичної (3,3) та уникливо-мовчазної (3,2) позицій є менш прихильними до цієї думки ($p \leq 0,05$). Решту навантажених ознак у цьому факторі склали вислови “Є багато такого, що заважає мені в житті” (0,653) та “Мене турбує безліч речей” (0,586).

Очевидно, незадоволення із себе виконує важливу мотиваційну функцію, спонукаючи респондентів визначати своє ставлення до того, що відбувається з ними та навколо них. Зосередження уваги на психологічних проблемах виявляється однією з ознак гуманістичної позиції. Натомість прихильність до політичних пояснень подій виконує таку собі захисну функцію, даючи особі підстави бути відносно більше задоволеною із себе, спрямовуючи критичні оцінки на зовнішній світ. Схоже, що позиція “уникливо-мовчазних” щодо цього є також істотно, хоча й неявно, політизованою. Питання, проте, у тому, яке політичне спрямування має ця їхня позиція.

Другий фактор (10,3%) дістав назву “політико-ідеологічна позиція”. Тут найбільш навантаженим став вислів “Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції” (0,722). Відносно частіше з ним погоджувалися ті, хто обстоює гуманістичний контекст подій (3 бали) або займає уникливо-мовчазну позицію (2,9), а рідше – носії політично-гуманістичної та політичної позиції (по 2,3 бала; $p \leq 0,05$). Близький до цього зміст відображають наступні за вагомістю вислови “У Конституції України слід надати Донбасу автономний статус” (0,656) та “Найважливіше в житті – мати високий соціальний статус” (0,505).

Мабуть, для носіїв гуманістичних цінностей українсько-російська двомовність постає як своєрідний компроміс у цій політично напруженій сфері. Щодо “уникливо-мовчазних” можна припустити, що в цьому разі

вони проявили притаманну їм проросійську політичну позицію, яку, власне, і маскують під мовчазним униканням. Зв'язок високого соціального статусу з тяжінням до російськомовності показує важливий психологічний аспект – надання переваги російській мові як традиційно більш престижній та статусній в українському соціумі.

Зміст *третього* фактору (9,3%) окреслено як “войовничу позицію”. Тут переважив вислів “На жаль, ні перший, ні другий Майдан не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади” (0,639). Відносно більшою мірою до цього схилиються носії унікально-мовчазної та політичної позиції (по 2,8 бала), а також політично-гуманістичної (2,6). Натомість найменше прагнуть “третього Майдану” ті, хто підкреслює гуманістичний аспект (1,9 бала; $p \leq 0,05$). Показовішими, проте, виявилися оцінки другого за значенням вислову “Донбас треба відвоювати, а не вести даремні переговори” (.636): від політичної позиції (4,1 бала) до унікально-мовчазної (3,9), політично-гуманістичної (3,4) та гуманістичної (3 бали; $p \leq 0,001$). До цього фактору ввійшов також вислів “Якби ми менше розмовляли по-російському, то в росіян було б менше бажання і можливостей тягти нас у свій “русский мир” (0,630). Співвідношення його оцінок виявилось аналогічним до попереднього: відповідно 3,0, 2,8; 2,6; 2,3 бала ($p \leq 0,001$).

Протилежні щодо цього позиції adeptів політичного (найбільш войовничі) і гуманістичного (найменш войовничі) контекстів є цілком поясненими з погляду їхньої психологічної спрямованості. Водночас привертають увагу не зовсім зрозумілі оцінки “унікально-мовчазних”, які виявилися близькими до “політичних”. Фактично вони суперечать тим, які проявилися в змісті попереднього фактору. Виходить, що позиція “унікально-мовчазних” насправді не є достатньо однорідною, а містить щонайменше два варіанти – більш проросійський і більш проукраїнський.

Четвертий фактор (6,7%) склали вислови, що відображають орієнтацію респондентів на “самоствердження”: “Я здатен досягти в житті більшого” (0,752) та “Я можу реалізувати себе кращим чином, ніж досі” (0,636). За оцінками першого вислову опитані розподілилися в такому порядку: особи, які виділяють політично-гуманістичний контекст (4,4 бала), політичний (4,3), гуманістичний (4,2) та унікально-мовчазний (3,8 бала; $p \leq 0,05$).

Тут вирізняються оцінки “унікально-мовчазних”, які відносно найменше претендують на самоствердження. Можливо, це якраз і є проявом інакшої позиції в складі цієї групи – відмови від наполегливих домагань як наслідку несприятливих соціально-політичних тенденцій. В основі лежать більш чи менш виразні проросійські постави, які, проте, видаються тепер не зовсім слухними й доречними.

П'ятий фактор (6%) визначено як “компромісну позицію”. У його структурі домінує вислів “Оскільки люди відрізняються розумінням сенсу життя, різні релігійні конфесії будуть завжди” (0,772). Вищий рівень згоди з його змістом показали респонденти, які виділяють політичний та політично-гуманістичний контекст (по 3,9 бала), далі йдуть носії гуманістичної (3,7) та уникливо-мовчазної (3,4) позицій ($p \leq 0,05$). До фактору також увійшов вислів “Я намагаюся залагоджувати справи з урахуванням інтересів і моїх власних, й інших осіб” (0,691). Тут найвищим виявився бал у “політично-гуманістичній” групі (4), далі йдуть групи “гуманістична” (3,9), “політична” (3,8) та “уникливо-мовчазна” (3,6 бала; $p \leq 0,05$).

Цікаво, що найвиразнішу схильність до компромісу показали носії політично-гуманістичного контексту: можна гадати, що йдеться не лише про компроміс між протистійними частинами суспільства, а й між обома основним контекстами – політичним і гуманістичним. Найнижчий показник групи “уникливо-мовчазних” здається свідченням того, що представники цієї групи, попри певну розгубленість і відчуття неадекватності своєї позиції, залишаються в стані ригідного дотримання властивих їм стереотипів.

У шостому факторі (5,4%), названому “політичне порозуміння”, переважив вислів “Я намагаюся спілкуватися з тими, чий погляд мені близький” (0,698). Його оцінено таким чином: найперше ті, кому властива гуманістична позиція (4,2 бала); далі йдуть ті, хто фіксує політичний (4,1) і політично-гуманістичний (3,8) контекст, а найнижче оцінили представники “уникливо-мовчазної” групи (3,7; $p \leq 0,01$).

Гуманістична основа такої позиції полягає, мабуть, в орієнтації на близьке спілкування, а політична – на близькість поглядів. Натомість для “уникливо-мовчазних” відносно проблемнішим видається сам спілкування з приводу їхніх поглядів.

Ще один вислів, що склав основу шостого фактору, – “Сьогодні наше головне завдання – досягти порозуміння між жителями різних регіонів України” (0,662) – є, власне кажучи, центральним із погляду прагнення ціннісного порозуміння в сучасній Україні. Відмінності між представниками чотирьох груп теж виявилися значущими: носії політично-гуманістичного і гуманістичного контексту оцінили його слушність на 4 бали, політичного – 3,8, ті, хто відмовився виконувати завдання, – на 3,7 бала ($p \leq 0,05$). У цьому випадку оцінки великою мірою збігаються з регіональним розподілом: київські студенти, серед яких переважає гуманістична позиція, дали оцінку 4 бали, луцькі – із домінуванням політичної позиції – 3,9, а запоріжці, де найбільшою є частка “уникливо-мовчазної” позиції, – 3,7 бала ($p \leq 0,05$).

Проведений аналіз дає підстави охарактеризувати позиції представників чотирьох груп респондентів, які виділилися за їхньою готовністю акцентувати певний контекст подій на Донбасі або уникати такого акцентування.

Респонденти, чию увагу насамперед привертає *політичний* зміст подій, відносно більше схильні до осуду політичних опонентів, частіше мають войовничі проукраїнські погляди, прагнуть самоствердження, водночас зорієнтовані на політичне порозуміння і компроміс.

Схожі погляди мають і носії *політично-гуманістичного* контексту, але вони дещо більше бувають незадоволеними із себе та дещо менше схильні до порозуміння.

Ті, хто орієнтується на *гуманістичний* контекст, виразніше схильні розуміти позицію опонентів, не є войовничими, а відтак є менш проукраїнськими, бувають незадоволеними із себе, але й самостверджуються за рахунок оточення, а водночас схильні до порозуміння і компромісів.

Респонденти, які в дослідженні *уникали* висловлювати свої звернення до мешканців Донбасу, виявилися доволі войовничими, але не проукраїнськими, не почуваються незадоволеними із себе, не прагнуть самоствердження, водночас не є схильними до порозуміння і компромісів.

У зв'язку зі своєрідними показниками цієї останньої групи "уникливо-мовчазних" було вирішено провести додатковий аналіз даних у межах лише їхніх оцінок. Здійснено факторний аналіз у просторі тієї самої 31 ознаки. Виділилися шість факторів із загальною дисперсією 54,5%.

Факторна структура цих даних виявилася досить подібною до структури даних усєї вибірки. Водночас зміст факторів більшою мірою спрямовано на різні аспекти проблеми самовизначення – але у зв'язку із загальною громадсько-політичною ситуацією. Відтак належить виснувати, що процес ціннісного порозуміння має не тільки політико-ідеологічний характер, а й великою мірою психологічний – особистісний і міжособовий.

Цю думку підтверджує й порівняння оцінок найбільш навантажених у факторах висловів, що їх дали кияни і запоріжці з групи "уникливо-мовчазних". Так, значуще частіше з виразно заідеологізованим висловом "Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції" погоджувалися запоріжці (3,4 бала), ніж кияни (2,3; $p \leq 0,01$). Але й стосовно до позбавленого ідеологічного змісту вислову "Я здатен досягти в житті більшого" оцінки виявилися істотно неоднаковими: кияни погоджувалися частіше (4,3), запоріжці – відносно рідше (3,5; $p \leq 0,01$). Аналогічні приклади становлять вислови "Я завжди був таким, як є тепер" (2,6 бала в киян і 3,0 в запоріжців) та "Найважливіше в житті – мати високий соціальний статус" (2,8 і 3,2 бала відповідно; в обох випадках $p \leq 0,05$).

Водночас за рештою провідних у факторах висловів значущих відмінностей не було: “Найважливіше в житті – дотримуватися традицій” (кияни – 3,0 бали, запоріжці – 3,2) та “Є багато такого, що не влаштовує мене в моїй поведінці” (3,3 і 3,2 бала відповідно).

Таким чином, на тлі передбачуваної різниці політико-ідеологічних уподобань “унікливо-мовчазних” респондентів із Києва і Запоріжжя помітно увиразнюються відмінності психологічні: для запоріжців актуальнішими, ніж для киян, є усвідомлення проблемності досягнень, соціальне та особистісне самоствердження, гармонізація стосунків з оточенням.

Виділення того чи того контексту виявилось істотно пов’язаним із характером ставлення до мешканців Донбасу. Найвищу готовність співчувати їм показали респонденти, в оцінках яких домінує гуманістичний контекст: високий рівень готовності зафіксовано у 82,9%, середній – у 12,2, брак такої готовності – у 4,9%. Респонденти з політично-гуманістичним контекстом оцінок мають схожі показники з певним зменшенням високої готовності – 68,8, 26,9 та 4,3% відповідно. У тих, хто обстоює політичний контекст подій, ці відношення є протилежними: високий рівень готовності до порозуміння виявили 13,9%, середній – 56,9, не виявили такої готовності 29,2% представників цієї групи.

Оберненими є пропорції ставлень, які містять осуд. Відносно найвищою частка тих, хто схильний засуджувати, є серед респондентів, зорієнтованих на політичний контекст, – 16,9%, помірно схильних – 30,8, несхильних – 52,3%. Серед зорієнтованих водночас політично і гуманістично ці показники становили 1,1, 24,7 та 74,2% відповідно, а серед зорієнтованих тільки гуманістично таких, що рішуче засуджують, не було зовсім, схильних до помірного осуду – 14,6, зовсім не схильних – 85,4%.

Статистично значущі відмінності між групами респондентів, які виявили різне ставлення до мешканців Донбасу, проявилися за сімома ознаками. За результатами факторного аналізу в просторі цих ознак виділилися три фактори із загальною дисперсією 58,1%.

Зміст першого фактору (вклад у дисперсію 29,4%) визначили такі вислови: “Якби ми менше розмовляли по-російському, то в росіян було б менше бажання і можливостей тягти нас у свій “русский мир” (.807), “На жаль, ні перший, ні другий Майдан не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади” (0,662), “Я часто міркую над тим, як припинити війну в Україні” (0,614). Другий фактор (15,2%) утворили вислови “Я завжди був таким, як є тепер” (0,887) і “Донбас треба відвоювати, а не вести даремні переговори” (0,430). У третьому факторі (13,5%) поєдналися вислови “Треба активніше розвивати фермерські господарства, а не намагатися зберегти під новими назвами ті самі колгоспи й радгоспи, які давно вже вичерпали

себе” (0,782) і “За сепаратизм слід позбавляти українського громадянства” (0,701).

Як бачимо, характер ставлень переважно визначають політико-ідеологічні позиції респондентів, а також і їхнє намагання зберегти свою ідентичність.

Висновки. Войовничо проукраїнські позиції та активний осуд політичних опонентів зумовлюють наполегливе акцентування політичного контексту подій на Донбасі. В основі зосередження на політико-гуманістичному контексті лежать проукраїнські погляди та схильність до самоствердження. До обстоювання гуманістичного контексту схильними є особи, що незадоволені із себе, не є рішуче проукраїнськими, підтримують політичне порозуміння.

Брак виразно антиукраїнських поглядів у середовищі респондентів можна пояснити двома причинами. По-перше, має місце менше поширення їх серед молоді, зокрема в південно-східних регіонах. По-друге, в опитуванні частина респондентів проявила виразне уникання відвертих оцінок.

Така група “уникливо-мовчазних” є вочевидь найпроблемнішою щодо ціннісного порозуміння. Ці особи – найменш проукраїнські, хоча здебільшого не войовничі, не схильні до компромісу, намагаються самостверджуватися серед “своїх”, дбають про збереження звичного середовища і свого місця в ньому. Така позиція віддзеркалює проміжний і суперечливий стан свідомості багатьох мешканців південно-східних регіонів – між нерішучою відмовою від попередніх цінностей і невиразною нехиттю до нових, які більше відповідають сучасним суспільним умовам і тенденціям.

Л і т е р а т у р а

1. *Adema J.* Boundary work in the Murray-Darling Basin, Australia: A case study on the role of science in policy development: Master Thesis / J. Adema. – Open Universiteit, Nederland, 2015.
2. *Kashen D.* How to Define Your Company’s Values [Електронний ресурс] / D. Kashen. – Режим доступу: <http://awesomeculture.com/2011/06/06/how-to-define-your-companys-values/2011>.
3. *Pearson H.* Northern Philanthropy: The Center for Effective Philanthropy [Електронний ресурс] / H. Pearson. – Режим доступу: <http://effectivephilanthropy.org/northern-philanthropy-the-effectiveness-of-community/2014>.
4. *Wilkinson T.* Capitalism and Human Values / T. Wilkinson. – Andrews UK Limited, 2015.
5. *Yearwood J.* Technologies for Supporting Reasoning Communities and Collaborative Decision Making: Cooperative Approaches / J. Yearwood, A. Stranieri. – Hershey : Information Science Reference, 2011.

References

1. Adema, J. (2015). *Boundary work in the Murray-Darling Basin, Australia: A case study on the role of science in policy development: Master Thesis*. Open Universiteit, Nederland.
2. Kashen, D. (2015). How to Define Your Company's Values, <http://awesomculture.com/2011/06/06/how-to-define-your-companys-values/2011>.
3. Pearson, H. (2014). Northern Philanthropy: The Center for Effective Philanthropy, <http://effectivephilanthropy.org/northern-philanthropy-the-effectiveness-of-community/>
4. Wilkinson, T. (2015). *Capitalism and Human Values*. Andrews UK Limited.
5. Yearwood, J., Stranieri, A. (2011). *Technologies for Supporting Reasoning Communities and Collaborative Decision Making: Cooperative Approaches*. Hershey: Information Science Reference.

Васютинский В. А. Психологические аспекты достижения ценностного взаимопонимания украинцев в условиях военного конфликта

По результатам опроса студентов из западного, центрального и восточного регионов Украины определены психологическая структура и направленность их представлений о содержании возможного ценностного взаимопонимания по поводу войны на Донбассе. Зафиксированы политический, политико-гуманистический и гуманистический контексты оценки событий, выявлены сочувствие и осуждение как основные варианты отношения к жителям Донбасса. Акцентирование политического контекста событий связано с воинственно проукраинскими позициями и активным осуждением политических оппонентов. В основе сосредоточения на политико-гуманистическом контексте лежат проукраинские установки и склонность к самоутверждению. На гуманистическом контексте настаивают лица, неудовлетворенные собой, не являющиеся решительно проукраинскими, поддерживающие политическое взаимопонимание. Наиболее проблемной с точки зрения достижения ценностного взаимопонимания оказалась группа “избегающе-молчаливых” респондентов, отражающая противоречивое состояние сознания жителей юго-восточных регионов – между нерешительным отказом от предыдущих ценностей и смутной нерасположенностью к новым, более соответствующим современным общественным условиям и тенденциям.

Ключевые слова: ценностное взаимопонимание, политический контекст, политико-гуманистический контекст, гуманистический контекст, сочувствие, осуждение.

Vasiutynskyi V. O. Psychological aspects of value rapport among Ukrainians in the conditions of a military conflict

The findings of the student survey in western, central and eastern regions of Ukraine allowed determining the psychological structure and the focus of their representations of the possible value rapport regarding the war in Donbas. There have been identified political, political and humanistic, and humanistic contexts of the event evaluation. Sympathy and condemnation have been found to be the main types of attitudes towards the residents of Donbas. The accentuation of the political context of the events is linked

to the aggressive pro-Ukrainian positions and active condemnation of the political opponents. The focus on the political and humanistic context is based on pro-Ukrainian attitudes and inclinations to self-assertion. The humanistic context is characteristic of the individuals that are discontented with themselves, not strongly pro-Ukrainian, and supportive of the political rapport. The most problematic group in terms of reaching the value rapport has turned out to be the group of the “escaping-silent” respondents, which reflects a contradictory state of mind of the residents of the southeastern regions. The contradiction is between the uncertain rejection of the previous values and indistinct disinclination to accept the new ones, which better agree with the current social conditions and tendencies.

Key words: value rapport, political context, political and humanistic context, humanistic context, empathy, disapproval.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF MAINTAINING A FAMILY RELATIONSHIP IN CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

I. H. Hubeladze, Kyiv

On the basis of the theoretical analysis the main strategies of maintaining family interaction in conditions of a military conflict were defined. They are complete separation, partial interaction, confrontation, adaptation, domination, and acceptance of different positions. The factors influencing the selection of appropriate strategies to maintain family relationships, as well as to facilitate maintenance of internal balance and adaptation to crisis conditions were analyzed. It was proved that family cannot always perform supportive and psychotherapeutic functions. The main indicators of successful adaptation to the conditions and consequences of a military conflict in the process of family interaction were determined. The indicators are positive family identity, constructive interaction between family members, positive images of “we” and “they”, inclusion of family members in joint activities, and positive social attitudes.

Key words: family interaction, strategies of family interaction, family as a resource, military conflict.

The issue of family interaction is not new for psychology. It was studied by M. Alekseeva, J. Alyoshin, T. Andreeva, T. Bulenko, R. Bandler, D. Vinnikot, T. Hovorun, J. Hrinder, O. Klyapets, S. Kovalyov, V. Kravets, I. Kovalyova, Yu. Lyubimova, N. Peseschkian, V. Pultavska, V. Satir, B. Hellinger, B. Khersonskiy, O. Shinkarenko.

But the review of scientific literature shows that a lot of works, both domestic and foreign, concern psychological problems in the nuclear family. The vast majority of researches are focused on the issues of harmonization of marital relationships, child-parent relationship, and readiness of a couple of young people for the marriage as a factor in building constructive relationship in future. The researches of cross-generational interaction occur quite seldom. However, it is not in the social and psychological features of family interaction in a broad sense, including in terms of armed conflict.

The aim of the article is to analyze the main strategies of maintaining relationships in conditions of a military conflict, and determine their impact on the processes of community's adaptation.

In contrast to many nations, the “family” concept is different in its semantic contents in Ukrainian language. The first is when the family consists of husband, wife, and their children. The second content is broader, and we understand family as a social formation, community of native and related people who are partially or fully involved in the joint field of activities. They have common economic, domestic, moral, and psychological ways, mutual responsibility, and

the way of parenting. That is to include all family relatives, who support active communication links in life, and all the relatives who directly (through interaction) or indirectly (through frequent appealing to them in a positive or negative context) are present in the psychological space of the family [2, p. 206-208].

In a joint time, spatial and social environment family members interact with each other, creating not only personal and social contacts. They interact as separate elements of the electromagnetic system. That family is an integrated system consisting of individual members located in space in a certain way. In the process of interaction between participants, depending on the stage of the family system development there is a path from chaos to clarity and from functionality back to disintegration in some cases.

The new imbalance in the family system is caused by emotionally bright events (both positive and negative) or changes in the number of family members or community.

All the inhibitory processes in the life of a person in one way or another are related to the parental family or its own perception of the family image. Based on the question of person's ability to overcome the crisis and psychotrauma, the consideration of the peculiarities of interaction between family members is actualized.

We define family-related interaction as a process of direct or indirect influence of family members on each other, where every action is caused by the previous one and the expected outcomes from the other members. At least, two actors are involved in any interaction. An important component of family interaction (in fact, as social interaction, in general) is the predictability of mutual expectations and hence mutual understanding between the parties. So, if the actors "speak different languages", seek mutually exclusive aims and have uncoordinated or opposite interests, the result of this interaction will hardly be positive.

The main forms of interaction are cooperation, competition, and conflict. Interaction includes three components, such as cognitive, behavioral and affective ones. This is an exchange of ideas (any ideas, knowledge, beliefs, opinions), actions and impulses (participants coordinate their actions), and feelings (emotional attitudes towards facts, people, events).

Armed events in Eastern Ukraine have complex psychological consequences for all the segments of population. These effects are reflected not only in psychological problems of ATO's members and their families, and internally displaced persons, but also in ones of those citizens who only watch the events in the east of Ukraine. Researchers of armed conflicts indicate their destructive impact on individual and community, and their effective functioning (Korobka, 2016, Pashko, 2016, Betancourt, 2015, Feldman, 2013).

Psychological assistance to ATO's members, veterans, and their families has become widespread among practical psychologists. It has been found a

number of methodologies and advisers on military support of a family [79]. Typically, these works are focused on practicing psychologists or created for the families of soldiers and children who witnessed military operations, and so on. The practical techniques and methods are represented in quite simple terms. They are designed to help people to understand their conditions and status of their relatives better. Psychologists advise how to discuss emotions in understandable language and regulate negative feelings that affect interpersonal relationships.

Psychological characteristics of military families are quite investigated both in native and foreign science. Men, officers and their wives give priority to parental and educational functions of the family; emotionally therapeutic function is in the second place, and social activity is in the third. Thus, there is a fairly high consistency of family values of men and women. For male soldiers the role of father is important in their parent-child relationship. Family house they perceive as a medium, which helps to defuse and contributes to psychological stabilization, as a “psychological refuge” – a place where they can receive moral and emotional support, approval, and therefore, appreciate it [3].

However, the specificity of the military conflict in Ukraine is that a lot of the ATO’s members are not professional military men, and therefore neither they, nor their family members were prepared for such changes in their lives. This fact alone makes it difficult to adapt as one and the other.

Children make another sensitive group in this context. Researchers point to the post-stress disorder of children who have witnessed the military actions, and give advice to parents and teachers about working with children of all ages to help them to cope with emotional outbursts and overcome the effects of traumatic events (Betancourt, 2008, 2015, Dybdahi, 2001, Feldman, 2013, Masten, 2015, Murthy, 2015).

The specificity and uniqueness of the armed conflict on the territory of Ukraine is that it has arisen between close states, peoples, and people who have been a part of one state for a long time. Ukrainian and Russian people are not perceived as a “whole”, but as “brothers” or “good neighbors”. Our languages are closely related that enhances compatible identification. Transformation or collapse of established attitudes and ideas took place in conditions of a military conflict. In one moment “friend” turned into “enemy” and we faced the need to clarify their positions, values and priorities. This process was extremely uncomfortable and painful for some people.

But the complexity of the situation lies in the fact that there were many families, friends, and colleagues on the other side of the barricades. They were either citizens of the country-aggressor, or people who supported the opposite camp in a different way. On this basis, a person is redefining its own position about the situation that was exacerbated by the need to maintain its position and beliefs. As a result we have the complications in interpersonal communication

and interaction between family members and relatives. Moreover, the closer the relationship, the more difficult it is to take the opposite position.

In practice, the family often breaks on the basis of inconsistency in political and ideological differences between family members. They often turn to psychologists about separate families or their representatives who are experiencing family conflicts, misunderstandings and complete break of family relationships due to different views and political and ideological preferences.

Such misunderstandings affected almost every family in one way or another. Some people have relatives in the country-aggressor. Some people forcibly migrated from dangerous areas, and their families and friends stayed at home. And some people just at home in the kitchen cannot come to an agreement on the subject of political situation in the country, economic development, feasibility of ATO, and so on.

When family relationship occurs, we understand that all kinship ties or kinship relations are not based on kinship, parenthood, or marriage. A. Kasarkina, T. Solovyov and D. Bistyaykina recognize the key performance indicators of family-related protection of socio-psychological and emotional support, the possibility of setting up family and family relationships [4].

Traditionally, family is an environment, which provides comfort and psychological adaptation of people to stressful situations. Here people can get support and help in a difficult situation. This family assistance, protection and support are expected by most people. But instead, the family often destabilizes during the war. This is the place, where the most important events happen, including the negative ones.

Family relationships are the source of internal, moral and emotional support; they are significant information channel helping adaptation and socialization of family members, a source of personal services (assistance in caring for children, sick and elderly people, etc.); they are the channel of transmission of the family life experience that is necessary for leisure.

If people do not care about how a situation is perceived by strangers, then it's twice as painful for them, when it seemed close to the people, who had much in common, but factually they had radically different views on these important issues. The family relationships are the most sensitive to the social-and-economic, political, ideological, and other differences.

K. Kolomasova proves that the system of family and family relations is not only a supportive environment, but also an important means of reproduction relationship's help and support, transmission of spiritual values and mutual experience from generation to generation. It stresses the need for the development and improvement of family-related mutuality [5, p. 12].

Of course, every family has its own unique history. However, we tried to find out what the real cause of aggravation of internal family relations was, and

what kind of family was more prone to such misunderstandings and to break ties.

Increased proneness to conflict with family members is one of the manifestations of post traumatic behavioral response [9]. Distancing from the family of “different” position is a kind of defence mechanism of isolation. Images of “we” and “they” are formed on this basis. In this way “we” usually has a positive connotation, and “they” has a negative one or neutral at best.

Factors of choosing different strategies to maintain relationships in conditions of military conflict

Among these factors are the following:

Conflicts and misunderstandings in the family before the military conflict. Practice shows that families with lots of contradictions and misunderstandings, which were a usual thing before the armed conflict, are more likely to have complications in the relationship. Such conflicts only exacerbated these conditions and radically polarized positions.

The degree of kinship relationships. Scientists argue that the proximity of the residence is a prerequisite for the intensification of relationships, but not a guarantee [5, p. 20]. O. Medvedskaya proposes the concept of psychological distance. It is not so much the territorial distancing as a sense of power relations. The author stresses the need to determine the level of psychological closeness / distance of a person in the relation to the members of a large family on the basis of the length measure of psychological distance and detecting the type of relationship between the person and the members of a large family [6].

Rebuilding of identification matrix. According to our previous studies and our colleague’s studies, family identity is one of the most pressing components in the structure of social identity. Awareness and acceptance of one’s family roles is one of the most significant and important things for the person. And vice versa, political, ethnic, territorial, and state identity is perhaps the least formed. In the situation of an armed conflict and constant information pressure, re-identification matrix is the response to a threat to their identity.

The researchers recorded the shift in the structure of identity, which lies in state updating, ethnic, territorial and political identity, and in contrast fading family identity. Aggravation of conflict in the family is on the background of geopolitical conflict’s updating, as opposed to fading family identity.

So, the question is why in conditions of war situation defending one’s political positions, values and attitudes becomes more important for the person, than maintaining peace and tranquility in the family.

Agreement on values, social and psychological well-being of the family. According to V. Vasiutynskyi, values are the basis of significant social conflicts rather than valuable misunderstanding between the actors of the conflict. He identifies agreement of values as “mutual process of detection, comparison,

awareness, and recognition of values; it is the state of mutual understanding and acceptance of them as essential and indispensable fact of coexistence correction of attitudes to them during their carriers meaningful interaction” [1].

Conflicts and disputes between family members often occur on the basis of value misunderstanding, which is based on opposite political and ideological views and beliefs.

The degree of involvement of family members in hostilities. If one or more family members are so-called active participants of the events taking place in the east of Ukraine (military, volunteers, internally displaced persons), every debate on this subject is seen particularly acute as a personal insult. The level of severity and depth of the conflict is directly proportional to the degree of involvement of its participants. They may experience acuteness or conflict, or on the contrary may unite on this basis, but clearly do not remain indifferent to such controversial issues.

Personal characteristics. Individual psychological traits of each individual have a significant impact on his choice of a certain style of behavior and a way of maintaining family interaction.

The main strategies of maintaining family interaction in conditions of an armed conflict

Structures “We” and “They” can interact in different ways at different stages and form different configurations.

1. *Full separation.* Family members with opposing views completely break their relations and reject any interaction. They show a categorical rejection of other positions.

2. *Partial interaction.* Communication takes place only within clearly defined themes and consciously avoids discussion on the subject of war and conflict. The duration of an intercourse drops significantly, and narrows the subject.

3. *Confrontation.* There is an apparent confrontation between two or more opposing positions. Communication is usually destructive and emotionally it’s colored negatively. Any discussing topic comes to matters of war and confusion.

4. *Adaptation.* Hiding one’s own position and external acceptance of another’s one for the sake of unity in the family. There is one’s own position and it’s clearly perceived, but hidden from others. In such situation person accepts a dominance of another position without giving up his own attitudes.

5. *Dominance.* It is characterized by recognition of one’s own position as a major. Minor and other views are not important. They are far away and not very important for person. Contacts are almost fully supported. The peculiarity and difference from the first version lies in less dramatic and traumatic experience of the situation.

6. *Adoption of a variety of positions.* It is described as recognition of one's own position as the basic one, but adopting the possible existence of many other opinions and positions. Person connects with some people and doesn't contact with others.

Obviously, the most effective and therapeutic strategy is a partial interaction, when the media of deliberately diametrically opposed views agree not to touch the topic of conflict for the sake of peace and peace in the family.

The choice of a strategy to maintain family ties leads to adaptation or maladjustment of community to the conditions and consequences of a military conflict.

Indicators of successful adaptation to community conditions and consequences of military conflict in the family interaction are: positive family identity, constructive interaction between family members, positive images of "we" and "they", the inclusion of family members in joint activities, positive social attitude.

Conclusion. The main strategies to maintain relationships in terms of military conflict are: complete separation, partial interaction, confrontation, accessories, domination, taking a variety of positions. Each of the aforementioned strategies in varying degrees brings a person to adaptation or maladjustment in crisis, which in fact is an event in the east of Ukraine.

Literature

1. *Васютинський В. О.* Психологічні аспекти ціннісного порозуміння українців в умовах воєнного конфлікту / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології / Асоц. політ. психологів, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2016. – Вип. 4(18). – С. 3–14.
2. *Гридковець Л. М.* Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія / Л. М. Гридковець. – Л.: Скриня, 2016. – 516 с.
3. *Кабакова М. П.* Семья военнослужащего как объект психологического исследования / М. П. Кабакова // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2010. – № 3 (34). – С. 8–14.
4. *Касаркина Е. Н.* Семейная помощь как социальный институт [Электронный ресурс] / Е. Н. Касаркина, Т. В. Соловьева, Д. А. Бистяйкина. – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/konfer36/525.pdf>
5. *Коломасова Е. Н.* Институт помощи в системе семейно-родственных отношений: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук: спец. 22.00.04 "Социальная структура, социальные институты и процессы" / Е. Н. Коломасова. – Саранск, 2005. – 25 с.
6. *Медведская Е. И.* Мы глазами детей: Экспресс-диагностика личностных особенностей младших школьников: пособие для практ. психологов, педагогов, соц. работников / Е. И. Медведская. – Минск: Бестпринт, 1997. – 32 с.
7. *Ми пережили: техніки відновлення для сімей, військових, цивільних та дітей: практ. посіб. для внутрішньо переміщених осіб, демобілізованих та їхніх сімей / Психологічна кризова служба ГО "УАФПНПП", Посольство Сполуче-*

ного королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Україні; [авт.-уклад. Г. Циганенко, О. Масик, О. Григор'єва та ін.] ; за наук. ред. Г. Циганенко. – К. : Логос, 2016. – 202 с.

8. *Betancourt T. S.* The intergenerational effect of war / T. S. Betancourt // *Journal of the American Medical Association, Psychiatry* . – 2015. – Is. 72 (3). – P. 199–200.
9. Stress reactivity in war-exposed young children with and without posttraumatic stress disorder: relations to maternal stress hormones, parenting and child emotionality and regulation / R. Feldman, A. Vengrober, M. Eidelman-Rothman and O. Zagoory-Sharon // *Development and Psychopathology*. – 2013. – Is. 25. – P. 943–955.

References

1. Vasuitynskiy, V. O. (2016). Psykholohichni aspekty tsinnisnogo porozuminnia ukrainsiv v umovakh voiennoho konfliktu [Psychological aspects of agreement on values in condition of military conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 4 (18), (ukr).
2. Hrydkovets, L. M. (2016). *Svit zhyttievych kryz liudyny yak dytyny svoiei simi, svoho rodu ta narodu* [World of person's life crisis as a child of his family, his genus and people]. Lviv: Skrynja Publ. (ukr).
3. Kabakova, M. P. (2010). Semya voyennosluzhashchego kak obyekt psikhologicheskogo issledovaniya [Family of serviceman as an object of psychological study]. *Vestnik KazNU. Seriya psikhologii i sotsiologii* [Journal of National University Kazan. Series Psychology and Sociology], 3 (34), 8–14 (rus).
4. Kasarkina, Ye. N., Solovyeva, T. V., and Bistiaikina, D. A. (2015). Semeynaya pomoshch kak sotsialnyy institut [Family help as a social institute, <http://www.sworld.com.ua/konfer36/525.pdf> (rus).
5. Kolomasova, Ye. N. (2005). Institut pomoshchi v sisteme semeyno-rodstvennykh otnosheniy [Help institute in a system of family relationship]. Abstack of Ph. D. dissertation, Saransk, Russia (rus).
6. Medvedskaya, Ye. I. (1997). *My glazami detey: Ekspres-diagnostika lichnostnykh osobennostey mladshykh shkolnikov: Posobiye dlya prakticheskikh psikhologov, pedagogov, sotsialnykh rabotnikov* [We are in children views: express diagnostic of personal peculiarities of young students: Handbook for practical psychologists, teachers and social workers]. Minsk: Bestprint Publ. (rus).
7. Tsyhanenko, H. (Ed.). (2002). *My perezhyly: tekhniki vidnovlennia dlia simei, viiskovykh, tsyvilnykh ta ditei: Praktychnyi posibnyk dlia vnutrishnio peremishchenykh osib, demobilizovanykh ta ikhnikh simei* [We experienced: recovery techniques for families, servicemen, civilian, and children: Practical handbook for inner migrators, demobilized people and their families]. Kyiv: Lohos Publ. (ukr).
8. Betancourt, T. S. (2015). The intergenerational effect of war. *Journal of the American Medical Association, Psychiatry*, 72 (3), 199–200.
9. Feldman, R., Vengrober, A., Eidelman-Rothman, M., and Zagoory-Sharon, O. (2013). Stress reactivity in war-exposed young children with and without posttraumatic stress disorder: relations to maternal stress hormones, parenting and child emotionality and regulation. *Development and Psychopathology*, 25, 943–955.

Губеладзе І. Г. Психологічні особливості підтримання родинної взаємодії в умовах воєнного конфлікту

На основі теоретичного аналізу визначено основні стратегії підтримання родинної взаємодії в умовах воєнного конфлікту: повна сепарація, часткова взаємодія, конфронтація, пристосування, домінування, прийняття різноманітності позицій. Проаналізовано фактори, що впливають на вибір відповідних стратегій підтримання родинних зв'язків та сприяють збереженню внутрішнього балансу й адаптації до кризових умов. Обґрунтовано думку, що сім'я і родина не завжди можуть виконувати підтримувальну і психотерапевтичну функцію. Визначено, що основними показниками успішної адаптації спільноти до умов та наслідків воєнного конфлікту в процесі сімейної взаємодії є: позитивна сімейна ідентичність, конструктивна взаємодія між членами родини, позитивні образи "Ми" і "Вони", включеність членів родини в спільну діяльність, позитивне соціальне самопочуття.

Ключові слова: родинна взаємодія, стратегії родинної взаємодії, сім'я як ресурс, воєнний конфлікт.

Губеладзе І. Г. Психологические особенности поддержания семейного взаимодействия в условиях военного конфликта

На основе теоретического анализа определены основные стратегии поддержания семейного взаимодействия в условиях военного конфликта: полная сепарация, частичное взаимодействие, конфронтация, приспособление, доминирование, принятие разнообразия позиций. Проанализированы факторы, влияющие на выбор соответствующих стратегий поддержания родственных связей и способствующие сохранению внутреннего баланса и адаптации к кризисным условиям. Обосновано мнение, что семья не всегда может выполнять поддерживающую и психотерапевтическую функцию. Определено, что основными показателями успешной адаптации сообщества к условиям и последствиям военного конфликта в процессе семейного взаимодействия являются: положительная семейная идентичность, конструктивное взаимодействие между членами семьи, положительные образы "Мы" и "Они", включенность членов семьи в совместную деятельность, положительное социальное самочувствие.

Ключевые слова: семейное взаимодействие, стратегии семейного взаимодействия, семья как ресурс, военный конфликт.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ КОНФЛІКТІВ МІЖ ЦИВІЛЬНИМИ І ВІЙСЬКОВИМИ В ХОДІ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Г. В. Циганенко, О. Ю. Кухарук, м. Київ

Розкрито підходи до аналізу причин і природи конфліктів, які виникають у ході групової взаємодії між цивільними і військовими. Виявлено, що частково ці конфлікти зумовлені настановленнями цивільних, зокрема позбавленням військових суб'єктності, надлишковою патологізацією процесу їх повернення до цивільного життя. З огляду на результати експертного опитування стверджується, що найчастіше такі конфлікти виникають у відносинах з представниками держави та державних органів, через негаразди повсякденного життя або ж сімейні проблеми. На основі аналізу основних соціально-психологічних підходів до вивчення наслідків війни та практичного досвіду авторів виявлено, що український контекст передумов виникнення конфліктів між військовими і цивільними пов'язаний з відсутністю у цивільного населення реальних уявлень про війну, бойові дії та їхній вплив на військовослужбовців; тривалим перебуванням останніх у зоні бойових дій, що спотворює розуміння ними того, що відбувається в цивільному житті; загальним станом соціальної напруженості, спричиненим воєнними діями та соціально-економічною ситуацією в країні; загальними, характерними для людської природи помилками сприймання та когнітивними викривленнями; завищеним рівнем взаємних очікувань щодо ролі кожної із сторін у суспільному житті та відповідальності за нього; цілеспрямованим формуванням викривлених взаємних уявлень як елементом пропаганди та складовою гібридної війни тощо.

Ключові слова: конфлікти, соціально-психологічне мислення, соціально-психологічні причини, групова взаємодія, насильство, бойове мислення, посттравматичний стресовий розлад.

Проблема. За даними американських соціологів D. Archer і R. Gartner, у країнах, що пережили війну, зростає кількість вбивств та злочинів із використанням насильства (див. [1]). На жаль, не стала тут винятком і Україна. Так, за показником знаного міжнародного рейтингу Global Peace Index Україна у 2016 р. увійшла в десятку найбільш небезпечних країн світу (156-те місце із 163 країн за рівнем безпеки) [17]. Закономірно, що безпосередні бойові дії на території держави спричинили погіршення стану безпеки в країні. Проте, порівняно з останнім передвоєнним 2013 роком, серед інших очевидних індикаторів, що стосуються безпосередньо війни та воєнних дій, значно погіршилися також оцінки України за такими індикаторами, як кількість демонстрацій з проявами насильства (із

3,6 бала у 2013 р., до 5,0 – у 2015, а також кількість злочинів із проявами насильства (із 3,0 у 2013 і 2014 роках до 4,0 – у 2015 і 2016 роках).

На особливу увагу психологів заслуговують, зокрема, конфлікти, що виникають між військовими і цивільними в ході їх групової взаємодії. Такі конфлікти можуть проявлятися на всіх рівнях суспільного життя (наприклад, конфлікти з державою та державними органами, а також у повсякденному громадському житті, побутові сімейні колізії). Ці конфлікти особливо негативно впливають на соціально-психологічний клімат у суспільстві. Хоча причинами таких суперечностей найчастіше стають певні реальні проблемні ситуації, але за своєю природою ці конфлікти є соціально-психологічними. Усе це ставить перед соціальними психологами завдання вивчення та осмислення їхньої природи і суті як соціально-психологічного явища.

Мета статті: з'ясувати соціально-психологічні чинники виникнення конфліктів між цивільними і військовими, визначити соціально-психологічні підходи до їх вивчення.

Тема конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії не є новою для людства в цілому і для психологічної науки зокрема. Після участі у воєнних діях або по завершенні війни розпочинається процес повернення тих, хто був у ній задіяний, до мирного життя. Разом із поверненням виникає низка специфічних проблем, які часто-густо можуть спричиняти конфлікти, а в крайньому вияві – і насильство. Спроби осмислити природу і суть цих конфліктів робились і робляться як у науковій, так і в художній та позанаукових формах соціально-психологічного мислення. Перші доннаукові спроби осмислити такі конфлікти фіксуємо в мистецтві, найчастіше в літературі. Найбільш яскраво описують цей конфлікт, як правило, ті письменники, які самі мають досвід участі в бойових діях. Покажемо є, наприклад, опис своїх відчуттів Е. М. Ремарком: “Мені соромно, але водночас мене душить лють. Лють на дядька Карла, який перебільшено голосно заводить розмову про військові позики; злість на цих людей, які хизуються своїми розумними розмовами; злість на весь цей світ, який так незворушно продовжує існувати, поглинений своїми маленькими, жалюгідними інтересами, немов і не було цих жахливих років, коли ми знали тільки одне: смерть або життя – і нічого більше” [10, с. 104].

Спробуймо відтак відстежити тему конфліктних стосунків між військовими і цивільними у вітчизняних ЗМІ і масовому дискурсі протягом останніх двох-трьох років. Одне з таких досліджень провела ГО “Побратими”: “Відповідно до образу військового на фронті, який формується зараз, учасник бойових дій – це герой, який мужньо зі зброєю в руках захищає свою землю. Та чомусь одразу, коли він повертається, ви-

являється, що йому потрібна допомога: він уже не такий сильний, а то раптом стає потенційним алкоголіком, потенційним наркоманом, потенційно може скоїти суїцид” [4]. Отже, бачимо у масових уявленнях розщеплення: військовий – це герой, а ветеран-атовець – скалічений війною і хворий агресор. Іншими словами, у суспільних настановленнях військовий є об’єктом, який наділяється характеристиками агресора чи захисника, що певною мірою позбавляє його власної суб’єктності.

Слід визнати, що вивчають ці проблеми і психологи, зокрема ті, які спеціалізуються на військовій психології. Так, у низці робіт конфлікти згадуються як наслідок пережитого травматичного досвіду і як індикатор розладів психіки у військових, що тягне за собою необхідність їх “лікування” та адаптації до “нормального” життя [8]. У цьому контексті проблема повернення військових до мирного життя подається найчастіше під кутом зору впливу пережитого досвіду війни і його травматичних наслідків. Ідея ж комплексного пояснення конфліктів, що виникають у груповій взаємодії військових і цивільних, у психологічній науці не надто популярна. Перевагу надають посттравматичним розладам, їх лікуванню та адаптації військових [13; 21]. А проте пояснювальний потенціал методів соціально-психологічної науки є наразі достатнім для комплексного дослідження конфліктів, що виникають, і напрацювання ідей щодо їх розв’язання та корекції.

До певної міри успішною дослідницькою спробою наблизитися до соціально-психологічного осмислення цих конфліктів можна назвати опитування, що проводилось у липні 2016 р. дослідницькою групою “Команда психологічного супроводу військових” ГО УАФПНПП¹. Було опитано 51 експерта, що працюють з військовими на всіх етапах супроводу їхньої діяльності або й самі є ветеранами та досліджують процеси реабілітації своїх побратимів. Метою опитування було вивчення особливостей взаємовідносин між військовими і цивільними, виявлення основних зон конфліктів – їхніх проявів, сфери поширення, наслідків. Анкета містила 14 запитань. Методологія передбачала, що респондент може обрати одразу кілька варіантів відповіді. У результаті опитування було встановлено, що всім експертам відомо про факти конфліктів між військовим і цивільним населенням. Причинами конфліктів найчастіше називали розбіжності у світогляді військових та цивільних, взаємне упереджене ставлення груп одна до одної (76% опитаних), вплив гібридної війни та складна соціально-економічна ситуація в країні (35%); багато хто з респондентів (20%)

---

¹ До складу дослідницької групи увійшли психологи Г. Кравченко, О. Кухарук, Л. Мищик, Г. Циганенко, К. Фастовець.

відмічав, що конфлікти також спричинені нагнітанням ситуації з боку ЗМІ (рис.). Отже, з'ясувалося, що ключовими причинами виникнення конфліктів є фактори, які стосуються світогляду, думок та уявлень учасників конфлікту. Імовірно, конфлікти, які виникають у ході групової взаємодії військових і цивільних, найчастіше пов'язані з такою категорією, як “досвід війни”. Він обумовлений психологічними та соціально-психологічними причинами, серед яких глибокі екзистенційні переживання, травматичні події та бойовий стрес, відновлення після них, особливості професійної поведінки військових тощо. Наявність чи відсутність “досвіду війни” та відповідного світогляду є основною лінією розмежування для оцінки “свій-чужий”, а відповідно і для виникнення таких конфліктів.

Найбільш проблемною групою для військових є цивільні представники державних структур (51%). Саме з ними, на думку експертів, найчастіше у військових і виникають конфлікти. Поширені також конфлікти в родині і сім'ї (37%) та між друзями і близьким оточенням (31%).

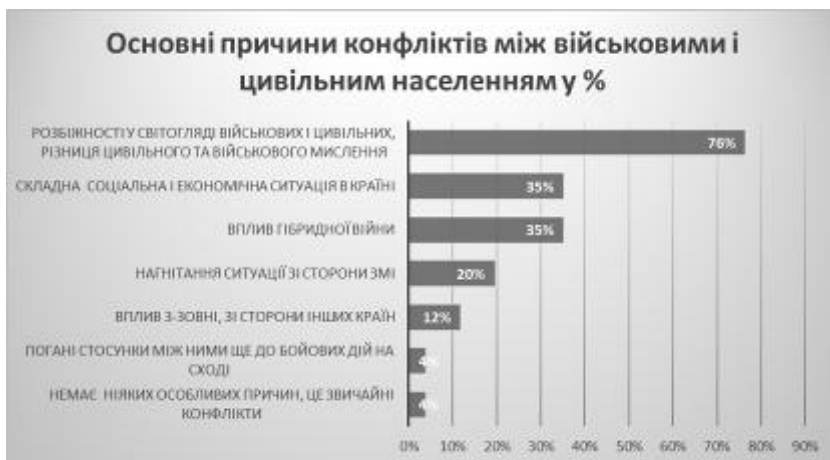

Рис. Розподіл основних причин конфліктів між цивільними і військовими

Занепокоєння викликають оцінки наслідків конфліктів. На думку експертів, конфлікти між військовими та цивільними закінчуються, як правило, тим, що конфлікт “заморожується”, порозуміння не відбувається (55%) і сторони конфлікту припиняють своє спілкування (53%). Унаслідок конфлікту учасники отримують фізичні ушкодження чи матеріальні збитки (22%), а сам він триває та поглиблюється (18%). А от порозуміння сторін досягається вкрай рідко (16%). Є кілька “виборів” щодо “крайніх”, найбільш важких, наслідків конфліктів: відкриття кримінальної справи

(4%), убивство (2%), самогубство (2%). Заморожування, уникання конфлікту може, власне, сприйматися позитивно, бо немає відкритого протистояння. Проте уникання не означає вирішення конфлікту. Сама суперечність, що лежить в основі конфліктної ситуації сторін, залишається. І за певних умов може відбутися ескалація конфлікту, вибух з важкопередбачуваними наслідками.

Аналіз даних експертного опитування дає змогу лише окреслити ймовірний перелік актуальних конфліктів між цивільними і військовими, однак отримані дані не дають можливості зрозуміти причини таких конфліктів, а відповідно і запропонувати дієву модель їх вирішення.

Аналіз основних психологічних підходів до вивчення наслідків війни дає підстави вважати, що акцент тут помітно зміщений на вивчення наслідків травматичних подій [21]. Завдяки цьому напрацьовано ефективні підходи до реабілітації людей, що постраждали від війни чи були залучені до воєнних дій. Однак патологізація явища та універсалізація лише цього підходу суттєво обмежують можливості психологічної науки, у тому числі для вирішення інших проблем, що не пов'язані безпосередньо із посттравматичним стресовим розладом (ПТСР). Згідно з підтвердженою міжнародною статистикою, ознаки ПТСР мають від 1 до 20% тих, хто пережив травматичну подію (найменше зафіксовано таких фактів в Ізраїлі) [2]. Водночас як за вищенаведеними оцінками експертів, так і за результатами вивчення досвіду інших країн, негативні психологічні наслідки війни, у тому числі конфлікти між військовими і цивільними, є надзвичайно поширені. Наслідки війни охоплюють значно ширше коло осіб, ніж п'ята частина тих, хто брав участь у бойових діях і має ризики появи посттравматичних розладів. На думку D. Summerfield, однією з особливостей західної культури ХХ ст. – особливо за останні 50 років – “було приголомшливе зростання медичного і психологічного пояснення світу, що часом стало відігравати роль релігії і почало сприйматися як частина загальних сучасних західних вірувань. Такі терміни, як “стрес”, “травма”, “емоційне рубцювання”, набули надзвичайного поширення серед осіб, що мислять психологічними категоріями” [21, р. 14].

На противагу цьому виникає потреба в іншому, не терапевтичному, а соціально-психологічному осмисленні наслідків війни. Одним із таких наслідків є конфлікти, що виникають між цивільним населенням та військовими під час їхньої міжгрупової взаємодії. Аналізуючи дані вищезгаданого опитування експертів, наявні джерела та беручи до уваги практичний досвід фахівців “Команди психологічного супроводу військових” ГО УАФНПП, можна виділити в першому наближенні такі *соціально-психологічні передумови, що призводять до конфліктів між військовими і цивільними в Україні.*

Відсутність у цивільного населення реальних (таких, що відповідають дійсності) уявлень про війну, бойові дії та їх вплив на військовослужбовців. У ході вже згаданого дослідження ГО “Побратими” було виявлено, що образ військових є спрощеним, схематичним, стигматизуючими і таким, що не відповідає уявленню військових про самих себе [4]. Про те, що у цивільного населення наразі немає реальних уявлень про війну та військових, свідчать і результати моніторингу ЗМІ, що наразі проводиться Школою журналістики Українського католицького університету спільно зі Львівським медіафорумом [5]. Медіаексперти зазначають, що в регіональних ЗМІ процвітає “копіпейстерство”, орієнтація на неперевірені джерела (наприклад, соціальні мережі). Також на драгливих темах можна спостерігати поширення мови ненависті та спекуляції. Натомість навіть в історичній ретроспективі відомі приклади введення певних соціальних рамок: “...накладання табу (певні обмеження, що вводилися на час війни) на членів племені чи спеціальні вказівки для всіх, без винятку, членів групи, включаючи жінок, на час конфлікту свідчать про ініційовані верховною владою правила, які мають змінювати суспільне свідоме і несвідоме в бік війни чи миру” [6]. Натомість ситуація в інформаційному просторі України та відсутність державної інформаційної політики в цій сфері призвели до того, що обізнаність цивільного населення щодо війни, бойових дій та військової служби є схематичною, спотвореною, зараженою впливами неперевіреної інформації.

Джерелом інформації про війну можуть бути і самі військові. Але тут є кілька нюансів. По-перше, особливістю мислення більшості військових, які були учасниками бойових дій, є уникання розмов про війну [7]. По-друге, ухиляння від соціальних контактів є одним із симптомів травматичного і бойового стресу [2]. Тобто маємо парадоксальну і шкідливу для самих військових ситуацію, коли уникання розповідей про свій бойовий досвід само по собі стає суттєвою перешкодою для адаптації і прийняття ветеранів у суспільство, а без суспільного прийняття адаптація проходить довго і значно важче. Дослідник психології війни журналіст К. Сайтс пояснює це явище так: “якщо почуття вини, сором чи біль заважають солдатам поділитися ... тим, що з ним трапилося на війні, він починає почуватися чужим у суспільстві, заради якого воював. Наслідки такого відчуження можуть бути надзвичайно серйозними” [11, с. 9]. Водночас солдат, який розповідає про своє минуле, ділиться своєю відповідальністю із суспільством, нагадуючи йому, що це саме воно відправило його на війну. Цю відповідальність прийняти нелегко, але це необхідно для нормального розвитку держави [там само]. Отже, маємо в українських реаліях дві проблеми: перша – і досі не відбулося формування повноцінної картини війни (навіть на рівні держави вона

називається антитерористичною операцією), друга – неготовність суспільства брати на себе відповідальність, розділяючи її з військовими.

Інформування суспільства про війну та її наслідки є великим викликом для більшості країн, що мають аналогічні проблеми. Як показало недавно проведене дослідження RAND фахівців у галузі охорони психічного здоров'я на рівні громад, навіть у США, де діють численні програми та проводиться інформаційна політика, тільки 19% опитаних мали високий ступінь військової культурної компетентності в цілому і лише один респондент із чотирьох був добре обізнаним із закономірностями розгортання стресових реакцій у ветеранів чи членів їхніх сімей [16].

Ізольованість військовослужбовців та їх тривале перебування в зоні бойових дій без ротацій і, як наслідок, відсутність у них достовірної картини того, що відбувається в цивільному житті. Загальновідомо, що в українській армії термін мобілізації становить один рік. За цей час мобілізованому військовослужбовцю надається відпустка терміном 10 днів, а кадрові військові мають право на відпустку терміном до 45 днів (залежно від вислуги). Таким чином, решту часу військовослужбовець проводить у замкненому соціальному середовищі, де діють свої правила, свої канали поширення та способи спотворення інформації. Усе це закономірно впливає на швидкість і можливості його адаптування до цивільного життя після повернення.

Загальний стан соціальної напруженості та погіршення психічного здоров'я, спричинений воєнними діями та соціально-економічною ситуацією в країні. В умовах економічної кризи, пов'язаної з війною, нагальної потреби реформування багатьох галузей економіки і соціальної сфери, закономірно, соціальна напруженість зростає [1; 12; 17]. Іншими словами, війна є глобальним не лише економічним, а й соціальним потрясінням, що змінює світогляд і традиційний суспільний устрій. Крім того, D. Summerfield наголошує, що стрес війни обов'язково доповнюється стресами, спричиненими соціальною дестабілізацією, у тому числі масовим зубожінням [21]. Видається, що в порівнянні зі стресом війни зубожіння та соціальні потрясіння для цивільних є більш актуальними. Дослідник зазначає, що традиційні способи реагування на соціальні кризові ситуації під час війни значно втрачають у своїй ефективності. Це призводить до поглиблення відчуття безнадії. Під сумнівом опиняються традиційні, визнані людством культурні та соціальні цінності [там само].

Загальний стан соціальної напруженості призводить до низки негативних наслідків – збільшення кількості соматичних захворювань, психічних розладів, загального виснаження цивільного населення [3], що також стає додатковим конфліктогенним фактором. Погіршення стану

здоров'я та падіння добробуту людей є загальними наслідками для країн, на території яких відбуваються бойові дії [20].

Загальні, характерні для людської природи помилки сприймання та когнітивні викривлення. Очевидно, що, осмислюючи і намагаючись зрозуміти таке глобальне явище, як війна, та її наслідки, люди не можуть не використовувати загальні механізми сприймання, що дають їм змогу засвоїти й усвідомити великий потік інформації. Разом з тим унаслідок використання механізмів спрощення неминуче виникають і викривлення та стереотипізація, у тому числі негативна. І хоча стереотипи щодо військових в Україні фактично не вивчено, є низка джерел [18], які свідчать про те, що стереотипи щодо військових, як правило, мають негативний характер (за винятком Ізраїлю, де громадянин зі зброєю є практично в кожній родині). Більше того, стереотипи є однаковими щодо всіх військових, незалежно від того, чи мають вони бойовий досвід і де служили. “Немає жодної відмінності між вояком, що натискав на курок, і вояком, що служив у підтримці. Суспільство не робить між ними жодної різниці” [18, р. 149]. У суспільних стереотипах військові нерозривно пов'язані з такими явищами, як війна, смерть, агресивна поведінка, загроза та вбивство [11; 19]. Зауважимо, що і в Україні така тенденція простежується на рівні дискурсу й потребує ґрунтовного вивчення.

А проте загроза є і в позитивних стереотипах, надмірній героїзації. Суспільна підтримка – неодмінна складова успішної військової діяльності та повернення до цивільного життя. Однак усяка соціальна підтримка має свої межі. Дослідник травматичного досвіду Д. Фельдман говорить про те, що якими б не були наміри людей, котрі готові допомагати, але вони обмежені у своїх можливостях та емоційній енергії, яку можуть віддати [14]. Таким чином, надмірна драматизація і героїзація призводять до швидкого виснаження тих, хто підтримує. Що ми, власне, і бачимо в Україні також.

Завищений рівень взаємних очікувань щодо ролі кожної із сторін у суспільному житті та відповідальності за нього. Імовірно, це явище характерне не лише для України, оскільки на військових, як на людей із зброєю, що захищають свою країну, традиційно покладають певні сподівання. В українському суспільстві довіра до армії, до якої влилося багато політично активних громадян після Революції Гідності (грудень 2013 – лютий 2014 р.), трансформувалась в очікування щодо активної участі колишніх військових у процесах суспільних реформ. Про це свідчить і велика кількість у Верховній Раді депутатів-комбатів, намагання політиків заручитися підтримкою учасників АТО. Разом з тим серед останніх більш поширеною є думка, що, поки військові воюють, цивільне населення має змінювати країну. Отже, означився помітний конфлікт очікувань, що теж потребує більш ґрунтовного вивчення.

Особливості мислення та перебігу інших психічних процесів, які формуються у військовослужбовців під час виконання бойових завдань. Тут слід обов'язково зауважити, що йдеться не про ПТСР, а про ту професійну деформацію, якої зазнає людина, коли бере участь у бойових діях. “Бойовий” спосіб організації мислення та настановлення військового не є ані порушенням, ані розладом. Це система пристосування до умов війни, яка з переходом до мирного життя потребує часу на зміни [15]. Дж. Мунро описав “8 навичок, які необхідні для виживання в бою, але які роблять цивільне життя складнішим”. По суті, це **набір настановлень, які характеризують бойове мислення:**

1. “Постійна турбота про безпеку”. У цивільному житті солдати проявляють надмірну пильність і мають потребу в контролі.

2. “Довіряти тільки своїм і визначати ворога”. Щоб вижити, всі, що не ідентифіковані як “свої”, автоматично стають ворогами. Це настановлення в цивільному житті перетворюється на “надмірну” недовірливість і підозрливість.

3. “Відданість меті. Головна задача на війні – виконати завдання”. На це спрямовується вся увага і життєві сили військового. Проте в цивільному житті завдання не завжди ставиться кимось іншим, є потреба самому формулювати задачі, вирішувати їх. Тобто можуть виникати проблеми, пов'язані із самостійним визначенням життєвих цілей.

4. “Одноосібне прийняття рішень”. На війні одна особа (командир) приймає рішення і несе за нього відповідальність, решта – виконують. У мирному житті прийняття рішення – це питання співробітництва тих, хто залучений до цього рішення.

5. “Автоматична, швидка реакція “нападай!” за будь-якої загрози”. Гарантує виживання в умовах бою, однак може бути суттєвою перешкодою в мирному житті, бо часто конфліктні ситуації потребують часу для зважування “за і проти”; у конфлікті можуть вигравати всі, а не одна сторона.

6. “Непередбачуваність і контроль інформації”. Для виживання в зоні воєнних дій необхідно бути непередбачуваним і не допускати витоку інформації. Таке настановлення в цивільному житті може спричиняти комунікаційні труднощі, породжувати конфлікти під час вирішення повсякденних питань у родині.

7. “Контроль емоцій”. Емоційна реакція на гострі події на війні може вбити, тоді як відсутність проявів і розуміння емоцій у мирному житті є перешкодою у спілкуванні.

8. “Небажання говорити про війну”. Участь людини у війні часто пов'язана з важкими рішеннями, наслідки яких передбачити практично неможливо. Неминуче постають питання моралі, гуманності, цінності людського життя. Учасники воєнних дій зазвичай не хочуть або не мо-

жуть говорити про це. Такі спогади часто мають характер травматичного досвіду (малоусвідомлені, такі, що викликають негативні емоції, у тому числі агресію) (цит. за: [11]).

Парадоксальним є те, що трансформація травматичного досвіду в спогади автобіографічної пам'яті відбувається через усвідомлення і проговорювання. Але реакція уникнення контактів, яка є ще однією характерною ознакою переживання травматичної події, унеможливорює таку трансформацію [2]. Підсилюється це замкнуте коло тим, що на війні уникнення розмов на цю тему є необхідним для виживання настановленням. У разі переходу до цивільного життя таке настановлення нікуди не зникає, а, враховуючи непорозуміння із цивільними, може лише посилюватися. Набуте бойове мислення породжує низку проблем. У першу чергу це, власне, процес зміни мислення з воєнного на цивільне, а також перелаштування певних психічних процесів, які сприяли адаптації до умов війни, але не адаптивні для цивільного життя. Необізнаність військових щодо цих особливостей часто породжує в них тривожність та агресивність реакцій щодо себе самих та інших. Більше того, і "бойове мислення", і процес його зміни сприймаються як щось "ненормальне" і стигматизуються. Стигматизація та нерозуміння часто спостерігаються і з боку тих цивільних, які мають контакти з військовим, що перебуває в процесі адаптації. Таким чином, це стає ще одним конфліктогенним фактором.

Цілеспрямоване формування викривлених взаємних уявлень як елемент пропаганди та складова гібридної війни. Інформаційна складова є обов'язковою складовою гібридної окупаційної війни. В Україні, серед іншого, елементом інформаційної війни є формування негативного ставлення до захисту територіальної цілісності України армією і до військових. Ідеться передусім про низку "мемів", що запускаються в інформаційний простір, щоб нівелювати цінність і значення процесів реформування армії, економіки, державних структур. Наприклад, "мем" про політиків, які посварили братні народи. Спеціально даються критичні коментарі і драматизується стан справ на фронті, пророкуються постійні поразки. Зважаючи на те, що в суспільній свідомості образ військового тісно пов'язаний з образом війни, це справляє значний негативний вплив на особливості групових відносин між військовими і цивільними [9].

Насамкінець варто звернути увагу на *явище ПТСР*, яке активно згадується в інформаційному просторі, однак не було включене в перелік чинників, що провокують конфлікти. На нашу думку, ПТСР не є соціально-психологічним чинником, що провокує появу конфліктів між цивільними і військовими, оскільки є психічним розладом, який виникає внаслідок переживання однієї чи кількох психотравматичних подій (пов'язаних, наприклад, з такими ситуаціями, як воєнне чи інше насилля, теракти, згвалтування, аварії, катастрофи тощо). Наявність у

військовослужбовця чи ветерана ПТСР чи інших розладів адаптації може загострити безпосередній перебіг конфлікту, адже однією із характеристик таких розладів є підвищений рівень агресії чи аутоагресії [2]. Окрім того, варто зазначити, що ПТСР трапляється і в цивільних, які не мають жодного стосунку до воєнних дій.

Завдяки тривалому науковому вивченню питання наслідків війни отримано численні переконливі статистичні дані, які свідчать про те, що відновлення соціальних зв'язків є однією із ключових засад у роботі з гострою травмою. З огляду на ці дані збільшення соціальної підтримки та мобілізація громадянських ресурсів можуть бути для потерпілого, який зазнав гострої травми, більш корисними, ніж класичні психологічні втручання. Серед чинників, що зумовлюють ПТСР, D. Grossman називає інтенсивність первинної травми, індивідуальні реакції на неї та характер і структуру соціальної підтримки, доступної для травмованої людини [18]. Дослідник наводить більш як десяток досліджень, у тому числі дослідження Управління в справах ветеранів США, які виявили, що відсутність соціальної підтримки після повернення з бою є критичним чинником розвитку ПТСР.

Висновки. Збройний конфлікт, спричинений захопленням частини території України Росією, призвів не лише до зростання кількості вбивств і злочинів з використанням насильства, а й до появи малохарактерних раніше конфліктів, а саме конфліктів між військовими і цивільними. Частково це явище пов'язане зі специфікою масової свідомості під час воєнного протистояння, яка стає вразливою внаслідок масованого інформаційного впливу. Проте причини цього явища суто практичні. Конфлікти лежать у сфері групової взаємодії і виникають у відносинах з представниками державних структур, через конфлікти в родині і сім'ї та між друзями і близьким оточенням.

Для аналізу причин конфліктів було використано художній, позанауковий та науковий підходи, що дало змогу означити низку соціально-психологічних передумов і чинників виникнення таких конфліктів. Більшість із них пов'язані з відсутністю у цивільного населення реальних уявлень про війну, бойові дії та їх вплив на військовослужбовців; тривалим перебуванням у зоні бойових дій, що спотворює у військових розуміння того, що відбувається в цивільному житті; загальним станом соціальної напруженості, спричиненим воєнними діями та соціально-економічною ситуацією в країні; загальними, характерними для людської природи помилками сприймання та когнітивними викривленнями; завищеним рівнем взаємних очікувань щодо ролі кожної із сторін у суспільному житті та відповідальності за нього; цілеспрямованим формуванням викривлених уявлень як елементом пропаганди та складовою гібридної війни тощо.

Перелічені вище свідомі і неусвідомлені передумови й чинники є спробою проаналізувати, як може виглядати модель соціально-психологічного осмислення причин конфліктів, що виникають між цивільними і військовими. Очевидно, що ґрунтовне емпіричне дослідження цього явища дасть змогу суттєво уточнити перелік цих чинників і прояснити їхній контекст з огляду на українські реалії.

Література

1. *Берковіц Л.* Агресія: причини, наслідки та контроль [Електронний ресурс] / Л. Берковіц. – Режим доступу : <http://psychologis.com.ua/-1-625.htm>
2. *Бріер Дж.* Основи травмофокусованої психотерапії / Дж. Бріер, К. Скотт. – Львів : Свічадо, 2015 – 431 с.
3. *Данько-Сліпцова А.* Хвороби серця і війна: чому українці частіше хворіють [Електронний ресурс] / А. Данько-Сліпцова // Espresso TV. – 2016. – Режим доступу : http://espresso.tv/article/2016/08/07/khvoroby_serca_i_viyna_chomu_ukrayinci_chastishe_khvoriyut.
4. *Дачковська М.* Образ ветерана АТО в медіа: як уникати стереотипів [Електронний ресурс] / М. Дачковська // MediaSapiens. – 2016. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/obraz_veterana_ato_v_media_yak_unikati_stereotipiv/.
5. *Довженко М.* Алергопроби: як регіональні медіа пишуть про війну [Електронний ресурс] / М. Довженко, О. Довженко // MediaSapiens. – 2016. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/regional_newspapers/alerGOProbi_yak_regionalni_media_pishut_pro_viynu/.
6. *Кавтарадзе С. Д.* Архетипы войны: насилие, бессознательное и борьба за базовые потребности / С. Д. Кавтарадзе // Историческая психология и социология истории. – 2012. – № 1. – Т. 5. – С. 8–22.
7. *МакГоннел О.* Методическое пособие программы самоуправления ПТСР для солдат LCSW [Електронний ресурс] / О. МакГоннел. – 2009. – Режим доступу : <http://psyservice.org/wp-content/uploads/2015/03/самоуправление-посттравматическим-стрессовым-расстройством-ПТСР-для-солдат.pdf>
8. Начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України Назім Агаєв розповів про психологічні проблеми військовослужбовців – учасників АТО [Електронний ресурс] : офіційний веб-сайт / Міністерство оборони України. – 2014. – Режим доступу : <https://goo.gl/r5ZkwV>.
9. *Почепцов Г.* Гібридна війна: інформаційна складова [Електронний ресурс] / Г. Почепцов // MediaSapiens. – 2016. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova.
10. *Ремарк Е. М.* На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші / Еріх Марія Ремарк ; пер. Катерини Главдської. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2014. – 920 с.
11. *Сайтс К.* Синдром війни. О чем не говорят солдаты / К. Сайтс. – М. : Альпина нон-фикшн, 2013 – 132 с.
12. Соціальна напруженість [Електронний ресурс] // Технічна енциклопедія TechTrend. – Режим доступу : <http://techtrend.com.ua/index.php?newsid=7532>.

13. Устюганов А. А. Исследование смысловой сферы военнослужащих, переживших боевой стресс / А. А. Устюганов // Вестник КемГУ. – 2010. – № 2 (42). – С. 6–73.
14. Фельдман Д. Заново рожденные. Удивительная связь между страданиями и успехом / Д. Фельдман, Л. Кравец. – М. : Альпина нон-фикшн, 2016. – 320 с.
15. Циганенко Г. Путівник військовослужбовця та демобілізованого / Г. Циганенко, Р. П'яста. – Львів : Колесо, 2016. – 64 с.
16. Armstrong N. Community driving impact. The case for local, evidence-based coordination in veteran and military family services and the americaserves initiative / N. Armstrong, J. D. Jr. McDonough, D. Savage. – Syracuse University, The institute for veterans and military families, 2015. – 29 p.
17. Global Peace Index. The world's leading measure of national peacefulness, the GPI measures peace according to 23 qualitative and quantitative indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.visionofhumanity.org/#page/indexes/global-peace-index/2016/UKR/OVER>
18. Grossman D. On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society / Dave Grossman. – Little, Brown and Company: Boston, New York, Toronto, London, 1995.– 367 p.
19. Iyer R. Separating Attitudes Toward War from Attitudes Toward Soldiers on Veteran's Day [Електронний ресурс] / R. Iyer // YourMorals Blog. – 2010. – Режим доступу : <http://www.yourmorals.org/blog/2010/11/separating-attitudes-toward-war-from-attitudes-toward-soldiers-on-veteran%E2%80%99s-day/>
20. Srinivasa M. R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings [Електронний ресурс] / R. Srinivasa Murthy, R. Lakshminarayana // World Psychiatry. – 2006. – Vol. 5 (1). – P. 25–30. – Режим доступу : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/>
21. Summerfield D. The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects. Overseas Development Institute. – London, 1996. – 51 p.

References

1. Berkowitz, L. (2016). *Ahresii: prychny, naslidky ta kontrol* [Aggression: its causes, consequences, and control], <http://psychologis.com.ua/-1-625.htm> [downloaded 8 December 2016] (ukr).
2. Briere, J. & Skott, C. (2015). *Osnovy travmofokusovanoi psykhoterapii* [Principles of trauma therapy: a guide to symptoms, evaluation and treatment]. Lviv: Svichado Publ. (ukr).
3. Danko-Sliptsova, A. (2016). *Khvoroby sertsia i viina: chomu ukraintsi chastishe khvoriut* [Heart disease and war: why Ukrainian often suffer]. *Espresso.tv*, http://espresso.tv/article/2016/08/07/khvoroby_sercya_i_viina_chomu_ukrayinci_chastishe_khvoriyut [downloaded 9 December 2016] (ukr).
4. Dachkovska, M. (2016). *Obraz veterana ATO v media: yak unykaty stereotypiv* [The image of the veteran ATO in media: how to avoid stereotypes], *MediaSapiens*, http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/obraz_veterana_ato_v_media_yak_unykati_stereotypiv/ [downloaded 9 December 2016] (ukr).

5. Dovzhenko, M. & Dovzhenko, O. (2016). Alerhoproby: yak rehionalni media pyshut pro viinu, *MediaSapiens* [Allergy tests: how regional media write about war], http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/regional_newspapers/alerhoprobi_yak_regionalni_media_pishut_pro_viynu/ [9 December 2016] (ukr).
6. Kavtaradze, S. D. (2012). Arkhetipy voyny: nasiliye, bessoznatelnoye i borba za bazovyye potrebnosti [Archetypes of war violence, unconscious and fighting for basic needs]. *Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii* [Historical psychology and sociology history], 1(5), 8–22 (rus).
7. McHonnell, O. (2009). Metodicheskoye posobiye programmy samoupravleniya PTSR dlya soldat [Methodical manual PTSD government program for soldiers], <http://psyservice.org/wp-content/uploads/2015/03/самоуправление-посттравматическим-стрессовым-расстройством-ПТСР-для-солдат.pdf> [downloaded 9 December 2016] (rus).
8. Nachalnyk Naukovo-doslidnoho tsentru humanitarnykh problem Zbroinykh Syl Ukrainy Nazim Ahaiev rozpoviv pro psyholohichni problemy viiskovosluzhbovtziv – uchasykiv ATO: Ofitsiyni veb-sait Ministerstva oborony Ukrainy (2014). [Head of the Research Center of humanitarian problems Armed Forces of Ukraine Nazim Agayev spoke about the psychological problems of soldiers – members of ATO: official website Ukrainian Defence Ministry's], <https://goo.gl/r5ZkwV> [downloaded 9 December 2016] (ukr).
9. Pocheptsov, H. (2016). Hibrydna viina: informatsiina skladova [Hybrid War: information component]. *Media.Sapiens*, http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyana_skladova [downloaded 9 December 2016]. (ukr).
10. Remark, E. M. (2014). *Na Zakhidnomu fronti bez zmin. Povernennia. Try tovaryshi* [All Quiet on the Western Front. The Road Back. Three Comrades]. Kharkiv: Family Leisure Club Publ. (ukr).
11. Sites, K. (2013). *Sindrom voyny. O chem ne govoryat soldaty* [The Things They Cannot Say: Stories Soldiers Wont Tell You About What Theyve Seen, Done or Failed to Do in War]. Moscow: Alpina non-fikshn Publ. (rus).
12. Sotsialna napruzhenist [Social tensions] (2016). *Techtrend.com.ua*, <http://techtrend.com.ua/index.php?newsid=7532> [downloaded 9 December 2016] (ukr).
13. Ustyuganov, A. A. (2010). Issledovaniye smyslovoy sfery voyennosluzhashchikh, perezhivshukh boyevoy stress [The study of semantic sphere of soldiers who survived combat stress]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Kemerovo State University], 2 (42), 69–73 (rus).
14. Feldman, D. & Kravetz, L. (2016). *Zanovo rozhdennyye. Udivitel'naya svyaz mezhdru stradaniami i uspekhom* [Supersurvivors: The Surprising Link Between Suffering and Success]. Moscow: Alpina non-fikshn Publ. (rus).
15. Tsyhanenko, H. & Pjasta, R. (2016). *Putivnyk viiskovosluzhbovtzia ta demobilizovanoho* [Guide for soldiers and veterans]. Lviv: Koleso Publ. (ukr).
16. Armstrong, N., and McDonough, J. D. Jr., and Savage, D. (2015). *Community driving impact. The case for local, evidence-based coordination in veteran and military family services and the americaserves initiative*. Syracuse University, The institute for veterans and military families.
17. Global Peace Index. The worlds leading measure of national peacefulness, the GPI measures peace according to 23 qualitative and quantitative indicators (2016),

- <http://www.visionofhumanity.org/#page/indexes/global-peace-index/2016/ UKR / OVER> [downloaded 8 December 2016].
18. Grossman, D. (1995). *On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society*. Little, Brown and Company: Boston, New York, Toronto, London.
  19. Iyer, R. (2010). Separating Attitudes Toward War from Attitudes Toward Soldiers on Veteran's Day. *YourMorals Blog*, <http://www.yourmorals.org/blog/2010/11/separating-attitudes-toward-war-from-attitudes-toward-soldiers-on-veteran%E2%80%99s-day/> [downloaded 9 December 2016].
  20. Srinivasa, M. R., Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5 (1), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/> [downloaded 9 December 2016].
  21. Summerfield, D. (1996). *The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects*. London: Overseas Development Institute.

Цыганенко Г. В., Кухарук О. Ю. Социально-психологическое осмысление конфликтов между гражданскими и военными в процессе группового взаимодействия

Раскрыты подходы к анализу причин и природы конфликтов, возникающих в ходе группового взаимодействия между гражданскими и военными. Выявлено, что частично эти конфликты обусловлены установками гражданских, в частности лишением военных субъектности, избыточной патологизацией процесса возвращения бывших военных к гражданской жизни. Учитывая результаты экспертного опроса, утверждается, что чаще всего такие конфликты возникают в отношениях с государственными органами, через неурядицы повседневной жизни и семейные проблемы. На основе анализа основных социально-психологических подходов к изучению последствий войны и практического опыта авторов выявлено, что украинский контекст предпосылок возникновения конфликтов между военными и гражданскими связан с отсутствием у гражданского населения реальных представлений о войне, боевых действиях и их влиянии на военнослужащих; длительным пребыванием в зоне боевых действий, что искажает понимание ими того, что происходит в гражданской жизни; общим состоянием социальной напряженности, вызванным военными действиями и социально-экономической ситуацией в стране; общими, характерными для человеческого восприятия ошибками и когнитивными искажениями; заниженным уровнем взаимных ожиданий относительно роли каждой из сторон в общественной жизни и ответственности за нее; целенаправленным формированием искаженных взаимных представлений как элементом пропаганды и составляющей гибридной войны и пр.

Ключевые слова: конфликты, социально-психологическое мышление, социально-психологические причины, групповое взаимодействие, насилие, боевое мышление, посттравматическое стрессовое расстройство.

Tsyhanenko H. V., Kukharuk O. Yu. Socio-psychological interpretation of conflicts between civilians and military men in the course of group interaction

The article deals with socio-psychological approaches to the analysis of the reasons and the nature of the conflicts occurring in the course of interaction between civilians and military men. The authors argue that the conflicts are partly caused by civilian

attitudes to military men, in particular deprivation of the military of their subjectivity, excessive pathologization of the process of their reintegration in the civil environment. The findings of the expert survey have provided evidence that such conflicts most frequently occur between the military and representatives of the state institutions due to everyday hardships or family problems experienced by the military men. The analysis of the main socio-psychological approaches to studying consequences of war, as well as practical experience of the authors have proved that the Ukrainian context of preconditions of the conflicts between the military and civilians is related to lack of real know about war, hostilities and their effect on military men; long stay of the military in the hostilities zone, which distorts their understanding of the civil life; general state of social tension caused by military actions and socio-economic situation in the country; typical perception errors and cognitive distortions characteristic of the human nature; overrated level of mutual expectations regarding the role of each party in social life and social responsibility; purposeful formation of distorted mutual perceptions as an element of propaganda, and a component of the hybrid war; and other factors.

Key words: conflicts, socio-psychological thinking, group interaction, violence, thinking in the environment of hostilities, posttraumatic stress disorder.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОРУШЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ДІТЕЙ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ У БУФЕРНІЙ ЗОНІ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

*С. О. Богданов, А. М. Гірник, Б. П. Лазоренко,
В. В. Савінов, м. Київ,
В. В. Соловійова, м. Покровськ*

На основі опитування дітей різних вікових груп, що проживають у буферній зоні воєнного конфлікту на сході України, виявлено найбільш стресогенні, на їхню думку, чинники соціально-психологічної природи. Спільними для всіх дітей цієї зони чинниками виявилися насамперед сварки в сім'ї і страх війни. Розкрито також вікові особливості сприйняття дітьми стресогенних чинників: так, для дітей 9–11 років найбільш суттєвими чинниками є нестача часу у батьків на спілкування та страх насильства з їхнього боку; у віці 12–14 років – роздратування батьків, їхні сварки з дітьми, страх за життя рідних; у віці 15–17 років – алкогольна залежність батьків, брак умов для культурного розвитку. Ключовими інформантами (тобто спеціально відібраними респондентами із числа фахівців, які надають психологічну та соціально-психологічну допомогу дітям) як стресогенні чинники визначено матеріальну нестабільність, відсутність взаєморозуміння з боку батьків, пияцтво, подружні зради та розлучення батьків. Серед заходів, які б сприяли посиленню стресостійкості дітей, пропонуються такі: підвищення кваліфікації фахівців, створення для них супервізійних груп, проведення інтерв'їв, врахування фахівцями в процесі взаємодії з дітьми їхніх вікових та психологічних особливостей, а також особливостей їхніх сімей. Береться до уваги також необхідність рахуватися під час роботи з дітьми із специфікою дитячих страхів військових і зброї, а також зі страхом за своє і батьківське життя.

Ключові слова: дитяча стресостійкість, стресогенні чинники, буферна зона, воєнний конфлікт.

Проблема. Вивченню стресостійкості, життєстійкості, або резилієнтності (в англломовних психологічних дослідженнях), дорослих і дітей присвячено численні дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців [1–3]. Найчастіше поняття “резилієнс” (англ. *resilience*) використовують, коли аналізують вплив на людину несприятливих (екстремальних, загрозливих, стресових тощо) зовнішніх умов і можливості позитивної адаптації або відновлення нормального функціонування людини після такого впливу [7]. На сьогодні маємо численні приклади таких досліджень серед молоді в різних країнах світу [6]. Мета-аналіз 53 досліджень резилієнтності дітей під час воєнних конфліктів, зроблений В.Толом та ін., вказує на необхідність вивчення феномена “резилієнс” в існуючому куль-

турному контексті перед плануванням будь-яких програм допомоги [8]. В Україні ж вивчення стресостійкості (для аналізу зазначеного феномена ми обрали саме цей термін) дітей, які проживають у східних районах і зазнали стресу в результаті гібридної війни Російської Федерації проти нашої країни, лише розпочинається. Результати цих досліджень становлять значну цінність для планування і реалізації комплексу заходів щодо психологічної та соціально-психологічної підтримки дітей, що живуть у прифронтовій зоні 5].

Мета дослідження: виокремлення стресогенних (як визначають їх самі діти і ключові інформанти) чинників, які суттєво впливають на стресостійкість дітей різного віку в буферній зоні; розроблення рекомендацій щодо заходів, які б сприяли зміцненню дитячої стресостійкості.

Ми застосовували у своїй роботі перевірену в ході численних міжнародних досліджень у сфері психічного здоров'я [4] якісну інтегративну методологію, яка передбачала проведення “вільного переліку”, або фрилістингу (англ. free listing), інтерв'ю з “ключовими інформантами”, а також фокус-групових досліджень.

“Вільний перелік” проводився у формі 6-ти відкритих питань, тривалість інтерв'ю з дітьми становила в більшості випадків 30-40 хв. Інтерв'юер ставив питання і просив респондента перелічити всі відповіді. Коли респондент уже нічого не міг додати до першого питання, інтерв'юер переходив до другого, відтак аналогічно від другого – до третього і т. д. Усі інтерв'ю проводилися парами інтерв'юерів, в яких одна особа ставила питання, а друга робила докладні записи “від руки”. Дослідження було проведено в червні 2016 р. у м. Покровськ (до 2016 р. – Красноармійськ) Донецької області, розташованому в межах буферної зони безпеки, яку контролює Україна.

У дослідженні брали участь керівник дослідження, координатор якісного дослідження, два консультанти, методист психологічної служби методичного кабінету Покровської міськради Донецької області. За визначеними критеріями вони відібрали 12 місцевих польових інтерв'юерів, з якими були проведені навчальні заняття на початку дослідження. Відтак методист разом із польовими інтерв'юерами здійснили відбір ключових інформантів, тобто спеціально дібраних респондентів із числа фахівців, які надають психологічну та соціально-психологічну допомогу дітям, а також респондентів із числа батьків і дітей.

У ході дослідження було опитано 67 дітей за методикою “вільного переліку”, проведено 30 інтерв'ю з ключовими інформантами і 4 фокус-групи (2 – з дітьми, 1 – з батьками, 1 – із психологами та соціальними працівниками). Респондентам пропонувалося за їхнім вибором спілкуватися українською або російською мовою. Переважна більшість учасників

обрали російську мову, тому отримані відповіді ми подаємо і українською, і російською мовою.

Респонденти відповідали на такі питання: “1) Каковы основные проблемы, с которыми сталкиваются семьи, живущие здесь, в прифронтовой зоне? 2) Как бы ты описал детей, которые здесь хорошо себя чувствуют, хорошо растут и развиваются, несмотря на многие проблемы, с которыми они сталкиваются? 3) Как постороннему распознать ребенка, который находится в состоянии печали/уныния? 4) Что делают дети (такие как ты), живущие в буферной зоне, чтобы заботиться о себе и других? 5) Как дети (такие как ты) справляются с печалью/унынием? 6) Чем еще можно помочь детям, находящимся в состоянии печали/уныния? Что взрослые могут сделать для облегчения печали/уныния у детей?”.

Щоб з'ясувати перелік стресогенних чинників і характер реагування на них дітей різних вікових груп, ми обробляли результати опитування за трьома віковими групами: 9–11 років (29 дітей), 12–14 років (21 дитина), 15–17 років (17 дітей). Усього було отримано 67 протоколів інтерв'ю. Потім було визначено перелік проблем, які найчастіше називали діти тієї чи тієї вікової групи. Серед цих проблем ми виокремили по чотири найчастіше згадувані проблеми та стресогенні чинники щодо впливу на психічне здоров'я та психологічний стан дітей у буферній зоні і запропонували ключовим інформантам їх проаналізувати за спеціально розробленою схемою аналізу [4]. Ключові інформанти повинні були розглянути проблеми дітей певної вікової групи і проаналізувати кожну проблему в такій послідовності: причини – симптоми – наслідки – як вплинути – доступні послуги та складнощі в їх отриманні. Усього було опитано 30 ключових інформантів (10 – щодо проблем молодшої групи дітей, 10 – щодо проблем середньої групи, 10 – щодо проблем старшої групи). Тривалість інтерв'ю з дорослими ключовими інформантами становила 50-60 хв. Інтерв'ю проводилися українською або російською мовою (за вибором респондента). Відповіді респондентів були введені і закодовані з використанням стандартних форм Excel. У кінці кожного дня команда польових інтерв'юерів спільно з консультантами обговорювала складні випадки і питання, які виникали в процесі роботи.

Гайд фокус-груп дорослих інформантів (батьків та експертів) розроблявся після закінчення й обробки результатів інтерв'ю з дітьми. На фокус-групах з дітьми обговорювалося розуміння ними слів (концептів), які були виділені як важливі під час індивідуальних інтерв'ю. На фокус-групі з батьками аналізувалися основні проблеми та стресогенні чинники, які назвали діти молодшої вікової групи; на фокус-групі з ключовими інформантами (експертами) – відповіді, отримані в індивідуальних інтерв'ю.

Щоб врахувати особливості життєвої ситуації дітей в малому населеному пункті буферної зони, розташованому близько до зони розмежування, консультанти додатково виїздили до с. Гродівка (20 км від Авдіївки), де було проведено 4 інтерв'ю з дітьми шкільного віку.

Загалом із ключовими інформантами було проведено 30 інтерв'ю, з них 10 стосувалися 4-х основних стресогенних чинників, виділених під час дослідження дітей 9–11 років, 10 інтерв'ю – 4-х основних стресогенних чинників, виділених під час дослідження дітей 12–14 років, 10 інтерв'ю – 4-х основних стресогенних чинників, виділених у ході дослідження дітей 15–17 років. Отримані за кожним із виділених стресогенних чинників дані узагальнювалися, а за двома, що були спільні для всіх вікових груп дітей, були узагальнені всі 30 інтерв'ю, отримані від ключових інформантів.

Окремо слід сказати про *етичні засади дослідження*. Дане дослідження виконувалося в межах проекту “Комплексна психосоціальна підтримка спеціалістів мобільних бригад, які працюють у буферній зоні” (ЮНІСЕФ/НаУКМА). Участь усіх респондентів у цьому дослідженні була добровільною. Респондент попередньо міг ознайомитися із загальним напрямом дослідження, тривалістю інтерв'ю та отримати інформацію про дослідницький колектив. Він мав можливість задавати інтерв'юєру питання, які його цікавлять. Кожен міг відмовитися від участі в дослідженні на його початку або в будь-який інший момент. Діти брали участь у дослідженні тільки в разі згоди їхніх батьків і якщо вони самі особисто були на це згодні. Усім потенційним учасникам дослідження зачитувався “Текст усної згоди”. Усі форми інформованої згоди на участь в інтерв'ю (згода батьків на участь дитини в дослідженні, згода самої дитини, згода ключового інформанта), а також згода на участь у фокус-групі (згода батьків на участь дитини в дослідженні, згода самої дитини, згода ключового інформанта, згода батьків на участь у ролі респондентів) розглянуті й затверджені Етичним комітетом НаУКМА 17 червня 2016 р. (протокол 02).

Результати дослідження стану дітей у буферній зоні

У цій статті ми розглянемо лише стресогенні *чинники*, які впливають на стресостійкість дітей у буферній зоні так, як це визначають самі діти, думки дорослих щодо можливих причин їхньої дії і необхідних засобів для їх опанування.

За результатами дослідження було визначено спільні стресогенні чинники для всього загалу опитаних дітей. Перш за все це нестача грошей (42 згадування) та сварки в сім'ї (26 згадувань). Наступним чинником, спільним для всіх вікових категорій, виявився страх війни (12 згадувань).

У кожній з чотирьох вікових груп ми виділили чотири найчастіше згадувані чинники.

Стресогенні чинники в групі дітей *9–11 років*:

1. Родители ругаются, ссорятся, много разводов (6 згадувань).
2. Не хватает времени на общение родителей с детьми (3).
3. Боятся насилия (“Родители бьют детей”) (3).
4. Пугает война (“Люди с оружием в городе, боязнь за близких”)

(5).

Стресогенні чинники в групі дітей *12–14 років*:

1. Ссоры в семье, распад семей (12).
2. Пугают надписи “бомбоубежище”, есть боязнь за жизнь родных и близких (4).
3. Не хватает времени на общение (“родители раздражены, ссоры родителей с детьми”) (2 згадування).
4. Нет места, куда бы можно было пойти отдохнуть, площадки заняты старшими детьми (2).

Стресогенні чинники в групі дітей *15–17 років*:

1. Конфликты в семье (8 згадувань).
2. Родители пьют (4).
3. Страх войны (3).
4. Некуда пойти, нет культурного развития (“нет нормального парка, кинотеатров”) (3).

Як бачимо, крім проблем і стресогенних чинників, спільних для всіх трьох вікових груп, є й такі, які спільні для двох груп. Для груп дітей молодшого та середнього віку таким чинником є нестача часу на спілкування батьків з дітьми. Для середньої і старшої групи – це недостатність місць, куди можна було б піти відпочити. Незважаючи на всю різноманітність проблем та чинників, які турбують дітей, важливим психологічним наслідком може бути погіршення їхнього емоційного стану.

Діти наймолодшої вікової групи бояться насилля з боку батьків, що потребувало більш ретельного дослідження цього чинника на фокус-групах з батьками та ключовими інформантами.

Результати опитування ключових інформантів

На думку ключових інформантів, сварки в сім’ї найчастіше виникають через матеріальну нестабільність та нестачу грошей (19 згадувань). Таке бачення корелює з відповідями, які ми отримали від дітей. Це той контекст, у якому живуть сім’ї і який загострює їхні психосоціальні проблеми. Ключові інформанти звернули увагу на низьку психологічну культуру батьків, а саме невміння та небажання спілкуватися одне з одним (9 згадувань), брак взаєморозуміння (9), а також такі негативні для сім’ї явища, як зрада та невірність одного з подружжя (8), зовнішнє втручання

в життя подружжя (7), пияцтво (6). Як на ознаку родинних сварок найчастіше наші експерти вказували на негативні емоційні стани (12 згадувань), крики та образи (11), неадекватну, ненормативну поведінку (9). На думку ключових інформантів, сварки в сім'ї породжують подальші конфлікти, розлучення, сирітство (14 згадувань), труднощі в майбутньому при побудові сім'ї дітьми (10), а також порушення дитячої психіки (7), агресію, жорстокість та насильство (7). Для запобігання сваркам у сім'ї вони рекомендують звертатися до спеціалістів (16 згадувань), спробувати зрозуміти іншого, налагодити спілкування (7), організувати сімейні центри, центри психологічної допомоги (7).

Серед служб, що надають допомогу сім'ям, ключові інформанти згадували психологічну службу освіти (16 згадувань), психосоціальні послуги недержавних (10) та державних (8) організацій. Складнощі в отриманні допомоги сім'ями, на думку ключових інформантів, зумовлені нерозумінням проблеми (6 згадувань), сімейним укладом, кризами (5).

Серед причин страху війни у дітей названо: інформацію в ЗМІ (19 згадувань), близькість до зони бойових дій (12), "відчуття" війни, страх за близьких (7), недостатню поінформованість (6), страх померти (5). Найпоширенішими ознаками страху війни, які називали інформанти, були підвищена тривожність (18 згадувань), а також страх залишатися на самоті (10), фобії, заїкування, поганий сон (8), закритість від людей (7). Як симптоми страху війни згадувалися також погана успішність у школі (5) та уникнення теми війни (5).

Більшість респондентів вважають, що невротичні розлади є характерними наслідками для дітей, що переживають страх війни (22 згадування). Наслідками страху війни є також внутрішня напруженість, тривожність й агресивність (9), порушення стосунків, недовіра до людей (4). На думку респондентів, діти, що зазнали страху війни, потребують допомоги психолога (13 згадувань). Серед названих способів опанування страху були такі: навчання навичок психологічної допомоги і самопомоги (9), застосування арт-терапії (8), проведення більше часу з дітьми (8). Важливими є також роз'яснювальна робота з дітьми й дорослими (5), психологічна провіта батьків (4) та навчання правил поведіння в екстрених ситуаціях (4).

Допомогу дітям надають психологічна служба освіти (15 згадувань), недержавні організації (12) та державні соціальні служби (3). Труднощі, коли йдеться про отримання допомоги дітьми, яких лякає війна, зумовлені нестачею кваліфікованих спеціалістів (5 згадувань), непоінформованістю батьків у цьому питанні (4), відсутністю спеціалізованих центрів (4) і тим, що батьки не звертаються по допомогу (3).

Рекомендації щодо заходів із посилення психосоціальної стресостійкості дітей, які проживають у буферній зоні

Важливо, щоб фахівці, які надають психологічну та соціально-психологічну допомогу дітям, котрі проживають у буферній зоні, брали до уваги вікові особливості дітей. Зокрема, опитування експертів показало, що діти молодшої вікової групи більш гостро реагують на фізичне насилля батьків, тоді як старші діти більш чутливі до психологічних обмежень, санкцій: обмежень у користуванні комп'ютером та інтернетом, заборони спілкування та зустрічей з друзями, проведення вільного часу на вулиці, поїздок на вихідні на природу, іншого відпочинку, розваг поза межами сім'ї. Цю ж думку підтвердила фокус-група з ключовими інформантами.

Ключові інформанти стверджують, що: почастишали випадки сексуального насильства з боку вітчима та батька; мають місце випадки, коли батько чинить фізичне насильство щодо матері та дітей; при цьому старші діти адаптуються, не втручаються, бо поб'ють і їх, а молодші емоційно захищають матерів і потрапляють "під гарячу руку" батька; тому старші намагаються мовчати, а молодші зазнають батьківського покарання. На думку інформантів, фахівці мають приділяти таким випадкам більше уваги, пам'ятаючи, що тут тільки психологічної допомоги недостатньо і слід залучати до роботи фахівців інших соціальних служб та правоохоронних органів.

Для дітей меншої та середньої вікових груп надзвичайно важливим є спілкування з дорослими. Вони відчувають дефіцит уваги, взаєморозуміння та безпосередніх контактів. Тому важливим завданням психолога є навчити дитину, як коректно привернути увагу дорослого, як зацікавити його спілкуванням чи спільною справою.

Найбільшою проблемою для дітей усіх вікових категорій, як засвідчили результати дослідження, є сварки між дорослими та сварки дорослих з дітьми. Робота психолога не може бути ефективною, якщо він працює лише з дитиною – слід працювати з усією сім'єю. Уже давно з'ясовано, що робота практичного психолога ефективна лише тоді, коли враховує системні відносини в сім'ї, а не фокусується лише на дітях.

Для дітей, що проживають у межах буферної зони, характерним відчуттям є страх війни. Обов'язково слід враховувати, що цей страх може набувати різних форм: страх військових, негативне сприйняття зброї, страх за долю батьків, за своє життя і життя близьких. Психологи мають приділяти серйозну увагу засвоєнню дітьми технологій опанування цих страхів та їх профілактики. Частина страхів, зрозуміло, має об'єктивні підстави, але це не виключає необхідності роботи над ними, навчання раціональних форм реагування на справжню небезпеку.

Особливої уваги з боку осіб, що приймають рішення, потребують діти, які скаржаться на обмеженість дозвіллевих можливостей (що їм нікуди піти погуляти, що мало місць для відпочинку та змістовного проведення вільного часу, що бракує цікавого дозвілля). Це говорить про необхідність включення в роботу фахівців психосоціальної сфери питань орієнтування дітей на профілактичне, адаптаційне значення доступних форм проведення вільного часу під кутом зору стресогенних чинників, що діють у буферній зоні.

Одним із важливих завдань, спрямованих на підвищення якості надаваної фахової допомоги у профілактиці стресогенних розладів та зміцнення стресостійкості дітей, які проживають у буферній зоні, є систематичне підвищення кваліфікації фахівців, що працюють з дітьми. Для цього доцільним було б, на нашу думку, створення супервізорських груп із числа досвідчених фахівців та проведення інтервізійних групових занять, на яких би відбувався обмін досвідом, аналізувалися складні випадки та можливість взаємодопомоги в розв'язанні нагальних проблем.

Низка психосоціальних дитячих проблем виникає через соціальні складнощі в середовищі перебування дітей. Це передусім алкоголізм батьків, фізичне та психологічне насильство. Ми цілком погоджуємося з висловленою на фокус-групі ключовими інформантами думкою, що у нас досі не створено сучасної системи підготовки до сімейного життя. На дефіцит знань, умінь та навичок у спілкуванні, створенні благополучної сім'ї неодноразово вказували респонденти, і цей варіант виявляється в сімейному житті, що зазначають і діти, і експерти. Більш підготовлені практичні психологи мають бути готові надавати необхідну методичну та консультативну допомогу тим колегам – шкільним психологам, хто почне викладати уроки “Сімейна розмова”, “Основи психології” в школі.

За цих обставин важливою є робота з молодими парами (створення сімейних клубів, центрів підготовки до усвідомленого батьківства), які раніше функціонували при РАГСах, однак потім наразі припинили свою роботу. При цьому заслуговує на увагу і проблема боротьби за лідерство в сім'ї, несправедливого розподілу сімейних обов'язків. У цьому контексті необхідним є налаштування фахівців на підтримку можливих ініціатив державних і недержавних організацій, спрямованих на роботу із сім'ями, орієнтація психологів на співпрацю із цими організаціями.

Наші експерти особливо наголошували на значущості формування гнучкості спілкування, подолання “стереотипізації батьківських цінностей”, на важливості навчити сторони віднаходити спільне, залагоджувати конфлікти. Більш досвідчені фахівці супервізори можуть навчати психологів та вчителів цих умінь та навичок. Актуальними в цьому сенсі будуть, зокрема, тренінгові програми, присвячені формуванню асертивної

поведінки, управлінню конфліктами, посередництву в конфліктах, конструктивній комунікації.

Експерти не обійшли увагою і ситуацію розлучення, коли батьки починають ділити дітей між собою. Таким чином виникають неповні сім'ї не лише матерів-одиначок, а й батьків-одиначків. Фахівці-супервізори мають бути готові консулювати шкільних психологів щодо особливостей роботи із сім'ями батьків-одиначків.

Як показало дослідження, у регіоні гостро стоїть проблема алкоголізму. За оцінками експертів, з 10-ти випадків звернень по психологічну та психотерапевтичну допомогу в 7-8 випадках ідеться про зловживання алкоголем у сім'ї. Жіночий алкоголізм становив третину випадків у згаданих 10-ти зверненнях. Представник служби у справах неповнолітніх наводить приблизну статистику, що з 90 сімей, які перебувають на обліку, у 30-ти має місце зловживання алкоголем. У них спостерігається повне руйнування сім'ї і численні правопорушення. Якщо чоловік п'є, то сім'я ще формально зберігається, але коли вже п'є дружина-мати, то сім'я розпадається і діти зазвичай "ідуть" (передаються) до інтернату. Супервізорам варто звернути увагу практичних психологів на ці обставини, зокрема на можливість співпраці із психологом наркологічного диспансеру. Отож експертів непокоїть те, що й досі не налагоджено взаємодію і централізовану координацію їхньої роботи.

Позитивним винятком можна вважати спробу узгодити роботу представників різних відомств та служб щодо вирішення проблем насильства в сім'ї у рамках діяльності районної Координаційної ради з питань профілактики насильства щодо дітей. За рекомендацією експертів, цю раду потрібно розширити – і за функціями, і за складом. Супервізорам у своїй роботі слід враховувати й те, що досі немає програм підвищення кваліфікації для психологів по роботі із сім'ями та дітьми, тож вони мають спрямовувати фахівців на більш активний пошук можливостей для додаткового навчання при підтримці громадських і міжнародних організацій.

Висновки. На основі вивчення думки дітей різних вікових груп, що проживають у буферній зоні воєнного конфлікту, з'ясовано перелік основних стресогенних чинників, які впливають на порушення їхньої стресостійкості. Такими спільними для всього загалу опитаних дітей чинниками є сварки в сім'ї та страх війни. Виокремлено стесогенні чинники, характерні для окремих груп дітей: для дітей 9-11 років найбільш дошкільними є нестача часу на спілкування батьків із дітьми та страх насильства з боку батьків (батьки б'ють дітей); для дітей 12-14 років – роздратування батьків, сварки батьків із дітьми, страх за життя рідних і близьких, нестача місць для відпочинку; для старших – дітей 15-17 років – алкогольна залежність батьків, брак належних умов для культурного розвитку. На думку

ключових інформантів, серед чинників, які найбільш негативно впливають на стресостійкість дітей, зокрема зумовлюють сварки в сім'ї, особливо руйнівними є такі, як матеріальна нестабільність, низька психологічна культура батьків, брак взаєморозуміння, пияцтво, подружні зради та розлучення.

Посилення психосоціальної стресостійкості дітей, які проживають у буферній зоні, – завдання першочергової ваги для фахівців-психологів. У переліку необхідних заходів – систематичне підвищення кваліфікації спеціалістів, які працюють з дітьми, створення супервізорських груп із числа досвідчених фахівців та проведення інтерв'язійних групових занять по обміну досвідом. При цьому важливо також враховувати вікові та психологічні особливості дітей, специфіку їхнього родинного оточення, необхідність систематичної роботи не лише з дитиною, а й з усією сім'єю. Допомагаючи дітям в опануванні страху війни, необхідно брати до уваги специфіку різних форм цього страху, таких як страх військових, зброї, страх за долю батьків, за своє та їхнє життя.

Література

1. *Лактионова А. И.* “Жизнеспособность” в структуре психологических понятий / А. И. Лактионова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. – 2010. – № 3. – С. 11–15.
2. *Магомед-Эминова О. И.* Психологические особенности феномена стойкости в детском возрасте / О. И. Магомед-Эминова // Образование и педагогические науки. Историческая и социально-образовательная мысль. – 2015. – Т. 7; № 3. – С. 218–223.
3. *Титаренко Т. М.* Життєстійкість особистості. Соціальна необхідність та безпека / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К. : Марич, 2009. – 75 с.
4. *Bolton P.* Using ethnographic methods in the selection of post-disaster mental health interventions / P. Bolton, A. M. Tang // *Prehosp Disaster Med.* – 2004. – № 19(1). – P. 97–101.
5. *Fernando C.* Handbook of resilience in children of war. // Fernando C. & Ferrari, M. (Eds). Springer Science & Business Media, 2013. – 305 p.
6. *Liebenberg L.* Researching resilience / L. Liebenberg, M. Ungar. – Toronto : University of Toronto Press, 2009. – 288 p.
7. *Luthar S. S.* The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. // S. S. Luthar, D. Cicchetti, B. Becker // *Child Development.* – 2000. – № 71. – P. 543–562.
8. *Tol W.A.,* Annual Research Review: Resilience and mental health in children and adolescents living in areas of armed conflict – a systematic review of findings in low- and middle income countries.// Tol W.A., Song S., Jordans, M.J.D., *Journal of Child psychology and Psychiatry.*- 2013, 54 (4), p. 445 – 460.

References

1. Laktionova, A. I. (2010). “Zhiznesposobnost” v strukture psikhologicheskikh ponyatiy [“The resilience” in the structure of psychological concepts]. *Vestnik Mos-*

- kovkogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Psikhologicheskiye nauki* [Bulletin of Moscow State Regional University. Series: Psychological sciences], 3, 11–15 (rus).
2. Magomed-Eminova, O. I. (2015). Psikhologicheskiye osobennosti fenomena stoykosti v detskom vozraste [Psychological characteristics of the phenomenon of resistance in childhood]. *Obrazovaniye i pedagogicheskiye nauki. Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl* [Education and pedagogical sciences. Historical, social and educational thought], vol. 7, no. 3, 218–223 (rus).
  3. Tytarenko, T. M., Larina, T. O. (2009). *Zhyttestiikist osobystosti. Sotsialna neobkhdnist ta bezpeka* [The resilience of the individual. Social need and security]. Kyiv: Marych Publ. (ukr).
  4. Bolton, P., Tang, A.M. (2004). Using ethnographic methods in the selection of post-disaster mental health interventions. *Prehosp Disaster Med*, 19(1), 97–101.
  5. Fernando, C., & Ferrari, M. (Eds.). *Handbook of resilience in children of war*. Springer Science & Business Media. – 305 p.
  6. Liebenberg, L., Ungar, M. (2009). *Researching resilience*. Toronto: University of Toronto Press, 2013. – 288 p.
  7. Luthar, S. S., Cicchetti, D., Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71, 543–562.
  8. Tol, W.A., Song S., and Jordans, M.J.D. (2013). Annual Research Review: Resilience and mental health in children and adolescents living in areas of armed conflict – a systematic review of findings in low- and middle income countries, *Journal of Child psychology and Psychiatry*, 54 (4), p. 445 – 460.

Богданов С. А., Гирнык А. Н., Лазоренко Б. П., Савинов В. В., Соловьева В. В. Социально-психологические факторы нарушения стрессоустойчивости детей, проживающих в буферной зоне военного конфликта на востоке Украины

На основе опроса детей разных возрастных групп, проживающих в буферной зоне военного конфликта на востоке Украины, установлены наиболее стрессогенные, по их мнению, факторы социально-психологического характера. Общими для всех детей этой зоны факторами оказались прежде всего ссоры в семье и страх войны. Раскрыты также возрастные особенности восприятия детьми стрессогенных факторов: так, для детей 9–11 лет наиболее существенными факторами являются недостаток времени у родителями для общения и страх насилия с их стороны; в возрасте 12–14 лет – раздражительность родителей, их ссоры с детьми, страх детей за родных; в возрасте 15–17 лет – алкогольная зависимость родителей, отсутствие условий для культурного развития. Ключевыми информантами (то есть специально отобранными респондентами из числа специалистов, оказывающих психологическую и социально-психологическую помощь детям) в качестве стрессогенных факторов определены: материальная нестабильность, отсутствие взаимопонимания родителей, их пьянство, супружеские измены и разводы родителей. Среди мер, которые бы способствовали усилению стрессоустойчивости детей, предлагаются такие: повышение квалификации специалистов, создание для них супервизорских групп, проведение интервью, учет специалистами при взаимодействии с детьми их возрастных и психологических особенностей, а также осо-

бенностей их семей. Принимается во внимание необходимость считается при работе с детьми со спецификой детских страхов перед военными и оружием, а также страхом за себя и жизнь родителей.

Ключевые слова: детская стрессоустойчивость, стрессогенные факторы, буферная зона, военный конфликт.

Bogdanov C. O., Hirnyk A. M., Lazorenko B. P., Savinov V. V., Solovjova V.V. Socio-psychological factors of stress resilience of children living in the military conflict buffer zone in the east of Ukraine

A survey of the children of different age groups living in the military conflict buffer zone in the east of Ukraine allowed identifying socio-psychological factors, which they perceive as the biggest stressors. Common factors for all the children turned out to be family quarrels and the fear of war. Age peculiarities of the perception of stressors have also been identified. For the 9-11 year old children the most significant factor is parents' shortage of time to communicate with them and the fear of parent violence. At the age of 12-14 those factors are parent irritation and quarrels with children, as well as the fear for the life of their family members. Children aged 15-17 named their parents alcohol addiction and lack of conditions for cultural development. The key informants (respondents especially chosen among the expert who provide psychological and socio-psychological support to children) determined financial instability, lack of understanding of parents, drunkenness, adultery and divorce as stressors. Among the activities enhancing children stress resilience the authors consider the following: in-service training of specialists; creation of the supervision groups for them and conducting of the intervention sessions; consideration of age and psychological characteristics of children and their families. In the process of working with children, one should also take into account peculiarities of the fear of military men and weapons experienced by children, as well as the fear for their own lives and the lives of their parents.

Key words: children's resilience, stress factors, buffer zone, military conflict.

АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ СПІЛЬНОТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В. Ю. Вінков, м. Київ

Обстоюється думка, що в основі соціального капіталу лежить взаємодія між представниками різних соціальних груп, яку слід розуміти як процес формування взаємних ставлень одне до одного. З'ясовано, що такі взаємні ставлення передують взаємодії та можуть впливати на міжгрупову комунікацію. Розглянуто трансформацію соціального капіталу як одну із форм адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, перебудову структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що дає змогу зберегти або відновити їх статус. Визначено, що втрата соціального статусу та розрив соціальних зв'язків спричинюють стан фрустрації, що зрештою в разі ненадання допомоги може призвести до дезадаптації. Наголошується, що соціальне оточення може позитивно впливати на адаптацію постраждалих від воєнного конфлікту або ж, навпаки, посилювати дезадаптацію. Показано, що дослідження взаємин представників різних соціальних груп може сприяти вирішенню проблеми ефективності адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальні мережі, адаптація, картина світу, ставлення, воєнний конфлікт, соціальний статус.

Проблема. Війна на сході України породила безліч соціальних проблем, до яких суспільство не було готове. Незворотні людські жертви, втрата громадянами свого житла і місця роботи через активні бойові дії, пошук нового місця проживання і роботи – усе це вимагає від дослідників нових, нестандартних підходів до вирішення численних проблем, пов'язаних із такою складною ситуацією. Окрім фінансової підтримки, яку частково бере на себе держава, громадянам, що потерпають від таких проблем, необхідна й психологічна допомога [7]. У таких ситуаціях значний ресурс психологічної допомоги може критися і в самому соціальному оточенні. Те, як приймає оточення на новому місці проживання тимчасово переміщених осіб, як воно ставиться до військових, які повернулися із зони АТО, – це лише вузький аспект глобальної проблеми наслідків воєнного конфлікту на сході України. Тому вивчення ставлення суспільства до самої війни, до постраждалих від цих подій громадян може допомогти оптимізувати соціальну адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Мета статті: з'ясувати соціально-психологічний зміст проблеми адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту на сході України в контексті трансформації соціального капіталу.

Кожна людина є носієм соціального капіталу, який дає їй змогу вирішувати певним чином свої проблеми. Представники різних груп, між якими утворюються стійкі зв'язки, формують основу соціального капіталу суспільства і стають одне для одного ресурсом задоволення різноманітних потреб. Повна втрата або затухання зв'язків із цими представниками призводить до трансформації соціального капіталу, змушує людину шукати нові знайомства. Звісно, такі соціальні зв'язки вибудовуються не відразу, іноді пошук потрібних знайомств триває дуже довго. Різноманітні події, такі як переїзд в іншу країну або місто, вимушене переселення не із власної волі, руйнують наявний соціальний капітал і, відповідно, звичний спосіб життя. Тому особа змушена витратити значні ресурси для нормалізації свого життя.

У контексті означеної нами проблеми під наслідками воєнного конфлікту слід розуміти втрату того звичного способу життя, завдяки якому значна частина суспільства задовольняла свої потреби, розв'язувала певні проблеми. Структура соціальних зв'язків, якими послуговувалися вони, давала змогу підтримувати відповідний рівень життя. Розрив же цих зв'язків зруйнував налагоджену роками структуру, а відповідно, відбулася і втрата значної частини соціального капіталу. Наслідком цієї втрати стає відтермінування в часі задоволення потреб, а зрештою – поглиблення стану фрустрації. Проте не всяка перешкода викликає стан фрустрації, а тільки той бар'єр, що суб'єктивно оцінюється особою як такий, який неможливо подолати. Це пояснюється передусім тим, що особа або переоцінює власні можливості, або недооцінює складність соціальної ситуації [4, с. 94]. Тому більшість людей, що зазнали таких втрат, прагнуть змінити наявну ситуацію шляхом адаптації до нових умов, намагаються повернути той комфорт, який у них був до цих подій, або хоч якось наближено відтворити ті умови, в яких вони жили: облаштувати побут, знайти роботу, зав'язати нові знайомства тощо. Тобто прагнення до впорядкування свого життя відображається в намаганні відтворити соціальний капітал відповідно до сформованих раніше уявлень про життєву норму.

Відтворити звичний спосіб життя вдається не завжди. Не кожному щастить досягти того рівня, якого він прагне, і це може спричинити дезадаптацію. За А. Налчаджяном, труднощі адаптації виникають в усіх тих соціальних ситуаціях, де особа не набула відповідних форм поведінки, спілкування і навичок виконання соціальних ролей. Проблема адаптації постає особливо гостро тоді, коли людина зазнала невдачі. Серед таких невдач можуть бути:

- розрив між особою і середовищем;
- дезорганізація діяльності;
- дискредитація плану;

- порушення контролю і самоконтролю особи;
- дискредитація засобів і способів досягнення [4, с. 111].

Оптимізувати адаптацію представників спільноти, що зазнала втрат через воєнний конфлікт, можна, зокрема, налагодженням нових знайомств, а отже, йдеться про способи трансформації соціального капіталу. Під трансформацією соціального капіталу ми розуміємо процес перебудови структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що допомагає їм адаптуватися до нових соціальних умов, у яких вони опинилися, та повернути втрачений соціальний статус у суспільстві. Такий трансформаційний процес можна розглядати як одну із форм соціальної адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту.

Питання щодо структури соціального капіталу різнобічно висвітлюється у працях соціологів та соціальних психологів. Визначення соціального капіталу дають, зокрема, П. Бурдє, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та інші дослідники. У структурі соціального капіталу вони виокремлюють соціальну складову, до якої можна віднести стійку мережу соціальних зв'язків, належність до певної групи або членство в ній, цінності, принципи, норми і правила, що регулюють відносини всередині цієї групи, зобов'язання, які беруть на себе члени групи [2; 3; 5; 10]. А. М. Татарко включає, наприклад, у структуру соціального капіталу суспільства аутигрупову толерантність і громадянську ідентичність [7]. С. І. Позняк визначає параметри соціальної взаємодії в соціальному капіталі: ставленнєві (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності); когнітивні (спільні змісти та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії); поведінкові (настановлення та готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури) [6].

П. Бурдє зауважує, що теорія побудови соціального простору повинна передбачати розрив з економізмом, який призводить до редукції соціальної сфери як багатовимірного простору до одного лише економічного поля, та з об'єктивізмом разом з інтелектуалізмом, який ігнорує існування символічної боротьби між різноманітними полями. Соціальне поле Бурдє описує як багатовимірний простір позицій агентів, сила яких визначається тим, яким обсягом капіталу вони володіють. Це визначає їхній соціальний статус у стосунках з іншими [1, с. 55]. Виходить, слід враховувати насамперед позиції соціальних агентів (у нашому випадку – представників різних соціальних груп, що задіяні у воєнному конфлікті), а отже, структура соціального капіталу повинна містити в собі ще й соціально-психологічну складову.

Вагомим доповненням до теорії соціального капіталу може слугувати теорія символічного інтеракціонізму, яскравим представником якої є

Т. Шибутані. Відповідно до цієї теорії суспільство – це результат комунікації, який можна охарактеризувати як встановлення певного ступеня згоди між різними соціальними групами. Ця згода досягається шляхом формування спільної картини світу, яка, у свою чергу, організовується за допомогою певних символів для позначення різних об'єктів, подій і ситуацій. Така картина світу формує в підсумку свій соціальний світ і відповідну культуру, в яких вибудовується ієрархія досягнень і статусів. Відповідно до картини світу відбувається категоризація об'єктів соціальної дійсності, приймаються рішення, наділяються критерієм важливості чи неважливості різноманітні ситуації, а також визначається статус тих соціальних об'єктів, які оцінюються групою в цілому [11].

Важливою складовою соціального капіталу є соціальний статус особи, під яким розуміють займане нею місце в структурі соціальної групи. Кожна група вибудовує ієрархію офіційних статусів, і кожний її член посідає той чи інший статус, що визначає певні права й обов'язки, за допомогою яких регулюються взаємовідносини між членами групи [7, с. 133].

Людина визначає своє місце всередині більш великої спільноти, відносить себе до певної категорії, приймаючи пов'язані з цією позицією обов'язки й очікуючи, що інші визнають її права. Тому багато в поведінці індивіда направлено на те, щоб зберегти або підвищити свій статус. Хоча всі люди йдуть на певні жертви, щоб зберегти свій статус, для більшості з них існує лише обмежене коло інших, з чією думкою потрібно рахуватись. Люди вибірково сприйнятливі особливо до реакцій тих, хто включений в еталонну групу. Оскільки суспільство складається з багатьох соціальних груп, які для певної кількості людей є еталонними, і стількох же різних ліній кар'єри, людина, яка досягла вершин успіху в одному соціальному світі, може бути зовсім невідомою в іншому. Отже, соціальне поле, де індивід має статус і намагається робити кар'єру, завжди обмежене границями комунікації.

Кожна група має свою ієрархію статусів, окремі ж учасники прагнуть зайняти своє місце в цій ієрархії. У процесі засвоєння системи цінностей групи неминує відбувається оцінювання як себе, так і учасників своєї групи на відповідність здобутому статусу. Проте учасники, оцінюючи вчинки представників інших груп, прийняті в них ієрархії статусів і досягнень, можуть як схвально відгукуватися про них, так і засуджувати. Тобто від тих уявлень, що складають групову норму, залежить формування ставлень до іншої групи.

Як уже зазначалося, в основі соціального капіталу лежить взаємодія між представниками як усередині однієї соціальної групи, так і різних груп. Тому цю взаємодію доцільно розглядати не тільки як процес взаємних впливів, а і як процес формування ставлень учасників одне на одного. Адже взаємодія може бути безпосередньою, коли представники групи

мають можливість впливати одне на одного і формувати уявлення одне про одне на основі власного досвіду, й опосередкованою, коли основою формування уявлень про представника іншої групи стає чужий досвід, який вони отримують від своїх знайомих або через ЗМІ. Але, в будь-якому випадку, від сформованих ставлень до представників інших соціальних груп й очікування від них певних дій залежатиме, як буде налагоджуватися міжгрупова комунікація, чи будуть виникати в подальшому нові конфлікти або чи буде зростати соціальне напруження всередині суспільства.

Адаптація спільноти до умов і наслідків війни залежатиме від налагодження конструктивного діалогу між представниками різних соціальних груп, які в той чи інший спосіб були задіяні в цьому конфлікті. На заваді конструктивному діалогу можуть стати соціальні експектації та стереотипи. Кожна із цих груп так чи інакше сформувала своє бачення причин воєнного конфлікту на сході України. І це, зрозуміло, впливає на взаємовідносини між ними. Кожна з них покладе певну відповідальність за ту ситуацію, в якій вони опинилися, як на представників своєї групи, так і на представників інших груп. Атрибуція відповідальності й очікування, які демонструють групи, можуть впливати на те, які будуть відносини між ними та стосунки між їхніми представниками, чи буде зростати напруження в суспільстві внаслідок суперечностей, а чи буде зменшуватися. Чим більші відмінності будуть проявлятися в їхніх уявленнях, тим більшою буде ставати дистанція в їхніх відносинах. Такі розбіжності підривають процес формування соціального капіталу суспільства в цілому.

Якщо згода досягається шляхом встановлення спільної картини світу, а взаємопроникнення картин світу дає змогу учасникам комунікації порозумітися між собою [10, с. 124], то для того, щоб налагодився міжгруповий діалог, потрібна хоча б якась міра згоди в деяких гострих питаннях, спільна позиція різних груп. Тому соціальну адаптацію можна розглядати як процес знаходження консенсусу між представниками різних груп, як узгодження очікувань і зобов'язань одне щодо одного. На всі ці групи покладається певна міра відповідальності за розв'язання цього конфлікту, і, відповідно, очікується реалізація певних дій з їхнього боку, виконання певних ролей. По суті, це є соціальний запит з боку суспільства, які дії має реалізувати кожна з груп, щоб досягти кінцевого результату, який теж може сильно різнитися для кожної з них. Невідповідність між цим соціальним запитом з боку суспільства та уявленнями представників окремих груп про своє місце в цьому конфлікті, а також очікуваними результатами породжуватиме розрив суспільних зв'язків між цими групами, а відтак і руйнування соціального капіталу суспільства в цілому. Такий процес призводитиме до зростання соціального напруження і в подальшому може стати причиною соціального протистояння в суспільстві.

Проте проблеми адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту не обмежуються тільки пошуками консенсусу всередині суспільства. Воєнний конфлікт на сході України нерівномірно вплинув на суспільство, і деякі соціальні групи відчули на собі більш сильний його вплив. По-перше, тут слід враховувати “дистанцію” від подій, що відбулись. Адже одна справа – стежити за подіями через ЗМІ, інша ж – бути в самому епіцентрі цих подій. Тому й соціально-психологічні особливості перебігу адаптації до них будуть різними в цих групах, які є суб’єктами в побудові соціального капіталу. У таких ситуаціях спільнота поступово адаптується до нових подій шляхом долання отриманої внаслідок воєнного конфлікту травми [9]. По-друге, окрім адаптації до травми, відбувається ще й адаптація до нових умов, в яких опиняються представники групи. Усі ці труднощі – лише частина тих проблем, які були породжені наслідками війни. Навіть ті, хто начебто був далеко від епіцентру подій, змушені коригувати власну поведінку відповідно до нових реалій. Хоч вони й лишилися спостерігачами, проте все одно виступають суб’єктами взаємодії з тими, хто пережив ці події, і можуть впливати на перебіг адаптації постраждалих.

Відповідь на питання, хто є суб’єктом воєнного конфлікту, не може бути однозначною. Адже з погляду суспільної свідомості таким суб’єктом може ставати навіть той, хто не брав безпосередньої участі в бойових діях. Так, прихильники В. Януковича часто винуватцем початку воєнних дій на Донбасі називають Майдан і “Госдеп”, а прихильники Майдану – чинного президента РФ В. Путіна, хоча фізично участь у конфлікті він не бере. У контексті досліджуваної нами проблеми важливими є саме ті суб’єкти воєнного конфлікту, які відчули на собі наслідки війни, і ті учасники, на яких покладається з погляду масової свідомості відповідальність як за причини цих подій, так і за наслідки.

До соціальних груп, що пов’язані з воєнним конфліктом і є його суб’єктами, можна віднести представників:

- органів державної влади;
- організацій, що надають допомогу постраждалим: медичних служб, соціальних служб тощо;
- волонтерських об’єднань, які допомагають тим, хто постраждав від конфлікту, і тим, хто захищає Україну;
- ЗМІ, до яких відносять журналістів, блогерів, телеведучих та ін.

Це також:

- тимчасово переміщені унаслідок воєнного конфлікту особи (тут можна виокремити дві групи громадян України: перша група – це вихідці з Криму, друга – вихідці з Донбасу; кожна з них теж ділиться на дві групи: ті, що перебувають на території України, і ті, що виїхали за її межі);

- громадяни України, що опинилися на тимчасово окупованій території (дві групи: Крим і Донбас);

– громадяни України, які задіяні безпосередньо в бойових діях по обидва боки конфлікту; серед них військовослужбовці ЗСУ, добровольці та громадяни України і ті, що воюють за так звані ДНР-ЛНР проти України;

– українське суспільство в цілому.

У суспільній свідомості ці окремі соціальні групи набувають суб'єктних характеристик у власне сприйнятті, наділяються певними властивостями, стереотипізуються образи цих груп та відповідно виробляються ставлення до них і способи взаємодії з ними. Такі ставлення потребують більш глибокого вивчення, адже в суспільній взаємодії всі ці групи є активними суб'єктами, а значить, і важливою складовою соціального капіталу.

Висновки. Отже, процес трансформації соціального капіталу можна розглядати як одну із форм соціальної адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту. Цей трансформаційний процес являє собою перебудову структури соціальних зв'язків як окремої особи, так і спільноти в цілому, що допомагає їм адаптуватися до нових соціальних умов, у яких вони опинилися, повернувши втрачений соціальний статус у суспільстві. У цьому контексті процес набуття соціального капіталу важливо розглядати як взаємодію між соціальними суб'єктами, у даному випадку – між соціальними групами, які пов'язані із цим конфліктом. Проте саму взаємодію слід розуміти не тільки як процес взаємних впливів представників різних груп, а і як процес формування взаємних ставлень одне до одного. Адже основний ресурс психологічної допомоги для постраждалих від воєнного конфлікту криється в самому соціальному оточенні. Від того, яке ставлення буде між соціальним оточенням і постраждалими від воєнного конфлікту, залежатиме, наскільки швидко відбуватиметься їхня адаптація до умов і наслідків воєнного протистояння.

Л і т е р а т у р а

1. Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Бурдьє П. Формы капитала / Пьер Бурдьє // Экономическая социология – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки современность. – 2001. – № 3 – С. 122–139.
4. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
5. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм. – М. : Ad Marginem, 1996. – 288 с.
6. Позняк С. І. Соціальна взаємодія в політичній картині світу студентської молоді / С. І. Позняк // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 205–215.

7. Семігіна Т. В. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб / Т. В. Семігіна, Н. Є. Гусак, С. О. Трухан // Український соціум. – 2015. – № 2 (53). – С. 65–72.
8. Татарко А. Н. Психологическая структура социального капитала: анализ и эмпирическое исследование / А. Н. Татарко // Модернизация экономики и глобализация : в 3 кн. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2009. – Кн. 2. – С. 372–382.
9. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції / О. В. Тополь // Вісник. – 2015. – № 124. – С. 230–233.
10. Фукуяма Ф. Великий разрыв [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php.
11. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.

References

1. Bourdieu, P. (1993). *Sotsiologiya politiki* [Sociology of Politics]. Moscow: Socio-Logos Publ. (rus).
2. Bourdieu, P. (2002). *Formy kapitala* [Forms of Capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic sociology], vol. 3, no. 5, 60–74 (rus).
3. Coleman, J. (2001). *Kapital sotsialnyi i chelovecheskiy* [Social and Human Capitals]. *Obschestvennyye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modernity], 3, 122–139 (rus).
4. Nalchadzhyan, A. A. (2010). *Psikhologicheskaya adaptatsiya: mekhanizmy i strategii* [Psychological adaptation: mechanisms and strategies]. Moscow: Eksmo Publ. (rus).
5. Putnam, R. (1996). *Chtoby demokratiya srabotala. Grazhdanskiye traditsii v sovremennoy Italii* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Moscow: Ad Marginem (rus).
6. Poznyak, S. I. (2015). *Sotsialna vzaiemodiia v politychniy kartyni svitu studentskoi molodi* [Social Interaction in the Political Worldview of Students]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 35 (38), 205–215 (ukr).
7. Semyhina, T. V., Husak, N. Ye., Trukhan, S. O. (2015). *Sotsialna pidtrymka vnutrishnio peremishchenykh osib* [Social Support of Internally Displaced Persons]. *Ukrainskyi sotsium* [Ukrainian society], 2 (53), 65–72 (ukr).
8. Tatarco, A. N. (2009). *Psikhologicheskaya struktura sotsialnogo kapitala: analiz i empiricheskoye issledovaniye* [Psychological Structure of Social Capital: analysis and empirical study]. *Modernizatsiya ekonomiki i globalizatsiya* [Modernization of Economy and Globalization], Moscow, Publishing house of State University Higher Economic School, 2, 372–382 (rus).
9. Topol, O. V. (2015). *Sotsialno-psykholohichna rehabilitatsiia uchasykyiv antyterrorystychnoi operatsii* [Social and Psychological Rehabilitation of the Anti-terrorist Operation Participants]. *Visnyk* [Messenger], 124, 230–233 (ukr).
10. Fukuyama, F. (1999). *Velikiy razryv* [The Great Disruption], http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php (rus).
11. Shibutani, T. (1994). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Rostov-on-Don: Feniks Publ. (rus).

Винков В. Ю. Адаптационный потенциал трансформации социального капитала сообщества в условиях военного конфликта

Обосновывается мнение, что в основе социального капитала лежит взаимодействие между представителями различных социальных групп, которое следует понимать как процесс формирования взаимных отношений друг к другу. Установлено, что такие взаимные отношения предшествуют взаимодействию и могут влиять на межгрупповую коммуникацию. Рассмотрена трансформация социального капитала как одна из форм адаптации сообщества к условиям и последствиям военного конфликта, перестройку структуры социальных связей как отдельных лиц, так и сообщества в целом, что позволяет сохранить или восстановить их статус. Определено, что потеря социального статуса и разрыв социальных связей вызывают состояние фрустрации, что в конечном итоге без оказания помощи может привести к дезадаптации. Подчеркивается, что социальное окружение может оказывать положительное воздействие на адаптацию пострадавших от военного конфликта, или же, наоборот, усиливать дезадаптацию. Показано, что исследование отношений представителей различных социальных групп может способствовать решению проблемы эффективности адаптации сообщества к условиям и последствиям военного конфликта.

Ключевые слова: социальный капитал, социальные сети, адаптация, картина мира, отношение, военный конфликт, социальный статус.

Vinkov V. Yu. Adaptation potential of the community social capital transformation in the conditions of a military conflict

The author argues that the basis of social capital is constituted by the interaction of different social groups, which should be interpreted as a process of formation of their attitudes to each other. Such attitudes are prior to interaction and can have an impact on the group communication. Transformation of social capital as a form of the community adaptation to conditions and consequences of a military conflict as well as restructuring of social links both of an individual and a community as a whole, which enables them to preserve and renew their status, have been under consideration. It has been proved that losing one's social status and breaking social links lead to the state of frustration, which, in the long run, may cause disadaptation if no help is provided. It is emphasized that social environment can have either a positive influence on adaptation of the military conflict victims or, on the contrary, aggravate disadaptation. The Investigation of the relationships between representatives of different social groups may facilitate the solution of the problem of effective adaptation of the community to the conditions and consequences of a military conflict.

Key words: social capital, social networks, adaptation, world outlook, attitudes, military conflict, social status.

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

В. В. Мяленко, м. Київ

Наведено результати якісного і кількісного дослідження психологічних особливостей ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб та причин такого ставлення. За допомогою якісного аналізу медіаконтенту виокремлено п'ять типів ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб: як до біженців, переселенців, "ідейних", авантюристів та "халявщиків". Аналіз результатів кількісного дослідження дав змогу розкрити зв'язок між особливостями ставлення та різними психологічними станами респондентів. Так, особи, які вважають внутрішньо переміщених осіб біженцями, виявляють найвищий рівень толерантності, доброзичливості, адаптивності та стресостійкості. Ставлення до внутрішньо переміщених осіб як переселенців характерне для дещо тривожних респондентів, які тяжіють до надмірного контролю та вважають, що переселенці не зазнали серйозної загрози. Респонденти, які сприймають біженців переважно як "ідейних", переживають недовіру, агресію та фрустрацію, є дезадапованими та недоброзичливими. Респонденти, які вважають переважну більшість внутрішньо переміщених осіб авантюристами, доволі агресивні, вороже налаштовані, їм притаманна екстернальна позиція, вони не схильні до прийняття інших. Обстежувані, які оцінюють внутрішньо переміщених осіб як "халявщиків", характеризуються підвищеною тривожністю, ригідністю, ворожістю та егоїстичністю; вони відмовляються допомагати біженцям, оскільки, на їхню думку, це переважно аморальні люди. Зроблено висновок, що деструктивні психологічні особливості ставлення до внутрішньо переміщених осіб пов'язані насамперед зі складними емоційними станами, невідреагованими переживаннями та невідрефлексованим досвідом.

Ключові слова: ставлення, психологічні особливості ставлення, внутрішньо переміщені особи.

Проблема. Воєнні дії на сході України спровокували міграційні потоки як усередині країни, так і за її межі. Із проблемами прийняття, відреагування, різним сприйманням та оцінкою тих самих подій різними людьми, поділом на різні ідеологічні "табори" зіткнулися всі жителі країни. Особливості ставлення до внутрішньо переміщених осіб варіюють від активної участі в їхній долі до повного їх несприйняття та звинувачення в тому, що відбулося. Саме тому доволі актуальним запитом є психологічний аналіз складних емоційних станів сучасних українців та розроблення ефективних засобів допомоги.

У радянській психологічній науці особистість аналізували зазвичай як систему ставлень, а ставлення – як психічне утворення [1–3]. Ставлен-

ня – суб’єктивна сторона відображення особистістю дійсності, результат її взаємодії з навколишнім середовищем [5]. Зв’язок ставлення з різними компонентами психічної діяльності можна простежити в більшості наукових праць, присвячених цій проблемі [2; 4; 5].

Саме тому *метою нашого дослідження* є вияв зв’язку між особливостями ставлення респондентів до внутрішньо переміщених осіб та різними емоційними станами досліджуваних.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей ставлення до внутрішньо переміщених осіб розгорталось в три етапи. Отже, *на першому етапі* за допомогою контент-аналізу ми проаналізували газетні та інтернет-видання за період з 15 березня по 15 квітня 2015 року, щоб виокремити основні типи ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб. У результаті було вибудовано “типологію” ставлення до цих осіб:

1. *Біженці* у прямому розумінні слова – люди, які рятують своє життя, свою сім’ю; люди, у яких не залишилося іншого виходу, як шукати інше місце проживання і роботи через негативні обставини, що склалися. І таким людям треба допомагати.

2. *Переселенці*. На відміну від біженців, їм є де жити, реальної прямої загрози їхньому життю і житлу немає, але вони почувають себе дискомфортно в умовах потенційної небезпеки. Тому вони самостійно приймають рішення переселитися, найчастіше на якийсь час, поки не буде усунено небезпеку. Таких людей можна зрозуміти, особливо якщо вони виїжджають із справді “гарячих” частин України.

3. *“Ідейні”*. Це, наприклад, люди, які не можуть жити без Росії, хочуть померти саме в Росії. Або їхні ідейні супротивники, у яких алергія на все російське, на бойовиків і т. ін. Одні їдуть, відповідно, на російські території, інші переселяються в ті чи ті області України. Цих людей теж можна зрозуміти.

4. *Авантюристи*. Якщо обставини склалися таким чином, чому б не спробувати випробувати долю, не пошукати щастя, роботу, удачу в інших краях?

5. *Халявщики*. Вони почули, прочитали, дізналися, що держава або меценати готові допомогти біженцям і переселенцям з Донбасу, і починають шукати й продумувати лазівки, як би “зірвати” гріш й отримати із цього якусь користь для себе: грошову допомогу, житло в іншому регіоні – що завгодно, аби “халява”, “тому що з Дамбаса”.

Психологічний аналіз таких типів ставлення дав нам змогу сформулювати гіпотезу, що в основі різних типів ставлення, стереотипізування, переживання та проживання щодо внутрішньо переміщених осіб криються різні складні психоемоційні стани. Напевно, основою складних психоемоційних станів застрягання, витіснення,

неусвідомлення, проекування та заперечення є власні невідреаговані переживання та власний невідрефлексований досвід. Результат рефлексії щодо конативних та емоційних процесів, пов'язаних із контактуванням з внутрішньо переміщеними особами, є часто-густо перекрученим, мозаїчним та фрагментарним.

Відтак на основі психодіагностичної літератури ми виокремили індикатори, які відображають такі складні психоемоційні стани: стресостійкість, тривожність, депресивність, фрустрацію, агресивність, ригідність, адаптивність, дезадаптивність, інтернальність, екстернальність, альтруїзм, егоїзм, соціальну ізолюваність, прийняття інших, доброзичливість, ворожість. Ці індикатори було покладено в основу нашого питальника. Також до питальника увійшло 20 найбільш часто вживаних висловів та оціночних суджень, які ми виокремили з медіаконтенту за допомогою контент-аналізу. Відповідно до частин питальника респондентові пропонувалося уявити себе переселенцем з іншої частини України та відповісти на 10 запитань саме з цієї позиції. Таким чином ми намагалися “вловити” процеси *рефлексії* респондентів щодо формування та вияву ставлення до внутрішньо переміщених осіб.

Отже, питальник дослідження психологічних особливостей ставлення до внутрішньо переміщених осіб включав 101 твердження та паспортичку, яка констатувала вік, стать, сімейний статус, освіту, рід занять та місце проживання респондентів.

На другому етапі емпіричного дослідження психологічних особливостей ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб нами було опитано 452 особи віком від 20 до 60 років, із них 219 осіб – чоловічої статі, 233 – жіночої. Опитування проводилося в м. Києві та Київській області, м. Івано-Франківську та Івано-Франківській області, м. Чернігові та Чернігівській області. Серед респондентів 247 проживало в місті, 77 – у селищі, 128 – у селі. Анкета складалася із 101 запитання. Вони відображали різні типи ставлення до внутрішньо переміщених осіб (які було потрібно проранжувати), а також давали змогу виявити рівень різних психоемоційних станів опитуваних.

Третій етап передбачав низку математичних та аналітичних процедур, які дали нам змогу визначити й детально проаналізувати психологічні особливості ставлення до внутрішньо переміщених осіб. Так, за допомогою методу кореляційних плеяд ми виокремили психоемоційні комплекси респондентів залежно від оцінки ними внутрішньо переміщених осіб як біженців, переселенців, “ідейних”, авантюристів або “халявщиків”. Статистичні методи обробки результатів дослідження базувалися на методі кореляційного аналізу та статистичній перевірці значущості емпіричних даних (обробка даних методами багатомірної статистики проводилася в статистичному пакеті SPSS 20).

Репрезентативність вибірки обґрунтовано статистичною вірогідністю результатів та дотриманням кількісного співвідношення обстежуваних однорідних груп.

Кореляційний аналіз результатів дослідження привернув нашу увагу до комплексу емоційних станів та когнітивних суджень, які відображають ставлення до внутрішньо переміщених осіб та їх диференціацію. Для подальшої деталізації та аналізу цього питання ми звернулися до методу кореляційних плеяд. Щоб підтвердити факт статистичної достовірності кореляційних зв'язків, ми застосували критерій Пірсона. У результаті було отримано кореляційну плеяду психоемоційного комплексу ставлення респондентів до внутрішньо переміщених осіб, яких вони визнають за *біженців* (рис. 1). Індикатори 1–4 утворили позитивний кореляційний зв'язок з індикатором “переселенці”, причому в індикатора 2 зафіксовано зв'язок на п'ятивідсотковому рівні значущості, натомість в індикаторів 1, 3, та 4 – на одинвідсотковому рівні.

Отже, респонденти, які вважають внутрішньо переміщених осіб біженцями, погоджуються з тим, що ці люди рятують власне життя і не мають іншого виходу, отож їм потрібно допомагати. Респонденти з толерантним, доброзичливим ставленням до внутрішньо переміщених осіб мають доволі високий рівень стресостійкості, виявляють конструктивну готовність до ризику, досить адаптивні, приймають інших такими, якими вони є, вважаючи їх загалом доброзичливими людьми. Індикатор “біженці” утворив від'ємний кореляційний зв'язок на п'ятивідсотковому рівні з індикатором 10 та від'ємні кореляційні зв'язки на одинвідсотковому рівні з індикаторами 5–9, 11–13.

Респонденти, які відмовилися визнати внутрішньо переміщених осіб за біженців, відчувають до них недовіру, вважають, що ті не дотримуються норм моралі й егоїстичні; відчувають до них ворожість або байдужість. Таке ставлення, беручи до уваги згадані психологічні характеристики, переживають дезадаптовані та фрустровані українці. На їхню думку, допомога зараз потрібна всім українцям, а не лише переселенцям.

Отже, толерантне, доброзичливе ставлення до внутрішньо переміщених осіб, готовність їм допомагати позитивно корелюють із стресостійкістю, адаптивністю, прийняттям інших та доброзичливістю. Конструктивній толерантності протистоять недовіра, егоїстична позиція, ворожість, дезадаптивність та фрустрація самої особи.

Розгляньмо відтак кореляційну плеяду психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до *переселенців* (рис. 2). Позиція-ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до людей, що не пережили реальної загрози, мають житло, але їм дискомфортно в умовах потенційної небезпеки, тобто як до переселенців, утворила позитивний кореляційний зв'язок на п'ятивідсотковому рівні з індикаторами 1 і 2 та

позитивний кореляційний зв'язок на одинвідсотковому рівні з індикаторами 3-5, 6 та 7. Така позиція-ставлення характерна для дещо тривожних респондентів, які тяжіють до надмірного контролю у власному житті, якоюсь мірою агресивних, переважно стресостійких. На їхню думку, переселенці повернуться до власної домівки як тільки зможуть. Від'ємний кореляційний зв'язок на п'ятивідсотковому рівні пов'яже індикатор "переселенці" та індикатори 13 і 14; водночас від'ємний кореляційний зв'язок на одинвідсотковому рівні – індикатор "переселенці" та індикатори 8–12.

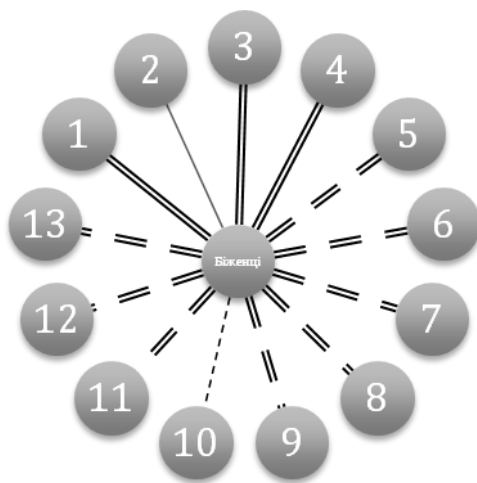

Рис. 1. Кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до біженців

*Вершини позначають: 1 – порой я мечтаю о спокойной, размеренной жизни; 2 – я терпим к людям и принимаю каждого таким, каков он есть; 3 – я чувствую себя комфортно практически с любым человеком; 4 – человек чаще всего может быть уверен в других людях; 5 – местные жители с недоверием относятся к переселенцам; 6 – переселенцы не соблюдают норм морали; 7 – многие люди избегают ситуаций, в которых они должны помогать другим; 8 – на самом деле сейчас трудно всем украинцам, и мы требуем поддержки не меньше, чем переселенцы с Донбасса. Я почти равнодушен к их проблемам; 9 – люди думают только о себе; 10 – я осуждаю людей, которые не умеют позаботиться о себе; 11 – я всегда готов к защите и даже нападению; 12 – у меня нет желания раскрываться перед другими; 13 – я нередко чувствую себя беззащитным.

**Подвійною та одинарною лініями позначено позитивні кореляційні зв'язки, подвійною та одинарною пунктирними – негативний кореляційний зв'язок.

===== $\alpha < 0,01$ ===== $\alpha < 0,01$

----- $\alpha < 0,05$ ----- $\alpha < 0,05$

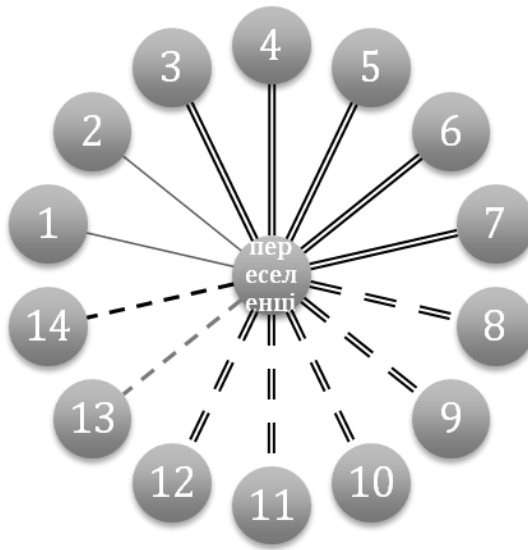

Рис. 2. Кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до переселенців

*Вершини позначають: 1 – я почти все время испытываю тревогу из-за кого-либо или чего-либо; 2 – меня иногда пугают мысли о будущем; 3 – меня легко рассердить; 4 – я вижу не меньше хорошего, чем прежде; 5 – добро не может быть с кулаками; 6 – в наш общий дом пришла большая беда, и она затронула всех; 7 – переселенцы вернутся домой как только смогут и как только это будет безопасно; 8 – человек сам в ответе за свою жизнь, поэтому переселенцы должны рассчитывать на свои силы и возможности, а не на помощь извне; 9 – я не хочу оказывать помощь переселенцам; 10 – правы те, кто считает: нужно больше бояться людей, а не зверей; 11 – мне часто приходится выполнять распоряжения людей, гораздо меньше знающих, чем я; 12 – жизнь большинства людей зависит от стечения обстоятельств; 13 – переселенцы “обходят” моральные нормы; 14 – бывает так: делаешь добро людям, а потом жалеешь об этом, потому что они платят неблагодарностью.

**Подвійною та одинарною лініями позначено позитивні кореляційні зв’язки, подвійною та одинарною пунктирними – негативний кореляційний зв’язок.

===== $\alpha < 0,01$ ===== $\alpha < 0,01$

_____ $\alpha < 0,05$ ----- $\alpha < 0,05$

Респонденти, які відкидають ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до переселенців, вважають, що ті самі повинні відповідати за власне життя і власні проблеми, та відмовляються їм допомагати. До пси-

хологічного портрета осіб із таким ставленням слід додати підвищену агресивність, ригідність, екстернальну життєву позицію та завуальовану жорстокість.

Отже, респонденти, які оцінюють внутрішньо переміщених осіб як переселенців, зазвичай дещо тривожні, агресивні, проте доволі стресостійкі. Вони тяжіють до надмірного контролю у власному житті.

Наступний кореляційний зв'язок – кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до “ідейних” (рис. 3). Індикатор-оцінка внутрішньо переміщених осіб “ідейні” утворив кореляційний зв'язок на одинвідсотковому рівні з індикаторами 1–7. Респонденти, які сприймають біженців переважно з ідеологічних позицій, як правило, відчувають до них недовіру, не хочуть їм допомагати, переживають агресію та фрустрацію, є дезадаптованими та недоброчливими. Від'ємний кореляційний зв'язок на п'ятивідсотковому рівні пов'язує індикатор “ідейні” з індикаторами 9, 11 та 14, на одинвідсотковому рівні – з індикаторами 8, 10–13.

Респонденти, які відкидають ідеологічну складову в оцінці внутрішньо переміщених осіб, звичайно невпевнені в собі, доволі ригідні, агресивні, дезадаптовані та дезорієнтовані. Їм важко не тільки зрозуміти іншого, а й самовизначитися. Такі обстежувані вважають, що внутрішньо переміщені особи скоро повернуться додому, а найбільше наразі їм потрібне розуміння.

Отже, респонденти, у ставленні та оцінках яких переважає ідеологічна складову і які оцінюють внутрішньо переміщених осіб як “ідейних”, переважно впевнені в собі, дещо агресивні, страждають від дезадаптації та фрустрації, відчувають недовіру до цих осіб і не хочуть їм допомагати. Така їхня оцінка, як “ідейність”, виглядає або й насправді є захисною поведінковою реакцією, яка дає змогу відсторонитися від інших та знизити напругу у власній его-системі. Разом з тим відкидання ідеологічної складової свідчить про те, що особа намагається убезпечити себе за допомогою деструктивних захисних моделей.

Кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до *авантюристів* (рис. 4) також має свої особливості. Кореляційний зв'язок на одинвідсотковому рівні утворив індикатор “авантюристи” з індикаторами 3, 4, 8 та 9, на п'ятивідсотковому рівні – з індикаторами 1, 2, 5, 6, 7 та 10. Респонденти, які вважають переважну більшість внутрішньо переміщених осіб авантюристами, доволі агресивні, ворожі, їм притаманна екстернальна позиція, вони не схильні до прийняття інших, проте є досить адаптивними і не потерпають від тривожності. Ця частина обстежуваних вважає, що допомагати потрібно лише добровольцям і тим людям, які причетні до боротьби з російською окупацією. На їхню думку, зараз важко всім українцям, які теж потребу-

ють допомоги – і не менше, ніж переселенці, оскільки вони здебільшого байдужі до проблем біженців. Ці респонденти вважають авантюристів аморальними людьми.

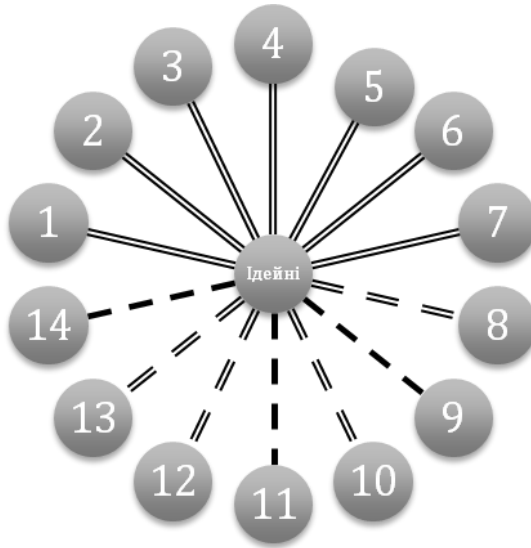

Рис. 3. Кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до “ідейних”

*Вершини позначають: 1 – я з недоверем отношусь к “ідейным”; 2 – я не хочу оказывать помощь “ідейным”; 3 – я почти всегда чувствую себя счастливым; 4 – в трудные минуты жизни иногда веду себя по-детски, хочу, чтобы меня пожалели; 5 – бывает так: делаешь добро людям, а потом жалеешь об этом, потому что они платят неблагодарностью; 6 – я всегда готов к защите и даже нападению; 7 – невозможно перепрыгнуть через себя; 8 – “ідейные” дезориентированы в новых условиях; 9 – больше, чем помощь, “ідейным” нужно понимание; 10 – “ідейные” вернуться домой как только смогут и как только это будет безопасно; 11 – я выбит из колеи: не могу собраться, взять себя в руки, организовать себя; 12 – я умею быть спокойным и даже немного равнодушным при виде чужого несчастья; 13 – правы те, кто считает: нужно больше бояться людей, а не зверей; 14 – я не уверен в себе.

**Подвійною та одинарною лініями позначено позитивні кореляційні зв'язки, подвійною та одинарною пунктирними – негативний кореляційний зв'язок.

==== $\alpha < 0,01$ == $\alpha < 0,01$ ===== $\alpha < 0,01$

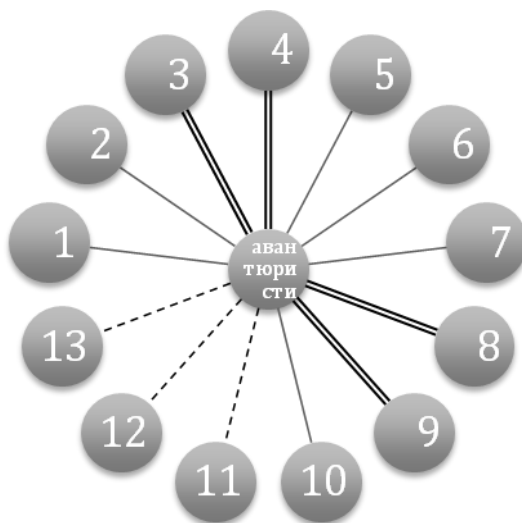

Рис. 4. Кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до авантюристів

*Вершини позначають: 1 – нужно помогать только добровольцам и людям, причастным к борьбе с российской оккупацией; 2 – на самом деле сейчас трудно всем украинцам, и мы нуждаемся в поддержке не меньше, чем переселенцы с Донбасса. Я почти равнодушен к их проблемам; 3 – правы те, кто считает: нужно больше бояться людей, а не зверей; 4 – мои нервы расстроены не более, чем у других людей; 5 – бывает так: делаешь добро людям, а потом жалеешь об этом, потому что они платят неблагодарностью; 6 – я деятельный и энергичный; 7 – жизнь большинства людей зависит от стечения обстоятельств; 8 – многие люди преувеличивают тяжесть своих неудач, чтобы получить сочувствие и помощь; 9 – люди думают только о себе; 10 – жизненные обстоятельства авантюристов настолько сложны, что они обходят нормы морали; 11 – меня легко рассердить; 12 – мои мечты редко сбываются; 13 – порой я мечтаю о спокойной и размеренной жизни.

**Подвійною та одинарною лініями позначено позитивні кореляційні зв'язки, подвійною та одинарною пунктирними – негативний кореляційний зв'язок.

===== $\alpha < 0,01$ _____ $\alpha < 0,05$ ----- $\alpha < 0,05$

Від'ємний кореляційний зв'язок поєднує індикатор “авантюристи” та індикатори 11–13 ($p \leq 0,05$). Обстежувані, які категорично не погоджуються з тим, що більшість переселенців – авантюристи, характеризуються високим рівнем неприйняття ризику та водночас агресивністю. І та й інша позиції приховують складні емоційні стани та психологічні захисти, за допомогою яких людина намагається пережити та впорядкувати своє

сприйняття важкої ситуації як на особистісному рівні, так і соціальному (на рівні подій у країні).

Отже, респонденти, які сприймають переважну більшість внутрішньо переміщених осіб як авантюристів, є доволі агресивними, во-роже налаштованими, проте адаптивними. Вони звичайно виявляють байдужість до проблем переселенців, стверджуючи, що самі потребують допомоги та підтримки. Обстежувані, які відкидають авантюрну складову в долі переселенців, характеризуються високим рівнем неприйняття ризику та водночас агресивністю.

Остання в нашому розгляді – кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до “*халявщиків*” (рис. 5). Позитивний кореляційний зв’язок на п’ятивідсотковому рівні поєднує індикатор “*халявщики*” та індикатори 4–6, 8, 9, 11–13, на одновідсотковому рівні – індикатор “*халявщики*” та індикатори 1–3, 7 та 10. Обстежувані, які вважають переважну більшість внутрішньо переміщених осіб “*халявщиками*”, абсолютно відмовляються їм допомагати, хоча визнають їхню дезорієнтованість у нових умовах. На їхню думку, це переважно аморальні люди. У переліку психологічних характеристик таких респондентів – підвищена тривожність, інтернальна ригідна позиція, соціальна ізольованість, ворожість та егоїстичність.

Від’ємний кореляційний зв’язок поєднує індикатор “*халявщики*” та індикатори 14–18 ($p \leq 0,01$). Респонденти, які не сприймають внутрішньо переміщених осіб як “*халявщиків*”, характеризуються доброзичливістю, адаптивністю, стресостійкістю. Вони вважають, що велика біда стосується кожного, а переселенцям дуже складно знайти роботу та облаштуватися на новому місці.

Отже, за ригідним стереотипізуванням та оцінюванням усіх внутрішньо переміщених осіб як “*халявщиків*” стоять складні емоційні переживання, невміння справлятися з важкими емоційними станами. Звідси прагнення таких респондентів відсторонитися, ізолюватися (як вони переважно роблять). За розумінням того, що переселенці – різні люди, стоять адаптивність, доброзичливість та стресостійкість.

Висновки. Емпіричне дослідження (аналіз медіаконтенту) психологічних особливостей ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб дало змогу виокремити п’ять типів ставлення, їх оцінювання: як біженців, переселенців, “ідейних”, авантюристів та “*халявщиків*”.

Респонденти, які вважають внутрішньо переміщених осіб біженцями, виявляють до них толерантне, доброзичливе ставлення та мають досить високий рівень стресостійкості. Вони демонструють конструктивну готовність до ризику, доволі адаптивні, вміють приймати інших такими, якими ті є.

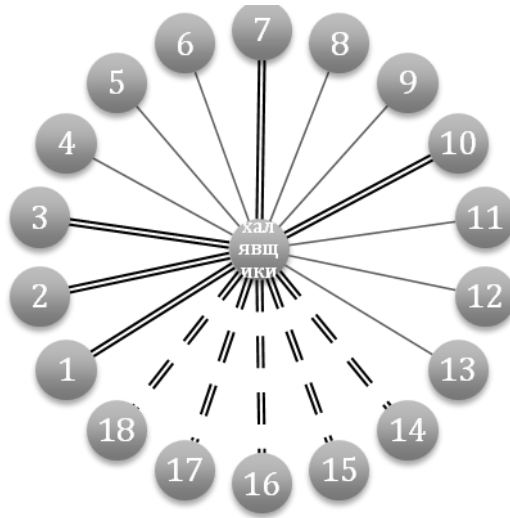

Рис. 5. Кореляційна плеяда психоемоційного комплексу ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до “халаявщиків”

*Вершини позначають: 1 – может, это и негуманно, но у меня “не лежит душа” помогать донецким; 2 – я не хочу оказывать помощь “халаявщикам”; 3 – “халаявщики” дезориентированы в новых социальных условиях; 4 – мне кажется, жизнь проходит мимо меня; 5 – человек сам в ответе за свою жизнь, поэтому нужно рассчитывать на свои силы и возможности, а не на помощь извне; 6 – нередко у меня не выходят из головы мысли, от которых следовало бы освободиться; 7 – жизненные обстоятельства халаявщиков настолько сложны, что они обходят нормы морали; 8 – то, что многим людям кажется удачей или везением, на самом деле является результатом долгих целенаправленных усилий; 9 – люди вокруг меня, но не со мной; 10 – существуют люди, которые настолько мне неприятны, что я невольно радуюсь, когда их постигают неудачи; 11 – я осуждаю людей, которые не могут позаботиться о себе; 12 – люди думают только о себе; 13 – я чувствую себя брошенным; 14 – “халаявщики вернутся домой” как только смогут и как только это будет безопасно; 15 – невозможно перепрыгнуть через себя; 16 – в целом я принимаю те правила и требования, которым надлежит следовать; 17 – я стараюсь быть в курсе всего происходящего в стране; 18 – найти работу, будучи переселенцем, крайне сложно.

**Подвійною та одинарною лініями позначено позитивні кореляційні зв’язки, подвійною та одинарною пунктирними – негативний кореляційний зв’язок.
===== $\alpha < 0,01$ _____ $\alpha < 0,05$ ===== $\alpha < 0,01$

Позиція-ставлення до внутрішньо переміщених осіб як до переселенців характерна для дещо тривожних респондентів, які тяжіють до

надмірного контролю у власному житті. Вони якоюсь мірою агресивні, переважно стресостійкі. На їхню думку, переселенці повернуться до власної домівки як тільки зможуть.

Респонденти, які сприймають біженців переважно як “ідейних”, відчують до них недовіру, не хочуть їм допомагати, переживають агресію та фрустрацію, є дезадаптованими та недобррозичливими.

Респонденти, які вважають переважну більшість внутрішньо переміщених осіб авантюристами, доволі агресивні, вороже налаштовані, їм притаманна екстернальна позиція. Вони несхильні до прийняття інших, проте є доволі адаптивними. Ця група респондентів вважає, що допомагати потрібно лише добровольцям і тим людям, які причетні до боротьби з російською окупацією.

Обстежувані, які вважають переважну більшість внутрішньо переміщених осіб “халявщиками”, характеризуються підвищеною тривожністю, ригідністю, ворожістю та егоїстичністю. Вони відмовляються допомагати біженцям, адже, на їхню думку, це переважно аморальні люди. Респонденти, які не сприймають внутрішньо переміщених осіб як “халявщиків”, характеризуються доброзичливістю, адаптивністю, стресостійкістю. Вони вважають, що велика біда стосується кожного, а переселенцям дуже складно знайти роботу та облаштуватися на новому місці.

Негативне ставлення до внутрішньо переміщених осіб, категоричне віднесення їх усіх до певної групи – або авантюристів, або “халявщиків”, або “ідейних” – свідчить про складні психологічні стани обстежуваних, переважання в них деструктивних психологічних захистів (переважно від суспільства), невміння сприймати світ таким, який він є, й ефективно розв’язувати проблеми. Тому подальша наша робота буде спрямована на розроблення соціально-психологічних програм адаптації населення України до складних трансформаційних процесів, пов’язаних з воєнним конфліктом на сході країни.

Л і т е р а т у р а

1. *Алферов А. Д.* Теоретические предпосылки исследования проблемы отношения школьников к учению / А. Д. Алферов // Отношение школьников к учению : межвуз. сб. науч. трудов. – Ростов-на-Дону : РГПИ, 1985. – С. 3–21.
2. *Левченко Е. В.* М. Я. Басов и В. Н. Мясищев. Общность судеб, близость идей / Е. В. Левченко // Обзорение психиатрии и медицинской психологии. – 2005. – № 2. – С. 26–30.
3. *Мясищев В. Н.* Психология отношений: Избранные психологические труды / под ред. А. А. Бодалева ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : Изд-во МПСИ; Воронеж : Модэк, 2004. – 398 с.
4. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 352 с.

5. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Харвест, 2007. – 976 с.

References

1. Alferov, A. D. (1985). Teoreticheskiye predposylki issledovaniya problemy otnosheniya shkolnikov k ucheniyu [Theoretical background study of the relation of pupils to learning]. *Otnosheniye shkolnikov k ucheniyu: Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov* [The ratio of pupils to learning: Interuniversity collection of scientific papers] (pp. 3–21). Rostov-on-Don (rus).
2. Levchenko, E. V. (2005). M. Ya. Basov and V. N. Myasishchev: Obschnost sudeb, blizost idey [M. Ya. Basov and V. N. Myasishchev: common destiny, closeness of ideas]. *Obozreniye psikhiiatrii i meditsinskoj psikhologii imeni V. M. Bekhtereva* [Review of Psychiatry and Medical Psychology], 2, 26–30 (rus).
3. Myasishchev, V. N. (2004). *Psikhologiya otnosheniy: Izbrannyye psikhologicheskiye trudy* [Psychology of relationships: Selected psychological works]. Moscow: Publ. MPSI, Voronezh: Modek Publ. (rus).
4. Rubinshteyn, S. L. (1959). *Printsipy i puti razvitiya psikhologii* [Principles and ways of development of psychology]. Moscow (rus).
5. *Slovar prakticheskogo psikhologa* [Dictionary of Practical Psychology]. Minsk: Harvest Publ. (rus).

Мяленко В. В. Психологические особенности отношения украинцев к внутренне перемещенным лицам

Приведены результаты качественного и количественного исследования психологических особенностей отношения украинцев к внутренне перемещенным лицам и причин такого отношения. С помощью качественного анализа медиаконтента выделены пять типов отношения украинцев к внутренне перемещенным лицам: как к беженцам, переселенцам, “идейным”, авантюристам и “халявщикам”. Анализ результатов количественного исследования позволил раскрыть связь между особенностями отношения и разными психологическими состояниями респондентов. Так, респонденты, которые считают внутренне перемещенных лиц беженцами, демонстрируют высокий уровень толерантности, доброжелательности, адаптивности и стрессоустойчивости. Отношение к внутренне перемещенным лицам как переселенцам характерно для несколько тревожных респондентов, которые тяготеют к чрезмерному контролю и считают, что переселенцы не пережили серьезной угрозы. Респонденты, которые воспринимают беженцев преимущественно как “идейных”, переживают недоверие, агрессию и фрустрацию, являясь дезадаптированными и недоброжелательными. Респонденты, которые считают подавляющее большинство внутренне перемещенных лиц авантюристами, довольно агрессивны, враждебны, им присуща экстернальная позиция, они не склонны к принятию других. Обследуемые, которые оценивают внутренне перемещенных лиц как “халявщиков”, характеризуются повышенной тревожностью, ригидностью, враждебностью и эгоистичностью; они отказываются помогать беженцам, так как, по их мнению, это преимущественно аморальные люди. Сделан вывод, что деструктивные психологические особенности отношения к внутренне перемещенным лицам связаны прежде всего со сложными эмоциональными со-

стояннями, неотрагированными переживаниями и неотрефлексированным опытом.

Ключевые слова: отношение, психологические особенности отношения, внутренне перемещенные лица.

Mialenko V. V. Psychological peculiarities of the attitude of Ukrainians to internally displaced persons

The article presents findings of the qualitative and quantitative research on the psychological peculiarities of the attitudes of Ukrainians to the internally displaced persons and the course of such attitudes. Five types of attitudes towards the internally displaced persons as to refugees, migrants, “committed people”, adventurers and freeloaders have been identified by means of the media content qualitative analysis. The results of the quantitative study have provided evidence of correlation between the identified attitudes and different psychological conditions of the respondents. Thus, respondents who consider internally displaced persons to be refugees display the highest level of tolerance, friendliness, adaptability and stress resistance. The attitude to the internally displaced persons as to migrants is typical for somewhat anxious respondents who tend to excessive control and believe that the displaced persons have not experienced any serious threat. The respondents who perceive the internally displaced persons mainly as “committed people” feel distrust, frustration and aggression, and are maladjusted and unfriendly. The respondents who find the majority of the internally displaced persons “adventurers” are quite aggressive, hostile, with an external locus of control, and not inclined to accept others. The study participants who believe the internally displaced persons to be “freeloaders” can be characterized by increased anxiety, rigidity, hostility and selfishness. They refuse to help the internally displaced persons as they believe they are mostly immoral people. The destructive psychological peculiarities of the attitudes to the internally displaced persons are associated with complex emotional conditions, suppressed emotions, non-reflected experience.

Key words: attitude, psychological peculiarities of an attitude, internally displaced persons.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНУ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Д. І. Головченко, м. Київ

Соціально-психологічний ракурс аналізу процесу реінтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціум пов'язується з необхідністю з'ясування передумов, які забезпечують психологічне благополуччя особистості. Психологічне благополуччя розглядається як багатофакторний конструкт, що відображає задоволеність людини життям у різних сферах її діяльності та є інтегральним соціально-психологічним утворенням, що охоплює всі види благополуччя: соціальне, матеріальне, духовне, фізичне і психологічне. Показано, що складні умови міграції та воєнні дії часто призводять до порушення стану психологічного благополуччя вимушених переселенців та біженців. На основі теоретичного аналізу виділено чинники, які впливають на психологічне благополуччя вимушених переселенців. Сформульовано положення, згідно з яким важливим суспільним завданням у контексті реінтеграції внутрішньо переміщених осіб є створення соціально-психологічних умов відновлення не лише їхнього відчуття психічної стабільності, а й психологічного благополуччя. Зроблено висновок, що необхідними умовами збереження та відновлення стану психологічного благополуччя особистості є реалізація її творчого потенціалу, пізнавальна та фізична активність, спрямованість на здорові життєві цілі, самоактуалізація. Визначено, що психологічне благополуччя людини залежить від наявності в неї усвідомлюваних цілей і планів життєдіяльності, а також умов і ресурсів для їх досягнення.

Ключові слова: соціально-психологічна реінтеграція, внутрішньо переміщені особи, психологічне благополуччя, чинники психологічного благополуччя.

Проблема. Політична, економічна і суспільна криза, унаслідок чого розпочалася Революція Гідності, та воєнні дії на сході України, що так чи інакше зачепили все населення нашої держави та привели в рух усі його верстви, надали нового особливого звучання багатьом соціально-психологічним проблемам.

Згідно з даними Міністерства соціальної політики України, станом на 6 червня 2016 р. за весь період від початку воєнних дій із Донецької, Луганської областей, а також Автономної Республіки Крим та міста Севастополь до безпечних регіонів України виїхало 1 785 740 вимушених переселенців, або 1 445 660 сімей [19]. За даними Центру моніторингу з питань внутрішньо переміщених осіб Норвезької ради з питань біженців, яка є провідним світовим ресурсом інформації та аналізу проблем внутрішньо

переміщених осіб, Україна посідає восьме місце у світі за кількістю вимушених переселенців після Сирії, Колумбії, Іраку, Судану, Ємену, Нігерії та Південного Судану [2]. Воєнні дії, обстріли населених пунктів, захоплення державної влади проросійськими найманцями, що призвело до повної втрати Україною контролю над окремими територіями Донецької та Луганської областей, жорстокі дії щодо мирних жителів і руйнування економічної інфраструктури цілого регіону – усе це зумовило величезні міграції населення та мало суттєвий вплив на життя і психіку людей.

Дослідження проблем вимушених переселенців та біженців у різних країнах світу (Сирія, Ірак, Йорданія, Ліван, Туреччина, Албанія, Боснія і Герцеговина та ін.) свідчать про те, що тяжкі наслідки перебування в місцях, де проходять бойові дії, або навіть поряд можуть спричинити психологічні порушення на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях, дезадаптацію, втрату ідентичності та зниження рівня психологічного благополуччя особистості [10; 12–17; 20].

При цьому, слід зазначити, у внутрішньо переміщених осіб в Україні є всі необхідні умови для успішної реінтеграції, оскільки їхні проблеми суттєво відрізняються від проблем біженців, які вимушені були переїхати до інших країн. Останні мають опанувати нову мову, культуру та часто здобувати зовсім нову професію, що суттєво ускладнює реінтеграційні процеси.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю розширення методологічних та методичних можливостей практичних психологів щодо профілактики порушень психологічного благополуччя як у дорослих, так і в дітей з числа внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Мета статті: теоретичний аналіз соціально-психологічних передумов формування стану психологічного благополуччя у внутрішньо переміщених осіб в Україні, що є одним з важливих показників їхньої реінтеграції в соціум.

Під **реінтеграцією** в нашому дослідженні ми будемо розуміти включення внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади. Реінтеграція передбачає долучення таких осіб до системи соціальних відносин, економічної діяльності та культурного середовища.

Складні умови міграції в ситуації бойових дій, втрата майна, роботи, розрив сімейних зв'язків та необхідність починати все “з нуля” – усе це призводить до руйнування життєвого світу людини та життєвої кризи, що не може не вплинути на особливості психічного стану людей. Трансформації підлягають важливі особистісні конструкти, перш за все такі, як психологічне благополуччя, під яким у сучасній науці розуміють “злагоджений психічний процес, що забезпечує відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги” [6].

Таким чином, важливим науковим завданням є відновлення життєвого світу людей, що змушені були покинути свої домівки, з погляду не лише психічної стабільності, а й психологічного благополуччя. Створення для людей безпечного, економічно стабільного, розвиненого середовища життя є орієнтиром сучасного державотворення в Україні. Ключовою постаттю цього процесу стає благополучна особистість, що здатна створити умови, в яких буде безпечно та комфортно жити кожному громадянину нашої держави. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження соціально-психологічних передумов формування стану психологічного благополуччя внутрішньо переміщених осіб як важливого показника їхньої реінтеграції в соціум.

Зазначимо, що чинники психологічного благополуччя в сучасній психології вивчено недостатньо. Так, досі не представлено їх єдиної структури, не виділено чинники благополуччя біженців і вимушених переселенців, які за своєю змістовою характеристикою, безумовно, відрізнятимуться від звичайних через специфіку їхнього соціального статусу. Не проводилося досліджень психологічного благополуччя внутрішньо переміщених осіб і в Україні. Докорінне розв'язання деяких проблем вимагає наукового аналізу перш за все самого феномена психологічного благополуччя людини, що є необхідною передумовою ефективного функціонування особистості в суспільстві.

Переживання людиною стану психологічного благополуччя відіграє важливу роль у формуванні особистості та є критерієм її психічного здоров'я, що виражається в суб'єктивному відчутті задоволеності з різних сфер свого життя та регулює поведінку й активність особистості. Рівень психологічного благополуччя формується в кожній людині індивідуально, залежно від комплексу зовнішніх і внутрішніх умов, що впливають на це соціально-психологічне явище.

Переходячи до більш детального розгляду поняття “психологічне благополуччя особистості”, зазначимо, що фізичне і психічне здоров'я є конструктивною основою позитивного функціонування особистості та виконує першочергову роль у формуванні адекватної самооцінки людиною рівня власного психологічного благополуччя. Психічно здорова людина, згідно з А. Маслоу, це насамперед здатність “кохати і бути коханим, відсутність підозрілості, відмова від усіх засобів внутрішнього захисту, безмежна довіра в близьких стосунках, взаємна турбота і відповідальність, внутрішня гармонія, життєрадісність тощо” (цит. за: [7, с. 491]). Здорові люди постійно поглиблюють власне осмислення самих себе, інших людей та навколишнього світу; розвивають свою компетентність у задоволенні базових потреб та реагуванні на небезпеку; виробляють реалістичні і такі, що відповідають їхнім потребам, ролі та міжособові відносини. Важливим є також те, що для вимушених переселенців, які часто відчувають

психоемоційне напруження, почуття тривоги, соціальної фрустрованості, турбота про власне здоров'я відіграє важливу роль.

Зарубіжними вченими було здійснено огляд 29 сучасних досліджень психічного здоров'я (у загальній кількості 16010 осіб) біженців із зон воєнних конфліктів у довгостроковій перспективі [10]. Виявлено значну неоднорідність у дослідженнях щодо поширення показників депресії (від 2,3 до 80%), посттравматичного стресового розладу (від 4,4 до 86%) і тривожних розладів (від 20,3 до 88%), однак поширення оціночних показників було типовим у межах 20% і вище. Клінічний та методологічний фактори значною мірою пояснюють виявлену неоднорідність. Дослідження вищої методологічної якості в цілому свідчать про нижчий рівень поширення зазначених показників. Поширення показників стосувалося як країн, з яких прибули біженці, так і країн-приймальниць. Біженці з колишньої Югославії і Камбоджі мали, як правило, найвищі показники психічних порушень, так само як і ті, що перебувають у США. Наочний синтез свідчить про значний вплив доміграційного травматичного досвіду та постміграційного стресу, які були стійкими факторами, пов'язаними із згаданими порушеннями; до того ж низький рівень постміграційного соціально-економічного статусу частково зумовлювався депресією [там само].

Відомо, що здоров'я і гарне фізичне самопочуття дають людині змогу спрямовувати свою діяльність на розв'язання безлічі проблем, що сприяє, безперечно, формуванню психологічного благополуччя особистості. У контексті нашого дослідження умов соціально-психологічної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціум нас цікавить передусім проблема умов формування стану психологічного благополуччя.

Із середини минулого століття у зв'язку із зверненням до позитивних психологічних станів, перетворенням філософських понять щастя і благополуччя, які було виділено в предмет самостійного аналізу, проблема психологічного благополуччя розглядається в контексті досліджень щастя, психологічного (або суб'єктивного) благополуччя, задоволеності із життя і якості життя [6]. Історично першими є спроби описати щасливу людину за допомогою набору якостей [там само]. Проте рівень благополуччя і щастя оцінюється самою людиною відповідно до її системи цінностей і цілей, які завжди індивідуальні. Оскільки універсальної структури та критеріїв благополуччя бути не може, то завданням дослідників стає вивчення факторів, що впливають на відчуття щастя і благополуччя. У цьому контексті поряд з поняттям "благополуччя" використовується термін "якість життя", що оцінює позитивний та негативний вплив соматичних і психосоматичних, соціальних та психосоціальних, економічних і психологічних чинників.

Досить часто поняття благополуччя плутають з поняттям задоволеності [там само]. Це ключове поняття для групи підходів до вивчення благополуччя, що дістали назву гедоністичних. Основи цього підходу започатковано в ранніх дослідженнях благополуччя, що проводилися в 1980-ті роки під керівництвом Н. Брадбурна, а потім – Е. Дінера. Саме вони заклали теоретичну базу досліджень цього феномена в зарубіжній психології [19]. Брадбурн описував благополуччя за допомогою термінів, що відображають стан щастя або нещастя, суб'єктивного відчуття загальної задоволеності або незадоволеності із життя. Дослідник також показав, що позитивний і негативний афекти – це не два полюси однієї шкали, а вони мають різну природу. Відповідно, благополуччя – це баланс, що досягається постійною взаємодією двох видів афекту – позитивного і негативного, який проявляється у вигляді загального відчуття задоволеності або незадоволеності із життя [там само].

Продовжуючи дослідження в рамках гедоністичного підходу, Дінер уводить поняття “суб'єктивного благополуччя”, яке формується із суб'єктивної задоволеності із життя, позитивного і негативного афекту [11]. Як зазначає сам дослідник, тут ідеться про когнітивний аспект самоприйняття (інтелектуальна оцінка задоволеності з різних сфер свого життя) й емоційний аспект (наявність поганого чи хорошого настрою). Прийняття або неприйняття подій життя (оцінка їх як позитивних або негативних) має під собою відповідно забарвлену емоцію. Прихильники гедоністичного підходу спираються на переживання щастя, задоволеності як найбільш загальний індикатор благополуччя. З позицій цього підходу розглядає благополуччя і Р. М. Шаміонов, визначаючи його як власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, що мають важливе значення для неї з погляду засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє та внутрішнє середовище і характеризуються відчуттям задоволеності [8, с. 47].

Другий підхід до дослідження благополуччя дістав назву евдемоністичного. Відповідно до нього основний критерій благополуччя – це повнота самореалізації. Цей підхід розробляли здебільшого представники гуманістичної психології, що описували різні аспекти позитивного функціонування особистості. Найбільш відомими в межах цього напрямку є праці А. Ватермана, А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, К. Г. Юнга, Е. Еріксона, М. Яходи, О. О. Кроніка та ін. Благополуччя в рамках цього підходу розглядається як багатофакторний конструкт, який являє собою складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників. Послідовники цього напрямку переконані, що обов'язковим виявом благополуччя є прагнення людини до особистісного зростання, тобто незадоволення досягнутими життєвими результатами, що спонукає людину до саморозвитку [19].

Інтегрувавши результати більш ранніх досліджень у психології розвитку, клінічній, гуманістичній та екзистенційній психології, американська дослідниця К. Ріфф обґрунтувала уявлення про психологічне благополуччя як комплексне поняття. За Ріфф, “психологічне благополуччя – багатофакторний конструкт, що відображає ступінь спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування (особистісного зростання, самоприйняття, управління навколишнім середовищем, автономії, цілей у житті, позитивних відносин з оточенням), а також ступінь реалізованості цієї спрямованості, що суб’єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою та своїм життям” [там само].

Інші суб’єктивні передумови психічного благополуччя було виокремлено в теорії самодетермінації Р. Райана і Е. Десі, на думку яких особистісне благополуччя пов’язане насамперед з реалізацією базових психологічних потреб в автономії, компетентності та зв’язку з іншими (див. [8, с. 57]).

Самореалізація як основний критерій благополуччя в рамках евдемоністичного підходу безпосередньо пов’язується із системою цінностей і пріоритетів особистості. Отже, вивчення благополуччя неможливе без звернення до ціннісно-мотиваційної сфери людини як системи індивідуальних пріоритетів для досягнення щастя, як критерію оцінювання результату.

Психологічне благополуччя особистості передбачає наявність соціально-нормативних ціннісних настановлень, реалізація яких визначається всією сукупністю умов соціалізації. Воно пов’язане також зі стереотипами, які вироблені суспільством і засвоєні особистістю в процесі соціалізації. Якщо людина потрапляє в те чи інше соціальне середовище і приймає його норми й правила, вона автоматично засвоює і риси, притаманні цьому суспільству. Психологічне благополуччя особистості пов’язане із задоволеністю з успіхів у різних сферах життя – у навчанні, спілкуванні, соціальних відносинах, роботі, а також у культурній, економічній, релігійній, політичній сферах життєдіяльності людини.

Поняття задоволеності і благополуччя людини будується на суб’єктивному емоційно забарвленому ставленні до змістової сторони подій і явищ. З ним пов’язується внутрішній комфорт, душевна рівновага, задоволеність із якості життя, завдяки яким людина почувається щасливою. Це так само робить психологічне благополуччя особистості емоційно позитивним. При цьому слід розуміти, що “суб’єктивне благополуччя – це не переживання абсолютного щастя або задоволеності всього і всім. Мовою психології станів, це стан динамічної рівноваги, яка досягається різноспрямованими щодо валентності переживаннями задоволеності в різних сферах життєдіяльності, коли на рівні стану незадоволення однією

сферою життя компенсується задоволеністю в іншій, а на рівні внутрішньої динаміки незадоволення створює певну зону напруженості, яка стає рушійною силою розвитку, а задоволеність – зоною дозволу” [9].

Проблема психологічного благополуччя особистості постає в результаті процесу соціалізації, що визначає особистісні якості, а також специфіку та різноманітність життя людини, які сприяють або не сприяють її благополуччю. Таким чином, суспільство і соціальні інститути визначають якісні компоненти психологічного благополуччя особистості, які найбільшою мірою впливають на задоволення тих чи інших потреб.

Відчуття психологічного благополуччя не завжди збігається з об’єктивним благополуччям особистості, яке оцінюється за соціальними критеріями особистих досягнень людини, структурою та спрямованістю особистості, поведінкою і діяльністю, а також тим, що вкладається в це поняття кожною конкретною людиною, суспільством, групою. Об’єктивне благополуччя особистості – поняття значно ширше. Нерідко воно буває малопов’язаним з відчуттям особистого благополуччя конкретної людини. Суб’єктивне ж благополуччя особистості – це більш тонко організоване почуття, що відчувається лише кожною конкретною людиною. Іноді суб’єктивне благополуччя неможливо пояснити за допомогою конкретних понять. Людина просто відчуває себе задоволеною і щасливою. Тому точно з’ясувати рівень суб’єктивного благополуччя особистості не так просто. Отже, “суб’єктивне благополуччя особистості є інтегральним соціально-психологічним утворенням, що включає оцінку і ставлення людини до свого життя і самої себе, що несе в собі активне начало. Воно містить усі три компоненти психічного явища – когнітивний, емоційний, конативний (поведінковий), і характеризується суб’єктивністю, позитивністю і глобальністю виміру” [11]. Дисбаланс у тій чи тій сфері викликає водночас й емоційний дискомфорт, і почуття неблагополуччя в окремих сферах особистості. Навпаки, позитивний емоційний настрій людини говорить про психологічне благополуччя особистості і водночас сприймається як її об’єктивне благополуччя.

Психологічне благополуччя або неблагополуччя конкретної людини буде складатися з оцінок різних сторін її життя самою людиною. Окремі оцінки інтегруються у відчуття психологічного благополуччя або неблагополуччя. Благополуччя залежить від наявності ясних цілей, а також умов для їх досягнення, наявності ресурсів і, в цілому, успішності реалізації планів поведінки й діяльності. Відчуття благополуччя створюють конструктивні позитивні міжособові відносини, можливість спілкуватися й отримувати позитивні емоції. Поширеним є також уявлення про психологічне благополуччя як поняття, що виражає ставлення людини до себе, своєї особистості, життя і процесів, які мають істотне значення для самої особистості під кутом зору інтерналізованих нормативних

уявленнь про внутрішнє та зовнішнє середовище, і супроводжується відчуттям задоволеності [6]. Переходячи до розгляду чинників психологічного благополуччя, доцільно звернутися до ідеї, яку було закладено в концепції К. Ріфф. На переконання дослідниці, кожна людина має свободу волі і здатна досягати психологічного благополуччя, навіть попри зовнішні умови [19]. Для більш детального визначення цього поняття необхідно вибудувати систему рівнів психологічного благополуччя та з'ясувати її критерії.

Важливу роль у формуванні стану психологічного благополуччя людини поряд із такими чинниками, як психічне та фізичне здоров'я, відіграє зміст її мотиваційно-потребової сфери. Так, Г. Л. Пучкова виділяє відповідно до різних типів ціннісних орієнтацій та мотиваційної структури певні рівні суб'єктивного благополуччя: матеріального, особистісного, соціального, професійного, фізичного (соматичного) і психологічного. Різні рівні суб'єктивного благополуччя оптимізуються залежно від актуальної життєвої ситуації. Крім того, неможливість нарощування індексу благополуччя в одній сфері часто заміщається активністю і досягненнями в іншій. Людина разом з тим прагне до "глобального" благополуччя, яке для неї набуває очевидних обрисів у процесі становлення особистості [5]. Розгляньмо відтак рівні психологічного благополуччя особистості за Пучковою:

- *рівень матеріального благополуччя* тісно пов'язаний з матеріальною підструктурою особистості; припускає особистісну значущість матеріального збагачення і, перш за все, ступінь її наповненості;
- *рівень особистісного (сміслового) самовизначення* відображає систему реалізації життєвих цілей, життєвого сценарію, що визначається залежно від умов соціалізації;
- *рівень соціального ("відносин з іншими") самовизначення* представлений системою зв'язків та відносин, що кваліфікуються як "необхідні та достатні" для збереження внутрішньої рівноваги;
- *рівень особистісного (характерологічного) благополуччя* стосується суб'єктивної оцінки власного характеру, особистісних рис з погляду їх прийнятності для широкого кола особистісних виявів (від відносин з іншими до самосприйняття, від трудової діяльності до дозвілля);
- *рівень професійного самовизначення та зростання* включає адекватність професійного самовизначення, задоволеність обраною професією, працею, відносинами з колегами та ін.;
- *рівень фізичного (соматичного) та психологічного здоров'я* узгоджується із системою поглядів на цінність здоров'я та визначає діяльність, спрямовану на оптимізацію здорового способу життя, відновлення втраченого здоров'я [5].

Той рівень, який домінує у структурі особистості, більшою мірою визначає спрямованість (позитивну або негативну) емоційних переживань, коли йдеться про оцінювання якості життя людей.

Дещо іншу класифікацію чинників благополуччя пропонує Л. В. Куликов. Дослідник об'єднує їх у п'ять груп, кожна з яких формує відповідний рівень благополуччя. Так, на його думку, задоволеність соціальним статусом, міжособовою взаємодією, почуттям спільності впливає на соціальне благополуччя. При цьому усвідомлення сенсу свого життя, залучення до багатств духовної культури, розуміння людської сутності впливають на духовне благополуччя. Так само гарне фізичне самопочуття, м'язовий тонус, тілесний комфорт формують відчуття фізичного благополуччя, а задоволеність матеріальним достатком впливає на матеріальне благополуччя. Проте найбільший і найскладніший комплекс чинників творить психологічне благополуччя, яке залежить від відчуття цілісності і внутрішньої рівноваги особистості [3]. Отже, усі п'ять виділених Л. В. Куликовим груп чинників у змістовому аспекті відображають стан психологічного благополуччя вимушених переселенців як інтегрального, соціально-психологічного утворення, що включає усі види благополуччя: соціальне, матеріальне, духовне, фізичне і психологічне.

Висновки. Отже, психологічне благополуччя є багатофакторним конструктом, який відображає прагнення особистості до внутрішньої рівноваги, гармонії, цілісності, що досягається за умови психічного здоров'я (злагоженості психічних функцій та процесів) і дає змогу особистості сформувати позитивне самосприйняття та відповідну систему відносин з оточенням.

Вимушена міграція пов'язана з такими несприятливими і часто загрозливими для життя і здоров'я людини чинниками, як війна або воєнний конфлікт, а також безліччю соціально-побутових проблем (втрата майна, роботи, стабільного доходу, звичного соціального оточення тощо). Усе це негативно впливає на людину, зумовлюючи зміни її ціннісно-мотиваційної сфери, системи норм та відносин, призводячи до втрати впевненості, виникнення відчуття тривоги й розгубленості, психологічного дискомфорту і відчуття дезорієнтованості в навколишньому світі. Важливим завданням у такій ситуації є відновлення життєвого світу особистості, її спрямування на досягнення психологічного благополуччя, що формується під дією різних чинників. Аналіз наукових джерел показав, що від задоволеності соціальними, матеріальними, духовними та фізичними умовами залежить формування стану психологічного (суб'єктивного) благополуччя особистості, який сприяє цілеспрямованій поведінці та успішній діяльності. Усе це разом створює умови для реінтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціум.

Для прогнозування специфіки соціально-психологічної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні необхідно визначити показники (індикатори) того, якою мірою вони готові до змін у житті. При цьому індикаторами можуть бути різні рефлексії, у тому числі такий конструкт, як психологічне благополуччя особистості.

Література

1. Інформація про переміщених осіб [Електронний ресурс]: за даними М-ва соц. політики України станом на 6 червня 2016 року. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=189926&cat_id=107177.
2. Інформація про переміщених осіб [Електронний ресурс]: за даними Центру моніторингу з питань внутрішньо переміщених осіб Норвезької ради з питань біженців 2015 р. – Режим доступу: <http://www.internal-displacement.org/database>.
3. Куликов Л. В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л. В. Куликов // Общество и политика. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2000. – С. 476–510.
4. Пергаменичик Л. А. Социально-психологические условия психологического благополучия личности, пережившей кризисное событие / Л. А. Пергаменичик, Н. Г. Новак // Социальная психология и общество. – 2015. – Т. 6, № 4. – С. 161–169.
5. Пучкова Г. Л. Субъективное благополучие как фактор самоактуализации личности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / Г. Л. Пучкова. – Хабаровск, 2003. – 21 с.
6. Фесенко П. П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / П. П. Фесенко. – М., 2005. – 24 с.
7. Хьелл Л. Теории личности / Хьелл Ларри, Зиглер Дэниел. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
8. Шамионов Р. М. Психология субъективного благополучия личности / Р. М. Шамионов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – 180 с.
9. Шамионов Р. М. Субъективное благополучие личности: этнопсихологический аспект / Р. М. Шамионов // Проблемы социальной психологии личности. – Саратов, 2008. – С. 245–291.
10. Bogic M. Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review [Електронний ресурс] / Bogic Marija, Njoku Anthony, Priebe Stefan // BMC International Health and Human Rights. – Режим доступу: <https://bmcinthealthhumanrights.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12914-015-0064-9> (Accessed 28 October 2015).
11. Diener E. Factors predicting the subjective well-being of nations / Diener E. Diener, M. Diener, C. Diener // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – P. 851–864.

12. Evaluation of one mental health psychosocial intervention for Syrian refugees in Turkey / Budosani Boris, Benner Marie Theres, Abras Batoul, Aziz Sabah // International NGO Journal. – 2016. – Vol. 11(2) – P. 12–19.
13. *Fazel M.* Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review / *Fazel Mina, Wheeler Jeremy, Danesh John* // THE LANCET. – 2005. – Vol. 365. – № 9467. – P. 1281–1360.
14. *Macksoud M.* Assessing War Trauma in Children: A Case Study of Lebanese Children / S. Mona Macksoud // Journal of Refugee Studies. – 1992. – Vol. 5. – № 1. – P. 1–5.
15. Mental health of Kosovan Albanian refugees in the UK / Turner W. Stuart, Bowie Cameron, Dunn Graham, Shapo Laidon, Yule William // The British Journal of Psychiatry. – 2003. – Vol.182. – № 5. – P. 444–448.
16. Migration experiences, employment status and psychological distress among Somali immigrants: a mixed-method international study / Warfa Nasir, Curtis Sarah, Watters Charles, Carswell Ken, Ingleby David, Bhui Kamaldeep // BMC Public Health. – Vol. 12. – Режим доступу: <http://bmcpublihealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-12-749> (Accessed 7 September 2012).
17. *Nabi F.* The Impact of the Migration on Psychosocial Well-Being: A Study of Kurdish Refugees in Resettlement Country / Nabi Fatahi // Journal of Community Medicine & Health Education. – 2014. – Vol. 4. – № 2.
18. *Ryan R. M.* 'On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-being' / R. M. Ryan, E. D. Deci // Annual Review of Psychology. – 2001. – № 52. – P. 141–146.
19. *Ryff C. D.* The structure of psychological well-being revisited / C. D. Ryff, C. L. M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – № 4. – P. 719–727.
20. *Quosh C.* Mental health of refugees and displaced persons in Syria and surrounding countries: a systematic review / Quosh Constanze, Eloul Liyam, Ajlani Rawan // Intervention Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affecte-d Areas. – 2013. – Vol. 11. – № 3 – P. 276–294.

References

1. Informatsiia pro peremishchenykh osib: za danymy Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy stanom na 6 chervnia 2016 roku [Information about refugees: According to the Ministry of Social Policy of Ukraine on 6 June 2016], available at: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=189926&cat_id=107177 (ukr).
2. Informatsiia pro peremishchenykh osib: za danymy Tsentru monitorynhu z pytan vnutrishno peremishchenykh osib Norvezkoi rady z pytan bizhentsiv 2015 [Information about refugees: According to the monitoring center for internally displaced persons, the Norwegian Council for Refugees, 2015], available at: <http://www.internal-displacement.org/database> (ukr).
3. *Kulikov, L. V.* (2000). Determinanty udovletvorennosti zhiznyu [Determinants of life satisfaction]. *Obshchestvo i politika* [Society and politics] (pp. 476–510). St. Petersburg: Publ. of St. Petersburg University (rus).

4. Pergamenschik, L. A., and Novak, N. G. (2015). Sotsialno-psikhologicheskoye usloviya psikhologicheskogo blagopoluchiya lichnosti, perezhivshyey krizisnoye sobytiye [Social Psychological Conditions of Psychological Well-Being in Individuals Who Have Experienced Critical Events]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo* [Social Psychology and Society], vol. 6. no. 4, 161–169 (rus).
5. Puchkova, G. L. (2003). *Subyektivnoye blagopoluchiye kak faktor samoaktualizatsii lichnosti* [Subjective well-being as a factor of self-actualization]. Abstract of Ph. D. dissertation. Khabarovsk, Russia.
6. Fesenko, P. P. (2005). *Osmyslennost zhizni i psikhologicheskoye blagopoluchiye lichnosti* [Meaningful life and psychological well-being of a person]. Abstract of Ph. D. dissertation. Moscow, Russia.
7. Hjelle, L., and Ziegler, D. (1992). *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*. 3th ed. McGraw-Hill Inc.
8. Shamionov, R. M. (2004). *Psikhologiya subyektivnogo blagopoluchiya lichnosti* [Subjective well-being of a person]. Saratov: Saratov University Publ. (rus).
9. Shamionov, R. M. (2008). Subyektivnoye blagopoluchiye lichnosti: etnopsikhologicheskyy aspekt [Subjective well-being of Personality: ethno psychological aspect]. *Problemy sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Problems of social psychology of personality] (pp. 245–291). Saratov (rus).
10. Bogic, M., Njoku, A., and Priebe, S. (2015). Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. *BMC International Health and Human Rights*, available at: <https://bmcinthealthhumrights.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12914-015-0064-9> (Accessed 28 October 2015).
11. Diener, E., Diener, M., and Diener, C. (1995). Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 851–864.
12. Budosani, B., Benner, M.-T., Abras, B., and Aziz, S. (2016). Evaluation of one mental health psychosocial intervention for Syrian refugees in Turkey. *International NGO Journal*, 11(2), 12–19.
13. Fazel, M., Wheeler, J., and Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review. *THE LANCET*, vol. 365, no. 9467, 1281–1360.
14. Macksoud, M. (1992). Assessing War Trauma in Children: A Case Study of Lebanese Children. *Journal of Refugee studies*, vol. 5. no. 1, 1–15.
15. Turner, S., Bowie, C., Dunn, G., Shapo, L., and Yule, W. (2003). Mental health of Kosovan Albanian refugees in the UK. *The British Journal of Psychiatry*, vol. 182, no. 5, 444–448.
16. Warfa, N., Curtis, S., Watters, C., Carswell, K., Ingleby, D., and Bhui, K. (2012). Migration experiences, employment status and psychological distress among Somali immigrants: a mixed-method international study. *BMC Public Health*, vol. 12, available at: <http://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-12-749> (Accessed 7 September 2012).
17. Nabi, F. (2014). The Impact of the Migration on Psychosocial Well-Being: A Study of Kurdish Refugees in Resettlement Country. *Journal of Community Medicine & Health Education*, vol. 4, is. 2.
18. Ryan, R., and Deci, E. (2001). “On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-being”. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–146.

19. Ryff, C., and Keyes, C. L. (1995). The structure of psychological well-being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 69, no. 4, 719–727.
20. Quosh, C., Eloul, L., and Ajlani, R. (2013). Mental health of refugees and displaced persons in Syria and surrounding countries: a systematic review. *Intervention. Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas*, vol. 11, no. 3, 276–294.

Головченко Д. И. Социально-психологические предпосылки состояния психологического благополучия у внутренне перемещенных лиц в Украине

Социально-психологический ракурс анализа процесса реинтеграции внутренне перемещенных лиц в социум связывается с необходимостью выяснения предпосылок, обеспечивающих психологическое благополучие личности. Психологическое благополучие рассматривается как многофакторный конструкт, отражающий удовлетворенность человека жизнью в различных сферах его деятельности и является интегральным социально-психологическим образованием, которое охватывает все виды благополучия: социальное, материальное, духовное, физическое и психологическое. Показано, что сложные условия миграции и военные действия часто приводят к нарушению состояния психологического благополучия вынужденных переселенцев и беженцев. На основе теоретического анализа выделены факторы, которые обуславливают психологическое благополучие вынужденных переселенцев. Сформулировано положение, согласно которому важным общественным заданием в контексте реинтеграции внутренне перемещенных лиц является создание социально-психологических условий восстановления не только их ощущения психической стабильности, но и психологического благополучия. Сделан вывод, что необходимыми условиями сохранения и восстановления состояния психологического благополучия личности являются реализация ее творческого потенциала, познавательная и физическая активность, направленность на здоровые жизненные цели, самоактуализация. Определено, что психологическое благополучие человека зависит от наличия у него осознаемых целей и планов жизнедеятельности, а также условий и ресурсов для их достижения.

Ключевые слова: социально-психологическая реинтеграция, внутренне перемещенные лица, психологическое благополучие, факторы психологического благополучия.

Holovchenko D. I. Socio-psychological preconditions of the state of psychological well-being of the internally displaced persons in Ukraine

The author discusses the issue of preservation and restoration of psychological well-being of the internally displaced persons in Ukraine. Socio-psychological perspective of analyzing the process of reintegration of the internally displaced persons is connected with the need to determine prerequisites for promoting individual psychological well-being. Psychological well-being is interpreted as a multifactor construct that reflects individual satisfaction with different spheres of his/her life. It is an integral socio-psychological phenomenon, which comprises all kinds of well-being: social, material, spiritual, physical and psychological. Difficult conditions of migration and military actions often cause disruption of the state of psychological well-being of internally displaced persons and refugees. The theoretical analysis conducted by the author allowed identification of the factors of the state of psychological well-being of internally dis-

placed persons. It is stated that an important public task in the context of reintegration of internally displaced persons is to create socio-psychological conditions for restoration of not only their psychological stability, but also their psychological well-being. It is concluded that necessary conditions for preservation and restoration of individual psychological well-being are realization of the potential of an individual, cognitive and physical activity, orientation at healthy life goals, and self-actualization. Psychological well-being of an individual depends on his/her comprehension of the objectives and life plans as well as conditions and resources of reaching them.

Key words: social-psychological reintegration, internally displaced persons, psychological well-being.

PERSONAL RESOURCES OF PREVENTION OF DESTRUCTIVE TRAUMA CONSEQUENCES

T. O. Larina, Kyiv

The article deals with the psychological resources of reducing devastating experiences of traumatic events. It is shown that traumatic events do not always lead to devastating consequences. It has been found out that viability can be considered an internal human resource, which enables an individual to resist the destructive effects of a trauma. The following resources of individual viability have been identified: a focus on self-fulfillment, vitality, life satisfaction, the ability to change one's own attitude to risk and trauma causing events. The author argues that trauma is not always a post-traumatic disorder. Under certain conditions, an experience of traumatic events leads to the post-traumatic personal growth. Among the conditions for the growth there is individual high viability, which is realized in the ability to be positive and optimistic about the future, to be willing to overcome difficulties and hardships, to manage risk, to take care of one's own safety and life ecology.

Key words: trauma, post-traumatic stress, post-traumatic growth, viability.

Human life provides endless process of adaptation and adjustment to external circumstances, extraordinary and extreme situations of traumatic events. Although the man has a very wide arsenal of defense mechanisms and adaptation resources to achieve a sense of security and stability of some events have a devastating impact, causing psychological trauma personality, depriving the way of life, creating a sense of hopelessness, fear and disbelief.

Thus, it is safe to note that the events related to euromaidan "Revolution dignity" 2013-2014 yy and launch a hybrid war proved traumatic for the entire population of Ukraine. Of course, the most devastating consequences suffered temporary residents of the occupied territories, settlers and warriors ATO. However, do not forget the large number of people indifferent Ukraine that were active participants in complex and sometimes horrific events. As pointed timeline analysis euromaidan active participants in numerous power struggles with authorities was just young people and students who have demonstrated a willingness to change in society and active in the struggle for a better future. Therefore, injuring the above events affected the life of every Ukrainian.

Problem experiences of trauma and its consequences is considered by many scientists. So psychoanalysis trauma is understood as affective, painful experience that an experienced and one that later suffered displacement [15]. P. Sztompka defines trauma as a collective phenomenon, the state is experiencing a group or society as a result of devastating events [14]. Considering the traumatic event E.V. Pyatnytskaya points to its connection with the threat of

physical integrity rights [9]. B. Kolodzyn stresses that the traumatic event causes intense fear and distress, leading to lose a sense of security [2]. Thus, the study of psychological resources prevent devastating consequences of traumatic events is now essential and urgent.

The purpose of the article is to determine the structural psychological resources to reduce the devastating experiences of traumatic events.

Consider in more detail the features of experiencing trauma. So traumatic event has the city when it is associated with death, the threat of death, serious injury, or other threat to the physical integrity. It is essential that such an event can either be directly related to human or indirectly – through relevant persons. Sometimes the injury occurs because a person is witnessing injury or death, the threat of danger to unknown person. These events fundamentally violate individual sense of security, causing experiencing traumatic stress, psychological effects which may be different [9].

B. Kolodzin, referring to the traumatic event, noted that the issue of such events which not only exceed the limit everyday experience, but also cause intense fear and distress. Man feels such a strong threat at all to lose a sense of security, the ability to feel comfortable in this world [2].

Traumatic stress causes numerous post-traumatic disorders, growth dynamics are observed recently in Ukraine. The effects of trauma can manifest suddenly or over time, to the overall well-being, and eventually deterioration becomes more significant. These conditions are defined as post-traumatic stress disorder. Stressors that go beyond the usual human experience are those events that can injure the psyche of almost every healthy person. These are events like natural disasters, man-made disasters and events are the result of purposeful often criminal activity (sabotage, terrorism, torture, mass violence, fighting, falling into a “hostage situation”, the destruction of their homes and others ...) [9].

Considering the etiology of posttraumatic stress syndrome M. Sh. Magomed-Eminova in his book “Transformation personality” notes that post-traumatic stress syndrome are not directly caused by trauma but by the traumatic work identity in post-traumatic situations exist. He says that in retrospect of traumatic work of individual personality develops on traumatic experience exactly what explains the delayed nature of post-traumatic stress syndrome. The author notes that the event itself is not presented to us in its entirety, it opens fully when the event returns. Given the numerous empirical data we know that when a man is in trouble, it does not immediately stung by what is happening, there is a latent period after which rolls experiencing trouble [4, p. 148]. Thus, on how the individual is traumatic work can observe a variety of often devastating injuries.

The most negative effects of trauma is the emergence of a variety of post-traumatic stress syndrome and general formation injured person.

As noted by B. Kolodzin when a person is not possible to defuse internal tensions, his body and mind are way how to come to terms with this strain. It is in such a situation and run mechanism of post-traumatic stress, which has the same clinical symptoms:

1. Unwarranted vigilance. Man constantly monitors everything that happens around her, as if she threatened.

2. “Explosive” reaction. In any unexpected situation makes people do unexpected movements (falls to the ground, he heard the sound of low flying helicopter, turns sharply and take combat position when someone close to him because of the spin).

3. Low emotion level. Sometimes the person fully or partially loses its ability to emotional displays. It is difficult to establish close and friendly relations with others, it unattainable joy, love, inspiration, spontaneity.

4. Aggression. The desire to solve the problem by brute force. Although, as a rule. This applies to physical coercion, but also meets the mental, emotional and verbal aggression. So people tend to use force whenever wants to achieve the desired, even when the goal is not vital.

5. Violation of memory and concentration. The person has difficulty when to concentrate or remember something. At some point the concentration may be fine, but as soon as the stress factor, the person is unable to focus.

6. Depression. In a state of post-traumatic stress depression reaches the darkest and gloomy depths of human despair, when it seems that everything is meaningless and not good. For such a sense of depression is characterized nervous exhaustion, apathy and negative attitude to life.

7. General anxiety. Shows up at a physiological level (slice of Dog, stomach cramps, headache), in mental health (constant concern and concern, “Long paranoia” phenomenon (unexplained fear of persecution, insecurity, guilt complex).

8. Attacks rage. Most attacks still occur under the influence of drugs or alcohol.

9. Abuse of narcotic and medicinal substances.

10 Wedding memories. This is the most important symptom, which gives the right to speak of post-traumatic stress. In memory of the patient suddenly pop up horrible, disgusting scenes related to the traumatic event. These memories may occur during sleep and during wakefulness [2].

Injury individual is subsequently influenced by these devastating symptoms. You can identify the main features of the individual injured by E. M. Cherepanov:

1. Romanticism. These people know what is happiness for humanity and are prepared to sacrifice those who have a different idea of happiness. Man seems that it defends its “light” ideals, not noticing that harms others.

2. Prevalence of the group over individual values. For the life of man is more important than the life of a single individual. Therefore, for the happiness of life can sacrifice one or the other person, but also their lives.

3. The desire for self-destruction. This idea has a direct link with the base and the illusion of immortality in some way an extension, my death is not important if the case of lives and wins.

4. The illusion of justice system in the world. Some people think that all evil is always punished, and good will certainly prevail. Such people are usually too honest, noble, principled and fair. However, their honesty and generosity are only members of their own society, but for principle and they are willing to sacrifice their own lives and the lives of their loved ones and alien life. The motto “Give no principles” are very typical of traumatic personality.

5. The illusion of simplicity world order. Under this illusion, the world divided into two parts: “our” and “not ours.” In relation to “our” is used and honesty and generosity, and for “not our” only principle – who is not with us is against us. Worldwide is estimated based on “which side of the fence,” he finds himself [16].

N.V. Tarabryna, I. S. Hazhuev admits that regardless of social, ethnic, age belonging to the subject as a result of his experiences stressful events changes the structure of its identity with, disrupt the continuity of life and perception of individual cognitive schemes, providing safety, predictability, evidence, clarity of the world, also violated the basic view of the world and the self. The authors say that the victims of stressful events significantly reduced ability to anticipate the future and building a system of intentions and plans of the reformist basic foundations of psychological security [13].

Despite this unfavorable consequences of injury must emphasize the well-known view that not all victims develop post-traumatic stress. One of the major internal resources is a psychological defense mechanisms and ways of mastering stress, providing individual psychological resistance to stress.

So traumatic events do not always lead to devastating consequences. Yes, Stephen Joseph, prof. Psychology University of Nottingham (the UK), a representative of positive psychology in his research indicates that a wide range of traumatic events – from illness, divorce, serious losses, natural disasters and terrorism – can act as catalysts for positive change in life, strengthen relationships, changes in shareholders’ attitude to life and identify internal forces. In his book “What does not kill us” new psychology of posttraumatic growth by showing that traumatic experiences can help find new meaning, purpose and direction in life [10].

For the first time the concept of post-traumatic growth was represented in the works and Tedeshi Kelhoun (Tedeschi and Calhoun, 2004). The authors note that post-traumatic growth – experience positive changes that happen to a man in a collision with difficult life crises. The manifestations of post-traumatic growth is different: the awareness of the value of life, strengthen interpersonal relationships, increase self power transformation priorities in life, enriching the spiritual and existential part of life. Thus, the concept of posttraumatic growth implies a qualitative change and transformation of the individual, as opposed to the concept of personal resilience, acquire new meaning, optimism and endurance [20].

Considering the concept of post-traumatic growth in terms of its use in clinical theory and practice and Lynley Joseph (Joseph & Linley, 2006) point out that well-known methods of treatment of post-traumatic stress is not always conducive to post-traumatic growth. Citing empirical data leading factors of posttraumatic growth is stress, individual characteristics and choice of coping strategies, optimism, and extrovert self-effective, social support. All these factors allow the use of internal spiritual and emotional resources to deal with the trauma and subsequent growth [18].

A study Peterson et al (Peterson et al, 2008), a retrospective study of 1,739 Web adults surveyed showed that personal growth after injury can strengthen a person's character. In this study of post-traumatic growth is seen as positive changes after potentially traumatic events. Among these changes improve relationships with others, opening new prospects, higher value of life, expanding opportunities and personal spiritual growth. The interrelation stability nature and potential impact of the traumatic event allows authors argue that men are much stronger than before been considered [19].

Thus, the effects of traumatic events can be as devastating symptoms and positive change. It depends on the individual's ability to resist difficulties constructively to overcome their problems, master complex situations, in general, the level of sustainability of personality.

Sustainability is substantial potential sanohenny characteristic personality, healthy personality development. In terms of system-communicative approach to understanding the potential viability sanohenny seen as the ability to manage their health resources socially acceptable ways. According to the L.Yu. Osadko is the main manifestation of vitality harmony with itself and with the world, that dynamic response endless process of active adaptation, changing themselves and the world to improve their lives. Thus, the author notes that “the viability criterion rights can only be stabilized dynamics of sanohenno its ability to interact with the world” [8, s. 198].

G.S. Nykiforv understanding sustainability as a synonym for mental and physical health suggests that the leading resource rights are individual psychological stability is directly and determine its viability. Thus, psychological sta-

bility – is a quality individual, certain aspects of which are balance, stability and ability to resist. It allows the individual to confront life's difficulties, unfavorable pressure conditions, maintain health and performance in various tests [7].

Thus, sustainability can be considered by internal human resource, allowing resist destructive effects of trauma.

Viable “resilience” is relatively new psychological concept, which literally translates as flexibility, elasticity, flexibility, resistance to external influences, the person's ability to recover physically and mentally. Broadly speaking viability is the ability to survive and optimal adaptation capacity efficiently plan and operate effectively in certain circumstances, a combination of the stability of the system and its adaptability [6].

The first domestic development problems viability carried out in school B.G. Anan and were aimed at finding factors and conditions active longevity. Even then, an idea that reflects modern trends Postnonclassical viability studies, and the idea of self-organization, “long-term preservation overall efficiency is a key indicator of the viability of many years of people because of basic human resources and reserves rights not only implemented but playable” [1, p. 272].

Representatives of positive psychology believe that this indirect longevity trait as optimism. Optimists believe turmoil is temporary, so that you can fix that unique to a particular situation. Pessimists, on the contrary believe that adversity will not end edge and that as a result they do never come and that it does can not correct [11].

However, optimism is not the only positive feature that ensures the viability of man. George Wayne, a lecturer at Harvard University calls the same properties as a mature individual means of protection. Among them he calls altruism, the ability to not require immediate reward for good works, concern about the future and humor. According to scientists, some people do not have these qualities, they just do not get older, but in other age mature ways to protect occur in large numbers. According to Vine, the key to longevity is a steady income, physical health and ability to enjoy life [11].

Research E. Mr. Martin Seligman shows that one of the important components of health and longevity is working. Positive-minded people often find satisfaction own labor. According to the study, good mood improves efficiency, and this in turn reflected in the financial well-being. So optimistic, cheerful people exhibit greater stability in safety tests, and easier to tolerate pain better care of their health and safety. Positive emotions help to neutralize the negative (there is).

Positive feelings associated with past, present and future. Feelings associated with the future – is optimism, hope, confidence and faith. Present are such feelings as joy, delight, serenity, enthusiasm, excitement, pleasure, love of

life. The positive feelings that are associated with the past is a satisfaction, a sense of accomplishment, pride, peace [11].

The author notes that distinguished three types of feelings are not always linked. In most preferably a person must feel equally positive emotions of all three types. But this is not all the people. Positive feelings related to the future in the greatest degree increase resistance to depression, productivity and strengthen health.

Thus, cheerfulness, optimism, working ability, restore our vitality, prolong life and give it a sense of joy and happiness.

Another resource sustainability is considered in psychology it is viable. The main feature of viable human is the ability to see life's difficulties opportunity for positive change. Thanks to such dispositions as personal involvement, control and risk-taking man not only successfully overcome difficulties, and yet able to maintain and strengthen their own health [5].

Our studies indicate a constructive influence on viability of building their own future. So a viable youth often resorts to environmental planning future (T. Larina). Environment is that young people trying to build a viable life desired quality maintaining mental health. The main features of this building is awareness different future needs; focus on education and career development; choice of strategy redundancy and saving subject activity during the implementation of vital tasks; confidence in the formulation of complex life problems and feelings of social support during their implementation; balance between the richness of everyday tasks and deadlines for their implementation, ensuring an adequate level of self-esteem and satisfaction with their own lives in the process of personal self-fulfillment; care of their own psychological health [17].

The results of our study, we found that high resilience makes it possible to maintain an optimal level of psychological comfort, to feel the security, stability and security in the setting life goals; maintain their own mental health, to maintain self-confidence and trust in the environment during the implementation ix.

Thus, high levels of environmental resilience makes achieving success in life, above all, entails updating personal meanings such as comfort and material wealth; fixation provides vital tasks in the "training and work"; supports personal activity during the implementation of the tasks; ensure readiness for the future while raising vital problems and to overcome possible difficulties; causes updating of the planning and structuring element lifetime as patience, experience their own success in the major aspects of life [17].

The features also raising vital task of achieving mental health Z.V. Sydorenko indicates that components of mental health is focus on interpersonal harmonious relationship, the viability of which is caused by a common desire for self-actualization, the vitality, the life satisfaction, spontaneity and intentionality [12].

Thus, based on the concept of post-traumatic growth is the ability to experience positive feelings about their own future is an effective factor in preventing depression, you can talk about the viability of such resources as personality, focus on self-fulfillment, vitality, life satisfaction.

Yes, traumatic stress is usually a normal reaction to abnormal circumstances. Therefore, the leading role in the prevention of trauma is to strengthen the vitality of the individual, increasing its sustainability, efficiency and cheerfulness.

Get captured traumatic stress can everyone. Almost everyone has the experience of experiencing traumatic events, either in childhood or in adulthood life. Traumatic events or always the risk to human health or her identity, or to implement ii vital tasks. The ability of risk management enables a shorter period to stabilize life, to survive with minimal losses the state uncertainties of the future. The experience of the uncertainty of future very negative impact on a person. When negative feelings people fill it completely loses its sense of safety and security which undermines its ontological security negates the sense of trust in the world, to others and ultimately to himself.

Exploring the phenomenon of risk management and defining its role in the Life-Creative personality we found that activity to reduce and minimize risks is motivated conscious behavior aimed at transforming itself and self-development. This behavior is implemented in practice stabilization of personality. Psychological meaning of these practices is the ability to change their own attitude to risk, traumatic events.

The ability to change their own attitude to risk to sudden unexpected events is an effective resource work constructively with negative states while experiencing traumatic events. Using the same techniques of risk management as increased credibility, increase trust in the world, experimentation, test themselves and their capabilities makes it possible to gain confidence in their own ability on the ability to solve complex situation and is a condition of taking responsibility for their own security. Outlining for the care of the safety and environment of their lives as a vital task, people resort to self-organization, control of own living space.

Conclusions. Thus, the trauma is not always a post-traumatic disorder. Under certain conditions, the experience of traumatic events leading to post-traumatic personal growth. Among the conditions for this growth is the high viability of the individual, which is implemented in the ability to positively and optimistically about the future, the willingness to overcome difficulties and hardships, manage risk, worry about their own safety and environmental life.

Literature

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2010. – 288 с.
2. *Колодзин Б.* Как жить после психической травмы / Б. Колодзин. – М. : Шанс, 1992. – 92 с.
3. *Ларіна Т. О.* Особистісні стабілізаційні практики життєконструювання: нарративний аналіз / Т. О. Ларіна // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 184–194.
4. *Магомед-Эминов М. Ш.* Трансформация личности / М. Ш. Магомед-Эминов. – М. : Психоаналитическая Ассоциация, 1998. – 496 с.
5. *Мадди С.* Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 87–99.
6. *Махнач А. В.* Международная конференция по проблемам жизнеспособности детей и подростков / А. В. Махнач // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 2. – С. 131–132.
7. *Никифоров Г. С.* Психология здоровья / Г. С. Никифоров. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
8. *Осадько Л. Ю.* Саногенний потенціал особистості: комунікативний підхід до концептуалізації феномена / Л. Ю. Осадько // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. наук України, Ін-т соц. та політ. психології – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 184–197.
9. *Пятницкая Е. В.* Психология травматического стресса : учеб. пособие / Е. В. Пятницкая. – Балашов : Николаев, 2007. – 140 с.
10. *Селигман М. Э. П.* Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / Мартин Э. П. Селигман. – М. : София, 2006. – 368 с.
11. *Сидоренко Ж. В.* Соціально-психологічні передумови постановки молоддю життєвих завдань із досягнення психологічного здоров'я : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Ж. В. Сидоренко ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2011. – 20 с.
12. *Стивен Дж.* Что нас не убивает = What doesn't kill us: новая психология посттравматического роста / Стивен Джозеф ; [пер. с англ. Ирины Ющенко]. – М. : Карьера Пресс, 2015. – 351 с.
13. *Тарабрина Н. В.* Посттравматический стресс и защитно-совладающее поведение у населения, проживающего в условиях длительной чрезвычайной ситуации / Н. В. Тарабрина, И. С. Хажуев // Экспериментальная психология. – 2015. – Т. 8, № 3. – С. 215–226.
14. *Штомпка П.* Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
15. *Фрейд З.* Лекции по введению в психоанализ / Зигмунд Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 379 с.
16. *Черепанова Е. М.* Психологический стресс: помощи себе и ребенку / Е. М. Черепанова. – М. : Академия, 1997. – 96 с.
17. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості / за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України; Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 12 с.

18. Joseph S. Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice / S. Joseph, P. A. Linley // *Clinical Psychology Review*. – 2006. – № 26. – P. 1041–1053.
19. Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W. D'Andrea, M. E. P. Seligman // *Journal of Traumatic Stress*. – 2008. – № 21. – P. 214–217.
20. *Tedeschi R. G.* Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 15. – P. 1–18.

References

1. Ananyev, B. G. (2010). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as an object of knowledge]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
2. Kolodzin, B. (1992). *Kak zhit posle psikhicheskoy travmy* [How to live after trauma]. Moscow: Shans Publ. (rus).
3. Larina, T. O. (2014). Osobystisni stabilizatsiini praktyky zhyttiekonstruiuvannia: naratyvnyi analiz [Personality stabilization practices design life: narrative analysis]. *Psykholohichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 24, 184–194 (ukr).
4. Magomed-Eminov, M. Sh. (1998). *Transformatsiya lichnosti* [Transformation of personality]. Moscow: Publ. of Psychoanalytical Association (rus).
5. Maddi, S. (2005). Smysloobrazovaniye v protsesse prinyatiya resheniy [Smysloobrazovanie in decision-making]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], vol. 26, no. 6, 87–99 (rus).
6. Mahnach, A. V. (2006). Mezhdunarodnaya konferentsiya po problemam zhiznesposobnosti detey i podrostkov [International Conference on the viability of children and adolescents]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], vol. 27, no. 2, 131–132 (rus).
7. Nikiforov, G. S. (2006). *Psikhologiya zdorovya* [Health Psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
8. Osadko, L. Yu. (2014). Sanohennyi potentsial osobystosti: komunikativnyi pidkhid do kontseptualizatsii fenomena [Sanohenny potential of the individual, communicative approach to the conceptualization of the phenomenon]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 34 (37), 184–197 (ukr).
9. Pyatnitskaya, Ye. V. (2007). *Psikhologiya travmaticheskogo stressa* [Psychology traumatic stress]. Balashov: Nikolayev (rus).
10. Seligman, M. E. P. (2006). *Novaya pozitivnaya psikhologiya: Nauchnyy vzglyad na shchastye i smysl zhizni* [New Positive Psychology: Scientific opinion on happiness and the meaning of life]. Moscow: Sofiya Publ. (rus).
11. Sydorenko, Zh. V. (2011). Sotsialno-psykholohichni peredumovy postanovky moloddu zhyttievkyh zavdan iz dosiahnennia psykholohichnoho zdorovia [Social and psychological conditions setting youth life challenges of achieving mental health]. Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Social and Political Psychology of NAPS Ukraine, Kyiv (ukr).
12. Stiven, Dzh. (2015). *Chto nas ne ubivaet* [What doesn't kill us]. Moscow: Karera Press Publ. (rus).

13. Tarabrina, N. V. and Hazhuyev, I. S. (2015). Posttraumatic stress i zashchitno-sovladayushcheye povedeniye u naseleniya, prozhivayushchego v usloviyakh dlitelnoy chrezvychaynoy situatsii [Post-traumatic stress and protective-coping behavior among the population living in conditions of prolonged emergency]. *Ekspperimentalnaya psikhologiya* [Experimental psychology], vol. 8, no. 3, 215–226 (rus).
14. Shtompka, P. (2001). *Sotsialnoye izmeneniye kak travma* [Social change as trauma]. *Sotsis* [Social Studies], 1, 11 (rus).
15. Freud, S. (1989). *Lektsii po vvedeniyu v psikhoanaliz* [Lectures on introduction to psychoanalysis]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
16. Cherepanova, Ye. M. (1997). *Psikhologicheskii stress: pomogi sebe i rebenku* [Psychological stress: help yourself and your child]. Moscow: Akademiya Publ. (rus).
17. Tytarenko, T. M. (Ed.). (2012). *Yak buduvaty vlasne maibutnie: zhyttievi zavdannia osobystosti* [How to build their own future: life personality problem]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
18. Joseph, S., and Linley, P. A. (2006). Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clinical Psychology Review*, 26, 1041–1053.
19. Peterson, C., Park, N., Pole, N., D'Andrea, W., and Seligman, M. E. P. (2008). Strengths of character and posttraumatic growth. *Journal of Traumatic Stress*, 21, 214–217.
20. Tedeschi, R. G., and Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18.

Ларіна Т. О. Особистісні ресурси запобігання руйнівним наслідкам травматизації

Розглянуто психологічні ресурси, які дають змогу зменшити руйнівні наслідки переживання особою травматичних подій. Показано, що травматичні події не завжди призводять до непоправних, руйнівних наслідків. Визначено, що життєздатність можна вважати тим внутрішнім ресурсом людини, який дає їй силу протистояти руйнівним наслідкам травматизації. Виокремлено такі ресурси життєздатності особистості, як спрямованість на самореалізацію, життєстійкість, задоволеність життям, здатність змінювати власне ставлення до ризикованих, травмобезпечних подій. З'ясовано, що наслідками травми не завжди є посттравматичні розлади. Встановлено, що за певних умов переживання травматичних подій зумовлює посттравматичне зростання особистості. Як умову такого зростання визначено високу життєздатність особистості, яка реалізується в її здатності позитивно та оптимістично дивитися в майбутнє, у готовності долати труднощі та негаразди, керувати ризиками, турбуватися про власну безпеку та екологію життя.

Ключові слова: травма, посттравматичний стрес, посттравматичне зростання, життєздатність.

Ларина Т. А. Личностные ресурсы предотвращения разрушительных последствий травматизации

Рассмотрены психологические ресурсы, которые позволяют уменьшить разрушительные последствия переживания человеком травматических событий. Показано, что травматические события не всегда приводят к непоправным, разрушительным последствиям. Определено, что жизнеспособность можно считать тем внутренним ресурсом человека, который позволяет ему противостоять разрушительным последствиям травматизации. Выделены такие ресурсы жизнеспособности личности, как направленность на самореализацию, жизнестойкость, удовлетворенность жизнью, способность изменять свое собственное отношение к рискованным, травматически опасным событиям. Выяснено, что последствиями травмы не всегда являются посттравматические расстройства. Установлено, что при определенных условиях переживание травматических событий приводит к посттравматическому росту личности. Как условие такого роста определена высокая жизнеспособность личности, которая реализуется в ее способности позитивно и оптимистично смотреть в будущее, в готовности преодолевать трудности и неурядицы, управлять рисками, заботиться о собственной безопасности и экологии жизни.

Ключевые слова: травма, посттравматический стресс, посттравматический рост, жизнеспособность.

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ОСІБ З ПРОБЛЕМАМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В ГРУПАХ САМОДОПОМОГИ

Н. Б. Бондаренко, м. Київ

Актуальність дослідження соціальної підтримки осіб з проблемами психічного здоров'я зумовлена неможливістю вирішити це питання лише засобами психіатрії, без забезпечення соціальною підтримкою таких осіб у громаді. Вивчення феномена соціальної підтримки осіб, які перебувають у різноманітних складних життєвих ситуаціях (госпіталізація, життя із психічним розладом, безробіття, старість), підтверджує її позитивний вплив на їхнє здоров'я (фізичне, психічне, соціальне). Респондентами дослідження стали учасники двох груп самопомоги: одна працює в лікарні, друга – в умовах громади. Для порівняння потреби в підтримці у дослідженні також взяли участь особи без досвіду психічного розладу, які склали контрольну групу. Основним інструментарієм дослідження стало анкетування, яке застосовувалося для виявлення відмінностей у композиції функцій соціальної підтримки учасників двох груп самопомоги та респондентів контрольної групи, структури особистої мережі соціальної підтримки анкетованих та оцінки ними своєї участі в групах самопомоги. Визначено специфіку структури особистої мережі підтримки учасників двох груп самопомоги, спектр функцій соціальної підтримки осіб з проблемами психічного здоров'я у групах самопомоги та здійснено оцінювання ними свого досвіду участі в групі самопомоги. У результаті доведено: універсальність потреби в соціальній підтримці людини незалежно від її соціально-психологічного статусу та стану психічного здоров'я; інтеграційну роль психологічної функції соціальної підтримки, що посилює імовірність позитивного сприйняття особою фактичної підтримки; необхідність збереження контактів зі значущою людиною та друзями як ключового аспекту інтегрування підтримки, надання підтримки іншому як умову ствердження власної самоефективності і компетентності; зв'язок компенсаторних механізмів особистості з екзистенційними переживаннями. Виявлено суттєві відмінності у прояві всіх функцій соціальної підтримки в учасників обох груп самопомоги і контрольної групи. Зроблено припущення, що роботу групи самопомоги особам з проблемами психічного здоров'я як модель соціальної підтримки може бути започатковано в умовах лікарні з подальшою її розбудовою на рівні громади як соціалізувального чинника інклюзивного суспільства.

Ключові слова: соціальна підтримка, психологічна підтримка, особи з проблемами психічного здоров'я, групи самопомоги, копінг-стратегії.

Проблема соціальної підтримки осіб з проблемами психічного здоров'я (надалі – ППЗ) залишається актуальною і посідає важливе місце в дослідженнях із соціальної психології та соціальної роботи [3–5; 8]. Пси-

хічні розлади зумовлюють негативні соціальні та психологічні наслідки як для людини, так і для її оточення, які неможливо подолати лише в межах психіатричної допомоги без соціальної підтримки в громаді.

Актуальність вивчення проблеми соціальної підтримки пояснюється її позитивним впливом на психологічне благополуччя особистості, здатністю сприяти стабілізації здоров'я у важких життєвих ситуаціях, що пояснює інтерес дослідників до неї як до чинника стримування небезпечних впливів напружених подій, у тому числі коли йдеться про осіб із психіатричним діагнозом. Питання надання соціальної підтримки особам з ППЗ в українському суспільстві ускладнюється їхньою соціальною ізоляваністю в ситуації хвороби та в процесі відновлення після лікування, що актуалізує питання пошуку та вибору конкретних джерел соціальної підтримки. Самодопомога в групі є унікальною формою практики взаємопідтримки одне одного саме в громаді, поза межами лікувальних закладів, ефективним методом заохочення людей, які мають ППЗ, до розвитку навичок управління своїми власними проблемами, копінг-стратегій та подолання ізоляції від суспільства. Групи самодопомоги можуть стати важливою частиною системи соціальної підтримки осіб з ППЗ.

Результати наукового пошуку в контексті різних культур та щодо різноманітних життєвих подій (госпіталізація, життя із психічним розладом, безробіття, старість) загалом підтверджують позитивні результати використання соціальної підтримки з метою сприяння психічному і фізичному здоров'ю [4–7; 10]. Феномен соціальної підтримки як дослідницький конструкт досліджували С. Кобб, С. Кассел, М. Горман Колін, С. Доналд, С. Шумаєр, Ф. Браунелл, Ф. Норріс, К. Каніасті, Б. Сарасон С. Коен, Т. Віллз, Б. Учіно, Б. Лейкі, М. Баррера, Т. Боркман, Б. Готліб, Дж. Мацат, Л. Мун-Гіддінгз [8; 9]. Огляд наукової дослідницької літератури показав, що в Україні питанню соціальної підтримки в групах самодопомоги (далі – ГСД) присвячені лише епізодичні дослідження, зокрема роботи Г. М. Бевз та Г. Пілягіної (ГСД для замісних батьків), Б. П. Лазоренка (ГСД для молодих споживачів ін'єкційних наркотиків для профілактики ВІЛ)[1; 2]. Як бачимо, у вітчизняній психологічній науці наразі бракує як досліджень, пов'язаних із психологічним благополуччям осіб з ППЗ, так і досліджень феномена їх соціальної підтримки засобами груп самодопомоги. Досі також немає єдиної точки зору щодо розуміння дослідниками етапів поступової розбудови взаємин, які підтримують членів групи самодопомоги завдяки ефектам соціальної підтримки, з подальшою соціальною інтеграцією членів таких груп у громаду.

Мета статті: розроблення психологічної моделі соціальної підтримки в групах самодопомоги, яка б спиралася як на узагальнювальні те-

оретичні засади зазначеної проблематики, так і на результати нашого емпіричного дослідження.

Завдання дослідження: визначення специфіки структури особистої мережі підтримки, спектра функцій соціальної підтримки осіб з ППЗ у групах самопомоги та оцінки ними свого досвіду участі в групі самопомоги; створення психологічної моделі соціальної підтримки в групах самопомоги, методичних рекомендацій та програми супроводу груп самопомоги як засобу здійснення психологічної підтримки осіб з ППЗ і додаткового джерела їхньої соціальної підтримки в громаді.

Як інструментарій дослідження було використано анкетування: для виявлення відмінностей у композиції функцій соціальної підтримки в експериментальних групах самопомоги та контрольній групі – модифіковану нами до завдань дослідження “Шкалу вимірювання міжперсональної підтримки” (“Interpersonal Support Evaluation List”, С. Коен, Р. Мермелштайн, Т. Камарк, Х. Хоберман, 1985); для виявлення відмінностей у структурі особистих мереж соціальної підтримки учасників двох груп самопомоги – модифіковану нами “Шкалу індикаторів мережі соціальної підтримки” (“The Social Provisions Scale”, К. Катрон, Д. Рассел, 1987); для виявлення відмінностей в оцінках свого досвіду участі в групі самопомоги щодо впливу на їх здатність справлятися з труднощами життя із психічним розладом – авторську анкету “Участь у групі самопомоги”, яка застосовувалася у вигляді напівструктурованого інтерв’ю. Отримані результати дали можливість виявити психологічні особливості соціальної підтримки осіб з ППЗ у групах самопомоги, одна з яких працювала в умовах лікарні, друга – в умовах громади.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей соціальної підтримки осіб з проблемами психічного здоров’я (63 респонденти) проводилось у період з 2013 по 2016 рік на базі групи взаємодопомоги осіб з проблемами психічного здоров’я “Союз друзів” (далі – ГСД-А, 34 особи) та групи самопомоги Реабілітаційного центру Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1 ім. І. П. Павлова (МКПЛ №1) (далі – ГСД-Б, 29 осіб). До складу контрольної групи увійшло 106 осіб.

Соціальну підтримку ми пропонуємо визначати як транзакційний комунікативний процес, що передбачає вербальну та/або невербальну комунікацію, спрямовану на обмін фізичними і психологічними ресурсами, призначеними для підвищення благополуччя того, хто їх одержує. Також цей процес супроводжується усвідомленням власних компетенцій, власних можливостей копію, належності до мережі стосунків, що створюють буфер проти негативного впливу стресових обставин. На основі теоретичного аналізу літератури ми створили модель соціальної підтримки в групах самопомоги осіб з ППЗ, що охоплює певну сукупність її складових

конкретно-предметного (матеріальну, інформаційну, інструментальну підтримку) та психологічного характеру, які, відповідно, розкриваються через сім компонентів (емоційну, товариську, статусну підтримку, відчуття належності до мережі, можливість турбування про інших, підтримку значущою людиною, підтримку самоефективності). Було враховано, що соціальна підтримка може проявлятися як сукупність або як одна зі складових моделі [9].

У ході емпіричного дослідження з'ясовано, що *потреба в соціальній підтримці властива всім людям* незалежно від їхнього соціально-психологічного статусу та стану психічного здоров'я. Підвищений запит на неї в осіб з ППЗ за окремими позиціями переважно зумовлений ситуацією їхнього життя та впливом ізоляційного чинника. Виявлено *інтегральну роль психологічної функції* соціальної підтримки, що посилює імовірність позитивного сприйняття фактичної підтримки. *Трифакторна структура* функціонального виміру соціальної підтримки, поєднуючи відчуття належності до мережі, емоційно-інформаційну та емоційно-наснажувальну підтримку, вказує на базову роль компонентів психологічної підтримки (відчуття належності, наявність емоційної підтримки та значущої людини). Додаткового значення набуває предметно-конкретна складова соціальної підтримки, тобто інформаційна. Доведено, що *ключовими компонентами* з погляду інтегрування підтримки в розбудові власного самостійного життя в суспільстві та її сприймання як значущої є *збереженість контактів зі значущою людиною та друзями і здатність надавати підтримку іншому* (турбота про іншого). Цю здатність людини в умовах ГСД можна вважати такою, що стверджує її самоефективність та відчуття компетентності.

У групах самопомоги та контрольній групі виявлено *суттєві відмінності* функцій соціальної підтримки (включаючи компоненти психологічної складової) незалежно від терміну перебування респондентів у групах, що свідчить про невпевненість осіб з ППЗ в її отриманні, особливо в складних ситуаціях. Такі *особливості сприймання* міжперсональної підтримки учасниками груп *в умовах стаціонару і громади* свідчать про різні процеси внутрішньо- та зовнішньогрупового взаємообміну, що можна розглядати як посилення ефектів соціалізації та переходу від злиття з іншими (споживацького ставлення до друзів, ситуативного визначення значущої людини, актуалізації *компенсаторної функції* екзистенційних переживань) до диференційованого функціонування в суспільстві. Група незалежно від місця її локалізації може бути моделлю взаємодії (надання та отримання підтримки), посилюючи ресурси соціального включення і процеси нормалізації (інтеграції осіб з тяжкою інвалідністю в соціум). Доведено, що *незалежно від форми проведення груп самопомоги* їх учасники переживають соціалізувальні ефекти, що дають можливість особам

з ППЗ створювати соціальні підтримувальні контакти, практикуватися в отриманні та наданні підтримки, опановувати компенсаторні механізми. Цьому слугує актуалізація *екзистенційних переживань* учасників щодо перспектив повноти власного життя, обмеження якого є чутливим для обох груп.

Результати теоретичного аналізу джерел та емпіричного дослідження було покладено в основу психологічної моделі соціальної підтримки в групі самопомоги. Модель ґрунтується на отриманій у ході дослідження трифакторній структурі функціонального виміру соціальної підтримки і враховує базову роль психологічної складової, її компонентів – відчуття належності та емоційної підтримки, які задають напрям розвитку підтримувальних взаємодій учасників ГСД, насажуючи їх на певні життєві зміни. Модель відображає етапи поступової розбудови взаємин в умовах ГСД завдяки ефектам соціальної підтримки, а також укріпленню віри осіб з ППЗ у власні сили, розвитку їхньої самоефективності, що може стати основою подальшої соціальної інтеграції в життя громади.

Специфіка впливу на особу конкретної соціальної групи визначається формою взаємодії індивідів у ній, однією з яких є обмін соціальною підтримкою. У нашому дослідженні ми розуміємо сучасну групу самопомоги осіб з ППЗ як додатковий ресурс у системі отримання ними соціальної підтримки. Група самопомоги – це невелика група, прив'язана до певного місця, учасники якої мають спільні проблеми (потреби), які вони намагаються спільно розв'язувати (задовольняти), допомагаючи одне одному. При цьому в них зростає впевненість у своїх силах щодо самостійного розв'язання власних індивідуальних проблем. Ці наміри учасники реалізують завдяки побудові взаємин у групі, створюючи при цьому мережу підтримувальних зв'язків і розвиваючи рольові стосунки. Підтримувальна поведінка – результат спільних дій учасників групи; вона оприявнюється автоматично або шляхом свідомої співпраці, але всі підтримувальні взаємодії надають сенсу членам групи залишатися її учасниками. Повторення підтримувальних дій, особливо одними і тими ж учасниками, породжує тенденцію стабілізації, виділення для себе значущої людини в групі. Ці дії, фіксуючись у звичках учасників, які починають покладатися одне на одного, вважати себе друзями, сприяють розвитку почуття взаємної спільності – належності до мережі (ідентифікація себе як члена групи), відчуття близькості і взаємних обов'язків, що сприяє укріпленню групового членства [6]. Перебуваючи в групі самопомоги, люди керуються своїми власними потребами в підтримці, обмінюючись при цьому психологічною та соціальною підтримкою в групі. Реалізуючи прагнення до налагодження значущих соціальних зв'язків з іншими людьми, вони змушені постійно брати до уваги потреби та інтереси інших учасників. Іншими словами, участь у групі самопомоги – це водночас можли-

вість і отримати допомогу/підтримку, і потурбуватися про інших через підтримувальні контакти, що є виявом виконання соціальних ролей. Якщо брати до уваги, що виконання соціальних ролей людиною є одним із критеріїв психічного здоров'я, то можна припустити, що *участь у групі самопомоги повертає особам з проблемами психічного здоров'я можливість виконувати соціальні ролі та підтримувати здоров'я*, тим самим набувати соціальних, практичних та комунікативних навичок, які є основою копіngu [7; 10].

Отже, ми пропонуємо розглядати особу з ППЗ не з позиції її неспроможності, дефектів психіки або втрати навичок, а з тієї позиції, що їй притаманні такі ж самі потреби в підтримці, як і психічно здоровим особам. Завданням було пролити світло на те, як особа з ППЗ в умовах дефіциту психологічної, емоційної підтримки і прихильного ставлення зі сторони інших допомагає сама собі, добровільно створюючи альтернативний наявним системам підтримки зі сторони фахівців осередок обміну підтримкою з такими особами, які теж мають ППЗ.

Ми розробили психологічну модель соціальної підтримки осіб з ППЗ засобами груп самопомоги в рамках загальної системи соціальної підтримки з подальшим практикуванням навичок копіngu в повсякденному житті в громаді (рис.). Модель спирається на розуміння технології самопомоги як такої, де первинною у створенні умов для вияву самопомоги є підтримувальна взаємодія з іншими, що вказує на внесок групи самопомоги в процес досягнення самоефективності особою з ППЗ у повсякденному житті в умовах громади.

Дефіцит спілкування, який відчувають особи з ППЗ, визначає специфіку діяльності груп самопомоги, де спілкування стає першим базовим, найбільш простим ресурсом для її учасників, завдяки якому вони дістають доступ до всіх інших ресурсів. Так, Б. Лейкі, С. Коен оцінюють звичайні розмови та спільні види діяльності як такі, що сприяють ефективності підтримки та регуляції психічного здоров'я (емоційних станів) осіб з ППЗ, а не як настанови, яким чином упоратися зі стресом. Особа з ППЗ, беручи участь у групі самопомоги, отримує ресурс, який виявляється у відчутті належності до мережі. Цей компонент психологічної складової як базова основа трифакторної структури функціонального виміру соціальної підтримки виконує інтеграційну роль для інших видів підтримки, надаючи їй значущості як ресурсу, і дає змогу почати розбудову взаємин в умовах групи самопомоги. Це підтверджує належність людини до мережі соціальних контактів/взаємин як "рівний-рівному" від учасників групи, підкреслює їх безпечність і доступність з погляду отримання соціальної підтримки. Взаємодія між учасниками на цьому рівні спрямована не на їхні емоції чи Я-концепції, а на побудову соціальних контактів. Завдяки цій взаємодії відбувається усвідомлення учасниками того, що вони не

самотні в ситуаціях, з якими стикаються. Відновлення соціальних контактів дає можливість від ізольованості перейти до соціального функціонування. Цей рівень є платформою для початку реінтеграції людини, котра переживає проблеми із психічним здоров'ям. Реінтеграція, як і соціалізація, можлива лише за умови взаємодії, комунікації з іншими.

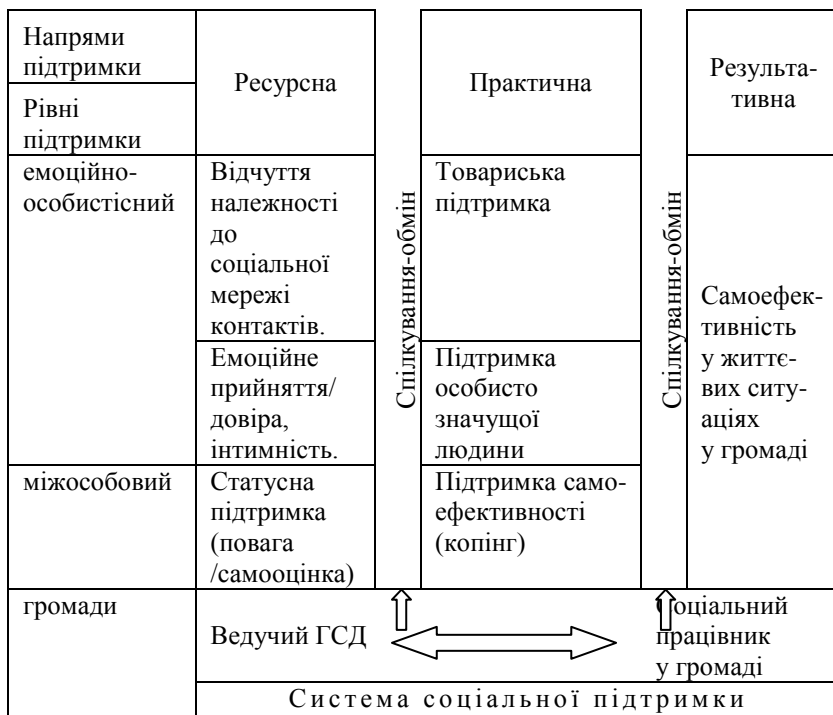

Рис. Психологічна модель соціальної підтримки осіб з ППЗ засобами ГСД

Коли налагоджуються стабільні контакти та виявляється зацікавленість у подальшому зближенні учасників групи, вони отримують ресурс емоційного прийняття побудови довірливих стосунків, близькості й відданості. Учасники також отримують пропозицію емпатії, співчуття, відчуття турботи або піклування про себе від іншого учасника, який є цікавим, з ким хочеться говорити про інтимні речі, ділитися секретами, до кого відчувають симпатію. На цьому рівні учасники починають вважати одне одного друзями, виділяють для себе значущу людину серед інших, а взаємообмін ресурсами підтримки стає бажаним. Обмін підтримкою на міжособистісному рівні (соціально-статусному) дає учасникам групи

самопоміги ресурс поваги, підтримку та підвищення самооцінки, що виявляється в обміні запевненнями у власній “хорошості”, позитивними підкріпленнями від інших учасників. Усе це стає можливим завдяки спілкуванню, взаємообміну підтримувальними комунікаціями та контактами. Ресурс підтримки в групі самопоміги на цих рівнях створює підґрунтя для вияву інтеграційної ролі трифакторної структури психологічної складової через практику підтримки, а саме: створення стабільних дружніх, прихильних взаємин з товаришами по групі та значущою людиною, постійне вирішення завдань і питань (власних та інших учасників), обмін приватними історіями успішного досвіду долаття щоденних складнощів, перенесення напрацьованого схожого досвіду з групи у звичайне життя – усе це сприяє набуттю ефективних копінг-стратегій та слугує активізації життєвих ресурсів людини, робить можливим їх подальше застосування в повсякденній практиці життя. Безпечні дружні стосунки стабільно функціонують та більшою мірою розвиваються в групі, яка працює в умовах громади, де немає статусу хворого, життя не регламентується третіми особами (персоналом лікарні), ініціація контактів – двостороння, рішення щодо себе приймаються самостійно на основі власного волевиявлення і контакти в групі регламентуються рішенням усіх її учасників.

Під час зустрічей у групі самопоміги її ведучий “задає тон” для створення сприятливої, безпечної, ненапруженої атмосфери, узгоджує процеси, що відбуваються в групі, наснажує учасників групи до налагодження контактів і спілкування, заохочує їх ділитися успішним досвідом. Сприймання себе як невдах, споживацькі патерни поведінки, що провокують хворого до маніпулювання своїм статусом у суспільстві та сім’ї, – усе це ведучим не підтримується. Особливого значення при цьому набуває дотримання гуманістичних цінностей. Ресурс, отриманий у групі, дає наснагу практикуватися в групі, а потім поступово випробовувати досвід за межами групи. Цей елемент упровадження ресурсу в практику є обов’язковим, щоб перенесення у звичайне життя (інтеграція в суспільство) стало можливим та ефективним. Практичне застосування копінг-стратегій, турбота про інших та надання їм допомоги, підтримка особливої/важливої людини і товаришів так само стають можливими завдяки спілкуванню, взаємообміну підтримкою. Щоб це відбувалося ефективно, потрібен достатній рівень професійної компетентності як організатора груп самопоміги, так і соціального працівника, який здійснює супровід групи бенефіціаріїв.

Збагатившись досвідом участі в групі самопоміги, особи з ППЗ застосовують його на практиці; таким чином вони виявляють *самоєфективність* у повсякденному житті і поступово інтегруються в громаду. Можна сказати, що формат надання соціальної підтримки в групі самопоміги є моделлю для відпрацювання зразків соціальної взаємодії, яка

полегшує подальше їх застосування в практиці повсякденного життя користувачів психіатричних служб. Модель передбачає кооперацію/співпрацю соціального працівника – ведучого ГСД у лікарні і соціального працівника, який веде групу самопомоги у громаді/районі, де проживає клієнт.

Водночас ефект надмірної залежності учасників групи самопомоги від групи можна розглядати як негативний результат, що може бути зумовлений недостатньою взаємодією між ланками системи соціальної підтримки: “соціальний працівник – ведучий групи самопомоги – учасник групи самопомоги (особа з ППЗ) – соціальний працівник”. Отже, цей процес має бути долучений до системи надання соціальної підтримки, а її ефективність буде посилюватися за умов злагодженої взаємодії в системі і погіршуватися в разі її порушення. Модель показує, що група самопомоги є сполучною ланкою між системою професійної соціальної підтримки і її користувачем.

Оскільки особи з ППЗ мають обмеження в організації власного життя, то основне, з чого починається позитивний досвід участі в групі самопомоги, – це підтримка їхнього емоційного ресурсу шляхом розбудови особистісних стосунків (інтимних, дружніх). Далі долучаються всі інші компоненти психологічної підтримки (завдяки її інтеграційній ролі), і група сприяє запуску процесів взаємообміну підтримкою. Група, синтезуючи власний досвід її учасників, стає майданчиком для обміну історіями, рекомендаціями щодо того, як справлятися із життєвими труднощами, запускає мотивацію та психологічні механізми розвитку самоефективності, що сприяє соціальній інтеграції відповідно до потреб користувачів (згідно з теорією оптимального узгодження типу соціальної підтримки із ситуацією, С. Кобб та ін.).

Психологічна функція має інтегрувати всі інші функції, роблячи можливим здійснення і прийняття соціальної підтримки. Таке інтегрування потребує формату, в якому ці складові могли б проявитися відповідно до потреб одержувача. Таким форматом є група само- і взаємодопомоги.

Висновки. Участь людини з розладами психічного здоров'я у підтримувальних взаємодіях в умовах групи самопомоги є умовою нормалізації самостійного життя в громаді з усіма його аспектами – самостійного настільки, наскільки це можливо: людині з розладами пропонується перестати сприймати себе лише як користувача психіатричних послуг, а почати поступово брати на себе відповідальність за своє життя. Безсумнівно, державна система соціальної підтримки не має ефективних функціональних еквівалентів, тому є сенс спрямувати розвиток сфери соціальних послуг на використання економічних засобів надання соціальної підтримки особам з ППЗ, мобілізуючи їхні індивідуа-

льні ресурси для нормалізації власного життя. За таких умов добровільна самопомога може стати потужним доповненням до державної системи підтримки, особливо якщо використати професійну допомогу і супровід для поширення груп самопомоги, не підміняючи при цьому державних послуг соціальної підтримки. Натомість такі групи можуть стати стимулятором державної соціальної політики і підвищення державної відповідальності в соціальній сфері надання послуг особам з ППЗ. Важливим чинником створення соціальних умов для поширення груп самопомоги і використання розробленої нами моделі реалізації соціальної підтримки є рівень розвитку інклюзивного суспільства.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо вивчення конфліктних аспектів підтримувальних взаємин, відмінностей в індивідуальних потребах у соціальній підтримці, питань формування інклюзивного суспільства та професійної підготовки соціальних працівників до роботи з особами, що мають проблеми психічного здоров'я.

Література

1. Бевз Г. Групи зустрічей як форма підтримки сімей заміщувальної опіки / Г. Бевз // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 11(14). – С. 178–189.
2. Групи взаємодопомоги: соціалізація через розвиток творчого потенціалу. Методичний посібник для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги, створених при консультативних пунктах “Довіра” центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. Ч. 2. / за ред. Б. Лазоренка, О. Пилипенка. – К. : Калита, 2005. – 168 с.
3. *Завацька Н. Є.* Психологічні особливості соціальної підтримки осіб з проблемами невдалого процесу адаптації в соціумі / Н. Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Северодонецьк, 2015. – № 2(37). – С. 157–165.
4. *Cobb S.* Social support and health through the life course / S. Cobb // *Aging From Birth to Death: Interdisciplinary Perspectives* / [Ed. M. Riley]. – Boulder, Colo: Westview Press, 1979. – P. 93–106.
5. *Ekpe H.* Empowerment for adults with chronic mental health problems and obesity. / H. Ekpe // *Nursing Standard*. – 2001. – Vol. 15. – Is. 39. – P. 37–42.
6. *Elsdon K.* Sharing Experience, Living and Learning: A Study of Self Help Groups / K. Elsdon, J. Reynolds, S. Stewart. – London : Community Matters, 2000. – 256 p.
7. *Humphreys K.* Mutual help groups for mental health problems: A review of effectiveness studies / K. Humphreys, N. Pistrang, C. Barker // *American Journal of Community Psychology*. – 2008. – Vol. 42. – P. 110–121.
8. *Lakey B.* Relational Regulation Theory: A new approach to explain the link between perceived support and mental health / B. Lakey, E. Orehek // *Psychological Review*. – 2011. – № 118. – P. 482–495.
9. *Lakey B.* Social Support Theory and Measurement / B. Lakey, S. Cohen. – New York : Oxford University Press, 2000. – 52 p.

10. Wong J. Capacity of People with A “Mental Disability” To Make A Health Care Decision / C. Clare, A. Holland // *Psychological medicine*. – 2000 (Marh). – Vol. 30 (2). – P. 295–306.

References

1. Bevz, G. M. (2005). Hrupy zustrichey yak forma pidtrymky simej zamishchuvalnoi opiky [Meetings groups as the form of support of families of replaceable trusteeship]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of the Social and Political Psychology], 11(14), 178–189 (ukr).
2. Lazorenko, B., Pylypenko, O. (2005). *Hrupy vzaiemodopomohy: sotsializatsiia cherez rozvytok tvorchoho potentsialu* [Mutual Group: socialization through the development of creative potential]. Kyiv: Kalyta Publ. (ukr).
3. Zavatska, N. E. (2015). Psykholohichni osoblyvosti sotsialnoi pidtrymky osib z problemamy nevdaloho protsesu adaptatsii v sotsiumi [Psychological peculiarities of social support for persons with problems of unsuccessful process of adaptation in society]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii* [Theoretical and applied problems of psychology], 2(37), 157–165 (ukr).
4. Cobb, S. (1979). Social support and health through the life course. *Aging From Birth to Death: Interdisciplinary Perspectives* (pp. 93–106). Boulder, Colo: Westview Press.
5. Ekpe, H. (2001). Empowerment for adults with chronic mental health problems and obesity. *Nursing Standard*, 15(39), 37–42.
6. Elsdon, K., Reynolds, J. and Stewart, S. (2000). *Sharing Experience, Living and Learning: A Study of Self Help Groups*. London: Community Matters.
7. Humphreys, K., Pistrang, N. and Barker, C. (2008). Mutual help groups for mental health problems: A review of effectiveness studies. *American Journal of Community Psychology*, 42, 110–121.
8. Lakey, B. and Orehek, E. (2011). Relational Regulation Theory: A new approach to explain the link between perceived support and mental health. *Psychological Review*, 118, 482–495.
9. Lakey, B. and Cohen, S. (2000). *Social Support Theory and Measurement*. New York: Oxford University Press.
10. Wong, J., Clare, C. and Holland, A. (2000). Capacity of People with A “Mental Disability” To Make A Health Care Decision. *Psychological medicine*, 30 (2), 295–306.

Бондаренко Н. Б. Психологическая модель социальной поддержки лиц с проблемами психического здоровья посредством групп самопомощи

Актуальность исследования социальной поддержки лиц с проблемами психического здоровья обусловлена невозможностью решить этот вопрос только в рамках психиатрии без обеспечения их социальной поддержкой в сообществе. Изучение феномена социальной поддержки в отношении лиц, находящихся в различных сложных жизненных ситуациях (госпитализация, жизнь с психическим расстройством, безработица, старость), подтверждает ее положительное влияние на их здоровье (физическое, психическое, социальное). В исследовании в качестве респондентов приняли участие члены двух групп самопомощи: одна из них работает в больнице, другая – в условиях сообщества. Для сравнения потребностей в поддержке в исследовании также приняли участие лица без опыта психического расстройства, которые составили контрольную группу. В качестве основного инструментария исследования использовалось анкетирование. Определены специфика структуры личной сети поддержки участников двух групп самопомощи, спектр функций социальной поддержки лиц с проблемами психического здоровья в группах самопомощи, проведено оценивание ими своего опыта участия в группе самопомощи. В результате установлено: универсальность потребности в социальной поддержке для всех людей независимо от их социально-психологического статуса и состояния психического здоровья; интегральная роль психологической функции социальной поддержки, что усиливает вероятность положительного восприятия фактической поддержки; необходимость сохранности контактов со значимой персоной и друзьями как ключевого аспекта интеграции поддержки, оказание поддержки другому в качестве условия утверждения собственной самоэффективности и компетентности; связь компенсаторных механизмов с экзистенциальными переживаниями. Выявлены существенные различия в проявлении всех функций социальной поддержки у участников обеих групп самопомощи в сравнении с контрольной. Предполагается, что работа группы самопомощи лиц с проблемами психического здоровья как модель может осуществляться в условиях больницы с последующим ее развитием на уровне общины как социализирующего фактора инклюзивного общества.

Ключевые слова: социальная поддержка, психологическая поддержка, лица с проблемами психического здоровья, группы самопомощи, копинг-стратегии.

Bondarenko N. B. Psychological model of social support for individuals with mental health problems in self-help groups

The article focuses on the actual problem of social support of people with mental health problems provided in self-help group activities as an additional resource of social support. Social support of people with mental health problems is an important issue in the study field of social psychology and social work. Its relevance is proved by inability to solve the problem only with the help of medical treatment. The study of the phenomenon of social support in various life situation (hospitalization, mental disorder, unemployment, old age) proves positive effect of social support on physical, mental and social health of an individual. The members of two self-help groups took part in the study as respondents. One group works in the hospital, the other functions in the community. The study also involved people having no experience of mental disorder. They formed a control group for comparison of the support needs. Special questionnaires were developed to be applied as the main research tool used to study specific features of the social support function composition in situations when respondents were involved in two self-

help groups as compared to the control group. The structure of the individual social support networks of the respondents as well as their evaluation of the participation in the self-help groups were studied. The findings revealed universality of the human need in social support regardless of socio-psychological and mental health status of an individual; an integrative role of the psychological function of social support, which increases the probability of individual's positive perception of the actual support; the need to keep contacts with a significant person and friends as a key aspect of support integration, and provision of support to another person as a condition of actualizing one's efficacy and competence; a connection between compensatory mechanisms of an individual and his/her existential experiences. Significant differences in the manifestation of all social support functions in both the self-help group and the control group participants were revealed. The role of a social worker in providing social support to people with mental health problems is emphasized. It is assumed that self-help groups for people with mental health problems as a social support model can be set up in hospitals, and further developed at the community level as a socializing factor of an inclusive society.

Key words: social support, psychological support, people with mental health problems, self-help groups, coping strategies.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ УЧАСНИКІВ АТО

О. В. Мельник, м. Черкаси

Проаналізовано історію вивчення та сучасні дослідження життєстійкості в контексті підвищення продуктивності діяльності. З'ясовано, що життєстійкість за соціальної підтримки сприяє посиленню опірності до розвитку ПТСР (тобто людина з високим рівнем життєстійкості здатна протистояти стресовим розладам, зберігаючи фізичне та психологічне здоров'я навіть у таких стресових умовах, як бойові дії). За результатами емпіричного дослідження встановлено, що високий рівень життєстійкості властивий усім учасникам АТО незалежно від віку; утім, найбільш вираженим компонентом життєстійкості у досліджуваних є залученість до діяльності, тобто спрямованість на активну боротьбу із труднощами за умови розуміння не лише ситуації в цілому. Визначено, що найвищі показники всіх аспектів життєстійкості характерні для осіб віком 30-45 років. Отримані дані запропоновано використати для створення програм соціальної адаптації потерпілих від стресу учасників бойових дій на сході України. Зроблено висновок, що життєстійкість є потенційно ефективним протективним чинником, що обезпечує учасників АТО різного віку від травматичних розладів, зокрема ПТСР.

Ключові слова: життєстійкість, соціальна адаптація, залученість, контроль, прийняття ризиків.

Проблема. Переживання людьми різних екстремальних подій, таких як природні або техногенні катастрофи, локальні воєнні конфлікти, терористичні акти, інші злочини проти людяності, справляє виражений негативний вплив на психіку постраждалих. Однак наслідки дії психотравматичних факторів не вичерпуються широким спектром можливих психічних порушень, а й впливають насамперед на адаптацію особистості.

Бойова обстановка характеризується сильним, різноплановим психотравматичним впливом, здатним викликати виражений посттравматичний стрес (ознаки такого стресу так чи інакше проявляються у 17 % ветеранів війни). Утім, якщо навіть ознаки посттравматичного стресу явно не виражені, у ветеранів спостерігаються стійкі особистісні зміни, які, з одного боку, можуть посилювати наявні психічні порушення та сприяти їх хронізації, а з другого – вони стають самостійною проблемою, що також призводить до психологічної дезадаптації та зниження якості життя. Необхідність вивчення особистісних властивостей учасників бойових дій зумовлена й тим, що пережите суттєво впливає на ветеранів протягом усього подальшого їхнього життя, а наслідки травматичного досвіду можуть знову даватися взнаки через кілька, а то й багато років у вигляді наростання посттравматичної симптоматики та формування негативних

особистісних якостей. Отож на особливу увагу заслуговує питання формування життєстійкості учасників АТО в контексті їхньої адаптації як до умов бойової обстановки, так і до звичайних обставин після повернення до мирного життя.

Мета статті: визначити вікові особливості життєстійкості учасників АТО для підвищення ефективності психокорекційної роботи з цією категорією військовослужбовців.

Аналіз наукової літератури з проблеми особистісних ресурсів стресоподолання свідчить про те, що усвідомлення людиною наявності засобів допомоги у скрутному для неї становищі й володіння навичками оперування такими засобами (якомога більшою їх кількістю) сприяють посиленню відчуття контрольованості ситуації і, внаслідок цього, більш ефективному подоланню проблем, що постають перед суб'єктом у складній ситуації. Питання адаптації учасників бойових дій вивчалися на матеріалі Афганської та Чеченської воєн. Виявлено, що висока інтенсивність бойового досвіду, наявність поранень різного ступеня тяжкості пов'язані із соматизацією тривоги та емоційною ригідністю, які суттєво впливають на подальшу адаптацію військових до мирного життя. Тривала участь у бойових діях призводить до особистісних трансформацій, зокрема дисгармонії, яка виявляється у своєрідному поєднанні тривожності з імпульсивністю. Останнім часом усе більшу увагу, зокрема зарубіжні дослідники, приділяють проблемі формування життєстійкості учасників бойових дій.

Уперше поняття “hardiness” було введено в ужиток 1979 р., а перші емпіричні дослідження цієї якості (чи особливого психологічного стилю) провів С. Мадді. Він наголошував, що його конструкт є операціоналізацією поняття “мужність бути” (“courage to be”) німецько-американського протестантського теолога і філософа-екзистенціаліста П. Тілліха. Згідно із П. Тілліхом, мужність бути – це мужність утверджувати свою власну розумну природу всупереч усьому випадковому, що є в людині. Тривога, на відміну від страху, не має перед собою загрозливого об'єкта, якому можна протидіяти або якого слід уникати. Це означає, що екзистенційна тривога вимагає не конкретних способів подолання свого страху, нехай і пов'язаних з мужністю терпіння і подолання, а мужності особливого роду – мужності “прийняти тривогу на себе”, навчитися жити з цією тривоگوю, знайти способи осмисленого життя, що не уникає тривоги [2].

С. Мадді теж говорить про екзистенційну тривогу, але тут розбіжності між ним і П. Тілліхом доволі суттєві. На думку екзистенційних психологів, вибір майбутнього більшою мірою узгоджується з формуванням сенсу життя, що зумовлює онтологічну тривогу і виражається в страху невизначеності і можливої невдачі. Тобто екзистенціалісти (Л. Бінсвангер, В. Франкл, С. К'еркегор, Р. Мей і Ж.-П. Сартр) стверджували, що постій-

ний вибір майбутнього потребує мужності. С. Мадді називає екзистенційною саме тривогу, пов'язану зі змінами [4]. Його “вибір майбутнього” очевидно протиставляється невротичному способу долання патологічної тривоги – вибору стійкого минулого. Вибір майбутнього – це нормальний, не невротичний спосіб усвідомлення тривоги змін. Екзистенційна тривога за С. Мадді є лише одним із видів екзистенційної тривоги за П. Тілліхом. Головна тема досліджень П. Тілліха – сумніви і тривога втрати сенсу, а у С. Мадді – мужність жити у світі, зберігаючи і розвиваючи смислове ядро особистості, що дає змогу не так пристосовуватися до змін, як творчо їх освоювати.

Теорія про особливу особистісну якість “hardiness” виникла у зв'язку із розробленням С. Мадді проблем творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. Дослідник вважав, що ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються й інтегруються в контексті розробленої ним концепції “hardiness” (у Великому англо-російському словнику це слово перекладається як “сміливість”, “зухвалість”, “міцність” і “витривалість”). Завдяки розвитку атитюдів включеності, контролю і прийняття виклику життя, що разом складають життестійкість (“hardiness” у перекладі Д. О. Леонтьєва і О. І. Рассказової) [1], людина може збагачувати свій особистісний потенціал і долати життєві стреси. Крім атитюдів, до “hardiness” належать такі базові цінності, як кооперація (cooperation), довіра (credibility) і креативність (creativity). Поняття життестійкості (“hardiness”) не тотожне поняттю копінг-стратегій, або стратегій долання життєвих труднощів, оскільки, по-перше, копінг-стратегії – це прийоми, алгоритми, звичні і традиційні для особистості дії, водночас “hardiness” є рисою особистості, настановленням на виживання; по-друге, копінг-стратегії можуть бути як продуктивними, так і непродуктивними та навіть зумовлювати регрес, а “hardiness” дає змогу справлятися з дистресом ефективно, що завжди сприяє особистісному зростанню.

Розгляньмо детальніше складові життестійкості. Залученість (commitment) визначають як здатність людини опановувати ситуацію, не здаватися відразу ж, без боротьби, у разі зіткнення з труднощами. Контроль (control) – це переконаність у спроможності впливати на хід подій власного життя. Прийняття ризиків (challenge) – це впевненість у тому, що зміни в житті є засобами особистісного зростання, а не перешкодою на шляху до самореалізації. Поняття життестійкості (hardiness) пов'язане зі збереженням психічного та фізичного здоров'я у стресових ситуаціях, подоланням труднощів, соціальною підтримкою і продуктивністю діяльності. На думку С. Мадді, результатом життестійкості є екзистенційний кураж (екзистенційна сміливість) – пошук сенсу життя, який вимагає від людини бути постійно залученою в процес прийняття рішень. С. Мадді і Р. Гарвей [7] довели, що культурних відмінностей у проявах життестійко-

сті не існує, тобто ця якість, або такий психологічний стиль, є показником стресостійкості особистості незалежно від її культурної належності чи країни проживання.

Спробуймо відтак означити не вирішені раніше частини загальної проблеми, яким присвячується стаття. Життєстійкість військових досліджували Р. Т. Bartone (у контексті профілактики ПТСР) [3], В. Johnsen, А. М. Sandvik, А. Morken (життєстійкість як запорука успіху) [6], С. Мадді (організація тренінгів розвитку життєстійкості учасників бойових дій) [5]. Згідно із дослідженнями Р. Т. Bartone, життєстійкість за соціальної підтримки підвищує опірність до розвитку ПТСР, тобто в тісному зв'язку із соціальним оточенням людина, що має високий рівень життєстійкості, здатна протистояти стресовим розладам, зберігати фізичне та психологічне здоров'я навіть у таких стресових умовах, як бойові дії [3]. На думку В. Johnsen, А. М. Sandvik, А. Morken, життєстійкість справляє позитивний вплив як на життя особистості в цілому, так і на успіх при виконанні військовими професійних обов'язків [6]. Як показали дослідження С. Мадді, життєстійкість є не вродженою, а набутою якістю. Її можна розвинути, застосовуючи спеціальні тренінгові програми. Вони складаються з низки вправ, спрямованих на формування адаптивних копінг-стратегій, ефективних міжособових стосунків, що базуються на підтримці і довірі [5]. Утім, в Україні дослідження життєстійкості учасників бойових дій ні під час Афганської війни, ні під час війни на сході країни ще не проводилися.

Базою нашого емпіричного дослідження життєстійкості учасників АТО стало реабілітаційне відділення Черкаського обласного госпіталю ветеранів війни. У дослідженні взяли участь 80 осіб чоловічої статі віком від 20 до 60 років. Для реалізації поставлених завдань ми скористалися Тестом життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. О. Леонтьєва і О. І. Рассказової.

Найвищі показники за шкалою “Залученість” виявлено в учасників АТО віком від 31 до 45 років (47,38), а найнижчі – у молоді до 30 років (38,75). Тобто усвідомлений вибір діяльності найбільше властивий бійцям 31-45 років: вони дістають задоволення від процесу та результату діяльності, розуміють її сенс як особисто для себе, так і для суспільства в цілому, зацікавлені в саморозвитку та професійному самовдосконаленні. Схожу ситуацію виявлено й щодо шкали “Контроль”: учасники АТО віком від 31 до 45 років переконані, що боротьба дає змогу впливати на ситуацію, вони відповідальні за свої вчинки, упевнені у власних силах і контрольованості свого життя. Натомість за шкалою “Прийняття ризиків” найвищі показники у найстарших учасників АТО (від 46 до 60 років), які розглядають життя як спосіб набуття досвіду, на який відтак можна спиратися під час вирішення проблем і в складних життєвих ситуаціях. При цьому

життя без ризику, без виходу із зони комфорту вони вважають одноманітним і беззмістовним.

Що ж до показників життєстійкості, то найвищі показники життєстійкості в учасників АТО віком від 31 до 45 років (середні значення та стандартне відхилення за шкалами становить $97,04 \pm 12,76715$), найнижчі – у респондентів 18-30 років (відповідно $79,67 \pm 21,00794$). Проміжні значення життєстійкості – у респондентів віком 46-60 років ($88,36 \pm 10,40833$). З огляду на результати статистичного порівняння отриманих даних із нормативними (де середнє значення показника життєстійкості дорівнює 80,72) можна стверджувати, що статистично значущих відмінностей між нормативними показниками та результатами кожної вікової групи учасників АТО ($\chi^2 = 0,79$; $\chi^2 = 0,80$; $\chi^2 = 0,99$ відповідно для таких вікових груп, як 18-30 років, 31-45 і 46-60 років) немає, тобто в цілому показники життєстійкості учасників АТО є нормативними. Порівняння результатів життєстійкості учасників АТО різного віку (за критерієм Фішера) також показало відповідність отриманих результатів нормативним, тобто й тут статистично значущих відмінностей (для 18-30 років $\phi^* = 1,11$; для 31-45 років $\phi^* = 0,93$; для 46-60 років $\phi^* = 0,89$) не виявлено.

Цікавими видаються й результати діагностики за методикою життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. О. Леонтьєва і О. І. Рассказової (рис.).

Рис. Вікові особливості життєстійкості учасників АТО

На основі результатів статистичного аналізу відмінностей за шкалами методики життєстійкості виявлено, що в учасників АТО віком 31-45 років значуще вищі показники за шкалою “Залученість” (при $p=0,001$), ніж в учасників віком до 30 років. Тобто старші за віком досліджувані отримують більше задоволення від своєї діяльності, краще усвідомлюють

її суспільну значущість, зосереджують увагу не лише на результаті, а й на процесі виконання роботи.

За результатами статистичного аналізу було виявлено також значущі відмінності показників у респондентів 18-30 і 46-60 років за шкалою “Прийняття ризиків”. Ця ознака помітніше виражена в учасників АТО старшої вікової групи (при $p=0,003$). Вони більше, ніж їхні молоді побратими, упевнені в тому, що самостійно обирають свій життєвий шлях, здатні контролювати власне життя і відповідати за свої вчинки.

Встановлено, що учасники АТО віком від 31 до 45 років мають значуще вищі показники за шкалою “Залученість”, ніж учасники, старші за 46 років (при $p=0,002$). За іншими шкалами методики статистично значущих відмінностей виявлено не було.

Насамкінець ми порівняли результати тестування учасників АТО з нормативними показниками. Як показали результати статистичного аналізу, показники за всіма шкалами методики життєстійкості учасників АТО різного віку є нормативними (при $p>0,05$).

Висновки. Проблему життєвих ситуацій, і особливо важких та екстремальних, більшість авторів аналізують у контексті копінг-стратегій, захисних механізмів, стресових розладів і розладів адаптації. Утім, цю проблематику найчастіше розглядають під кутом зору профілактики психічних порушень, що виникають унаслідок впливу екстремальних факторів. Загроза небуття стає неспецифічною характеристикою не тільки екзистенційної ситуації, а й повсякденного життя та визначає існування як цивільних громадян, так і військових.

Вік, безперечно, впливає на оцінювання особистістю стресу та вибір нею копінг-стратегій. А проте дорослішання не слід вважати головною детермінантою адаптивної поведінки та ефективного подолання складних ситуацій. У результаті проведеного нами емпіричного дослідження встановлено, що показники життєстійкості учасників АТО різного віку в цілому є нормативними, але вони вищі в осіб, старших за 30 років. Показники за шкалами залученості (тенденція до активної боротьби із труднощами за умови розуміння не лише ситуації в цілому) і контролю (переконаність у спроможності впливати на хід власного життя) вищі у досліджуваних віком від 31 до 45 років, а за шкалою прийняття ризиків (упевненість у тому, що зміни в житті є засобом особистісного зростання, а не перешкодою на шляху до самореалізації) – у найстарших учасників АТО віком до 60 років.

Перспективою подальших досліджень є визначення особливостей копінг-стратегій учасників АТО та пов'язування їх із вираженістю життєстійкості.

Л і т е р а т у р а

1. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
2. Тиллих П. Мужество быть : пер. с англ. / Пауль Тиллих. – М. : Модерн, 2011. – 240 с.
3. Bartone P. T. Hardiness protects against war-related stress in Army Reserve forces / P. T. Bartone // *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*. – 1999. – Vol. 5 (2). – P. 72–82.
4. Maddi S. R. Hardiness: The courage to grow from stresses / S. R. Maddi // *The Journal of Positive Psychology*. – 2006. – Vol. 1 (3). – P. 160–168.
5. Maddi S. Relevance of Hardiness Assessment and Training to the Military Context / S. Maddi // *Military Psychology*. – 2007. – Vol. 19 (1). – P. 61–70.
6. Psychological hardiness predicts success in a Norwegian armed forces border patrol selection course / B. Johnsen, P. Bartone, A. M. Sandvik, R. Gjeldnes, A. Morken, S. Hystad, A. V. Stomies // *International Journal of Selection and Assessment*. – 2013. – Vol. 2 (4). – P. 368–375.
7. The Personality Construct of Hardiness, V: Relationships With the Construction of Existential Meaning in Life / S. R. Maddi, D. M. Khoshaba, R. H. Harvey, M. Fazel, N. Resurreccion // *Journal of Humanistic Psychology*. – 2011. – Vol. 51 (3). – P. 369–388.

R e f e r e n c e s

1. Leontev, D. A., Rasskazova, Ye. I. (2006). Test zhiznestoykosti [Hardiness test]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
2. Tillich, P. (2011). Muzhestvo byt [The Courage to be]. Moscow: Modern Publ. (rus).
3. Bartone, P. T. (1999). Hardiness protects against war-related stress in Army Reserve forces. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 5(2), 72–82.
4. Maddi, S. R. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*, 1(3), 160–168.
5. Maddi, S. (2007). Relevance of Hardiness Assessment and Training to the Military Context. *Military Psychology*, 19(1), 61–70.
6. Johnsen, B., Bartone, P., Sandvik, A. M., Gjeldnes, R., Morken, A., Hystad, S., & Stomies, A. V. (2013). Psychological hardiness predicts success in a Norwegian armed forces border patrol selection course. *International Journal of Selection and Assessment*, 2(4), 368–375.
7. Maddi, S. R., Khoshaba, D. M., Harvey, R. H., Fazel, M., & Resurreccion, N. (2011). The Personality Construct of Hardiness: Relationships With the Construction of Existential Meaning in Life. *Journal of Humanistic Psychology*, 51(3), 369–388.

Мельник Е. В. Возрастные особенности жизнестойкости участников АТО

Проанализированы история изучения и современные исследования жизнестойкости в контексте повышения продуктивности деятельности. Выяснено, что жизнестойкость при социальной поддержке способствует усилению сопротивляе-

мости к развитию ПТСР (то есть человек с высоким уровнем жизнестойкости способен противостоять стрессовым расстройствам, сохраняя физическое и психологическое здоровье даже в таких стрессовых условиях, как боевые действия). По результатам эмпирического исследования установлено, что высокий уровень жизнестойкости присущ всем участникам АТО независимо от возраста; впрочем, наиболее выраженным у исследуемых компонентом жизнестойкости является вовлеченность в деятельность, то есть направленность на активную борьбу с трудностями при условии понимания не только ситуации в целом. Определено, что самые высокие показатели всех аспектов жизнестойкости характерны для лиц в возрасте 30-45 лет. Полученные данные предложено использовать для создания программ социальной адаптации потерпевших от стресса участников боевых действий на востоке Украины. Сделан вывод, что жизнестойкость является потенциально эффективным предупредительным фактором, способным уберечь участников АТО разного возраста от травматических расстройств, в частности ПТСР.

Ключевые слова: жизнестойкость, социальная адаптация, вовлеченность, контроль, принятие рисков.

Melnyk O. V. Age peculiarities of viability of the ATO participants

The author discusses the history and the current state of research on viability in the context of enhancing individual performance efficiency. It has been found out that viability strengthened through social support increases resistance to PTSD development (people with high viability level are capable of withstanding stress disorders and maintaining physical and psychological health even in such stressful situations like fighting). The findings of the empirical research prove that a high level of viability is characteristic of all the ATO participants irrespective of their age. The most pronounced component of viability is engagement, that is, orientation at active coping with difficulties. The highest indexes of all viability components are characteristic of individuals aged 30 – 45. It has been concluded that viability is a potentially effective predictor that protects the ATO participants of different age from traumatic disorders and PTSD in particular. The obtained data are proposed to be used for developing social adaptation programs for the combatants exposed to stress in the east of Ukraine.

Keywords: viability, social adaptation, engagement, control, risk taking.

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПСИХОТЕХНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

НОВІ МЕДІЙНІ ПРАКТИКИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

О. О. Суська, м. Київ

Розглядаються можливості особистості щодо збереження нею суб'єктності та формування засобів протидії перетворенню медіареальності на "світ гіперреальності", що насамперед потребує зусиль переважно з боку самого індивіда, включеного в систему масового інформаційного обміну. Обстоюється думка, що сучасні медійні практики, особливо комп'ютерні мережі, суттєво впливають на розвиток та формування особистості. Якщо людина перестане почуватися лише засобом і вважатиме себе повноправним суб'єктом інформаційного простору (а не лише "об'єктом впливу"), то така людина зможе більш повно розкрити внутрішні можливості творчого особистісного розвитку. Зроблено висновок, що свідоме ставлення до медіареальності потребує суто індивідуального формування інформаційного поля суб'єкта медіакомунікацій, розуміння ним особливостей цілепокладання щодо смислових орієнтацій, заснованого на високому рівні духовного розвитку особистості.

Ключові слова: інформаційний обмін, особистість, медіареальність, комп'ютерні мережі, вплив.

Проблема. Досягнення сучасної техніки, яка забезпечила охоплення всієї Землі комп'ютерними інформаційними технологіями і запанувала повсюдно, пронизавши всі сфери життя, суттєво впливають передусім на сферу людського спілкування і трансформують її в першу чергу.

Мета статті: показати і проаналізувати, як впливають нові медіа та новітні медійні практики на формування особистості і які виклики сьогодні стоять перед нею у зв'язку із входженням в інформаційне суспільство – суспільство, означене Готтхардом Беххманном як насамперед "суспільство ризику".

Однією з найбільш актуалізованих у сучасному віртуалізованому світі соціальних проблем є те, що прогрес техніки став формувати покоління за поколінням когорта інтелектуалів, які домінують у пресі, в елект-

ронних мас-медіа, у житті, в боротьбі за владу. Ціла низка авторів описує автобіографічний, нарративний аспект інтелектуального дискурсу в Європі на стику модерну і постмодерну (В. Вельш, Ф. Кітлер, Б. Латур, Н. Больц та ін.). Однак, на відміну від літературно-інтелектуального “гуманітарного рефлексування” (наприклад, Бруно Латур виразно і наполегливо шукає узгодження між двома найскладнішими універсумами – “духом” і “природою”), ми маємо справу із, щонайменше, трьома методологічно відокремленими підходами щодо довкілля: *натуралізацією, соціалізацією і реконструкцією*. До того ж він називає **факти, владу** та **дискурс** найважливішими з-поміж існуючих феноменів. Але з тією ж переконаністю можна констатувати, що ці феномени розчленовують науку Нового часу, пафосно поіменовану Латуром “критикою”, яка в сенсі модерного аналітизму “не пов’язує воєдино небо, індустрію, тексти, душі й моральний закон”, водночас розмежовуючи онтологічні “зони” Humans і Nonhumans, що визнається все ж “не єдиною практикою пізнання” [4, с. 64–73].

Ми живемо у світі Web-технологій не більше двох десятків років, проте вже встигли побачити, як змінюються “правила”, які діяли в “доінтернетівському” світі. Перший президент, обраний інтернетом; перший “галактичний гість”, астрономічне “тіло” – болід, про який попередив інтернет; перший чемпіон з електронних шашок і т. ін. змінили спосіб мислення і поведінки – на десятиліття вперед. Життя в оточенні комп’ютерних технологій показало нам, що це не зброя “в арсеналі”, а сила, що викликає зміни. Інтернет дає змогу залучати людей до процесів комунікації в небачених раніше масштабах.

Разом з тим мало хто замислюється над тим, як змінюються сформовані соціальними практиками групи і спільноти, об’єднані “реально” та “віртуально”, як змінюється ставлення до власного “Я” і його “дотику” до цих груп і спільнот. Так, ще з десяток років тому, на порозі ХХІ ст. здавалося, що способів виконання соціальних ролей, як і самих ролей, може бути незліченна множинність. Необхідно визнати: суть опосередкованого впливу спільнот на формування нормативного “Я” сучасної особистості шляхом інтерналізації нею соціальних ролей лежить у площині “поглибленого виконання ролей”, які ця особистість виконує в різних групах [6, с. 230]. На думку засновника концепції соціального інтеракціонізму Джорджа Міда і його послідовників (яка, безумовно, не втрачає своєї актуальності й сьогодні), вирішальним чинником, що визначає зміст і характер соціальної взаємодії, є соціальна природа самого індивіда як члена суспільства. Вона проявляється у здатності “перебирати на себе” роль іншого, тобто усвідомлювати і передбачати можливі реакції цього “іншого” на пред’явлену йому поведінку (у т. ч. мовну: звертання, повідомлення, тексти тощо). При цьому відповідність поведінки індивіда можна вважати ре-

зультатом прийняття (або неприйняття) ним настановлень людей, які його оточують (у нашому випадку – групи чи спільноти), з подальшою кристалізацією всіх попередніх окремих настановлень у єдину або точку зору, або думку, яку можна назвати *настановленням узагальненого іншого*. У більш широкому сенсі саме у вигляді *настановлень узагальненого іншого* група (чи спільнота) здійснює контроль над поведінкою своїх індивідуальних членів, саме так, до певної міри, впливаючи на думку і свідомість у цілому [там само].

У контексті означеної проблеми доцільно розглянути, які види спілкування сьогодні переважають. Із відповідей на запитання “Якому способу спілкування Ви віддасте перевагу?” випливає, що в наш час це переважно безпосереднє приватне спілкування (87,3% опитаних), трохи менше – спілкування мобільним (44,7%) і звичайним телефоном (40,3%), листування (7,5%) і інтернет (3,6%), зовсім мало – факс (0,4%) та інше (0,3%) [1].

Ангажованість індивіда в конкретні соціальні ситуації або дії (наприклад, спілкування в мережах) природним чином впливає на його конкретне мислення, де він приймає (або не приймає) ці *настановлення узагальненого іншого* настільки, наскільки вони відображають настановлення й думки інших членів групи щодо його поведінки в ній. Така організація поведінки індивіда, згідно з концепцією Дж. Міда, зумовлена головним чином *структурою особистості*, в якій виділяються три основоположні компоненти: *I, me, self* (див. [13]). Першим з-поміж них виступає “Я” як *активне начало* особистості, її основа. Другий компонент – так зване *нормативне “Я”*, про яке йшлося вище: яким бачать (уявляють) “мене” інші. Саме це “Я” здійснює своєрідний внутрішній соціальний контроль, заснований на очікуваннях та *відповідності* вимогам значущих для індивіда інших людей. (Цим можна пояснити таке поширене сьогодні явище перфекціонізму, що стало чимось на кшталт сучасної психосоціальної епідемії). Формування цього “відображеного мене” відбувається під впливом процесу соціалізації і виявляється в структурі особистості як сукупність *інтерналізованих* настановлень спільноти. Третій компонент *Self* (“самість”) являє собою єдність перших двох у їх активній взаємодії. Це “Я”-соціальне, яке діє, спираючись на очікування і вимоги груп і спільнот, найчастіше свідомо підпорядковуючи їм свої потреби й прагнення. “Я”-соціальне не може існувати ізольовано, поза контекстом і сенсом соціального (у т. ч. на всіх рівнях комунікативної взаємодії). Адже таке “Я”-соціальне завжди дістає своє *визначення* завдяки думкам про нього інших людей. У наш час “гіперреальності” часто залежність від такого визначення деяких суб’єктів публічної діяльності (особливо в політиці) переростає у *віртуальну персоналізацію*, тобто життя “в іміджі”: на екрані, в комп’ютерних мережах, на сторінках преси і т. ін., що було передбачено

фундатором структурного функціоналізму Дж. Мідом [6] у концепції соціальної взаємодії ще в середині минулого століття.

Множинні випадки ускладнень, викликаних “гіперреальністю” з її симуляціями і симулякрами (Ж. Бодрійяр), тільки підтверджують правоту концепції Дж. Міда. Віртуалізація комп’ютерного світу створила принципово нову ситуацію в багатьох сферах життя. Як приклад можна навести гранично швидке “залучення” до соціальної комп’ютерної мережі Facebook (найпопулярнішої сьогодні соціальної мережі, яка почала діяти з 4 лютого 2004 р.). Згідно з даними сайту Alexa.com, Facebook є сьомим за відвідуваністю сайтом в Україні і другим за відвідуваністю сайтом у США.

Сучасні соціопсихолінгвісти, фахівці з медіапсихології, психолінгвістики, соціології масових комунікацій та соціології культури, психології мистецтва та психології творчості об’єднують свої зусилля, щоб знайти методи і підходи до вивчення суміжних, “прикордонних” сфер. Розглядаючи під цим кутом зору можливості орієнтування особистості в умовах міжкультурної (у т. ч. медійної) комунікації, що стала можливою завдяки навичкам орієнтування в медіакомунікативному просторі, або метаяпросторі інформації, сучасні дослідники не зупиняються перед таємницями і глибинами “гіперреальності”, а й далі шукають відповіді на актуальні питання про значення і збереження сенсу комунікації як такого.

М. Кастельс – один з найбільш послідовних апологетів розвитку й упровадження інтернет-технологій і водночас серйозний аналітик супутніх щодо цих процесів явищ – у своїй книзі “Інтернет-галактика” зазначає, що “попри поширення інтернету, його логіка, його мова та його примусовість недостатньо зрозумілі поза цариною суто технологічних матерій. Швидкість трансформації ускладнила для наукових досліджень можливість іти в ногу зі змінами, з адекватним забезпеченням емпіричних досліджень засад економіки та суспільства, що базуються на інтернеті. Використанням переваг цієї відносної порожнечі відповідних досліджень, ідеології та чуток просякнуте розуміння цього фундаментального виміру наших життів, як це зазвичай буває в періоди швидких соціальних змін” [3, с. 3].

Наразі поширена думка, що медіадослідження (у рамках своєї традиції) не повною мірою визнали зміни у сфері масової комунікації. Інтернет і цифрове інтерактивне спілкування через ЗМК призвели, судячи з усього, до ситуації, коли традиційні межі між “виробниками” і “аудиторією” стираються. Як підтвердження або доповнення можна навести соціологічні докази на користь “Media Studies Web 2.0”, які повною мірою відображають шлях ЗМК, у яких змінилася сама “траєкторія” руху, тобто сприймання (або користування); багато хто – і песимісти, і оптимісти – стверджують, що “революція Web 2.0” торкнулася не просто методів

створення веб-сайтів та організації соціальних мереж, а й “самих основ людської цивілізації, порушивши усталену суспільну ієрархію і поставивши під загрозу традиційні культурні цінності” [8, с. 4].

Із психологічного погляду наше “вміння читати” експлуатується не тільки інтернет-мережами. Воно (за зменшенням) притаманне і нам самим як здатність сприймати інформацію “online” щонайменше двома каналами – зоровим і розумовим. Така характеристика інформації, як *прийнятність*, тут узагалі не розглядається. Але ж саме вона або дає нам змогу *прийняти* (вважати припустимою) якусь інформацію, засвоїти її і скористатися нею в майбутньому, або ж – ні.

У середині останньої чверті ХХ ст. Ю. М. Лотман – учений-літературознавець, один із фундаторів сучасної семіології – у своїй відомій книзі “Культура і вибух” описав явище семіосфери. Як найважливішу рису, одну з основ семіосфери він виділив її неоднорідність [5]. На той час ще нікому й на думку не могло спасти, наскільки він був правий. Адже дослідник мав на увазі *простір значень* – семіотичний простір у цілому.

Тут, як ніде інде, велику роль зіграли міжкультурні комунікації, які зробили надбанням мільйонів і самі твори мистецтва, і аналітико-критичні матеріали, і особистості митців. Розглядаючи в багатотомних виданнях історію мистецтва у зв’язку із загальним розвитком культури, дослідники художньої спадщини описують етапність розвитку не тільки образотворчих мистецтв, а й самих культурних епох, що їх породжують. Насичення семіотичного простору стає завдяки цьому набагато “різноманітнішим” за своїм наповненням; образи зорові, переходячи в образи розумові, вербалізуються і, будучи закріпленими в тексті, стають надбанням цивілізації, “свідками епохи”. Звичайно, останнє стосується лише тих текстів, які мають загальнокультурне, цивілізаційне значення (логічно це не може стосуватися листування в соціальних мережах, де пропозиціями “залайкати” будь-що рясніють множинні сторінки і сторіночки).

Саме Ю. М. Лотман зауважив свого часу – у вже згаданій книзі – про необхідність розширення рамок культурного семіотичного простору: “семіотичний простір ми уявляємо як багатошаровий перетин різних текстів, які разом складають певний пласт, зі складними внутрішніми взаємовідносинами, різним ступенем перекладу і простором неперекладеного. Під цим пластом розташований пласт “реальності” – тієї реальності, яка організована різноманітними мовами і перебуває з ними в певній ієрархії співвіднесення. Обидва ці пласти разом утворюють семіотику культури” [5, с. 42].

З погляду семіотики інформаційного простору, безумовно (як ми вже зазначали), психологів більше цікавлять проблеми зорового сприймання, зокрема його формування в онтогенезі, а також роль свідомості, уяви та інтелекту (свідомості і мислення) у сприйнятті предметів культу-

ри і розвитку образного мислення; що ж стосується соціологів, то тут ми бачимо поки ще недостатньо розвинений інтерес до візуальних “ефектів” впливу на свідомість і поведінку реципієнтів мас-медіа. Стосовно до таких споріднених галузей, як культурологія та мистецтвознавство, то тут усі ці питання як у теорії, так і в прикладних аспектах досліджуються також і під психологічним кутом зору. Відтак цей науковий підхід і метод поступово поширюються на дослідження проблем мистецтв та художньої діяльності, що стало “пробним каменем”, на думку М. С. Кагана [2], для перевірки (підтвердження або спростування) психологічних концепцій сприймання естетичних об’єктів, до яких, безумовно, відносимо сьгодні й екранні засоби масової комунікації.

Соціопсихологічні та естетичні наукові підходи зіграли значну роль у виробленні нового універсального погляду на мистецтво, не виключаючи також історичні й культурологічні ідеї та уявлення. Якщо на початку минулого століття ідеї взаємодії мистецтв і міжкультурної інтерференції породили справді “міжгалузеві”, промислово орієнтовані напрямки (дизайн, інтерпретації ідейних напрямків живопису; в інших видах – скульптурі, архітектурі, інтер’єрі – такі “модерні” об’єднання митців, як “Баугауз” та ін.), то вже до кінця третьої чверті ХХ ст. стало ясно (що було підтвержено мистецтвознавчими і культуральними розвідками Я. Буркгардта, М. Липовецьки, Гі Скарлетто, Е. Д’Орса, К. Гурлітта та ін.), що взаємодоповнення і стирання чітких меж у культурному процесі стають помітною рисою періоду модерних перетворень і, ймовірно, одним з визначальних векторів розвитку мистецтв ХХІ ст.

Як стверджує знавець особливостей національної психології Джон Моул, автор праці “Особливості національної психології народів нової Європи”, різні культури можуть по-різному використовувати різні інтелектуальні інструменти. Так, “з часів Ренесансу Європа була розділена на прагматичних, емпіричних, схильних індуктивно мислити англосаксів, представників культур Північного моря, і раціональний, з дедуктивним мисленням, весь інший континент. Англосакси відчують дискомфорт у галузі теорій, узагальнень, концепцій; вони надають перевагу отриманій базі даних. Інші європейці відчують дискомфорт, маючи справу з базою даних, якщо вони не перебувають у контексті ідеї або системи” [7, с. 33]. Уже тепер ми переконуємося, що моделі масмедійного впливу, які добре “працюють” на інших аудиторіях, часто не спрацьовують на наших вітчизняних “інформаційних полях”. Багато вчених – фахівців у галузі масових комунікацій – намагалися пояснити цей феномен, однак повноти, глибини і вичерпності в цьому питанні так і не досягли. Причому тут ідеться не стільки про особливості “національної психології”, так вдало сформульовані Дж. Моулом, скільки про застосування добре відомих західних комунікативних моделей (у т. ч. моделей дискурсу

масової комунікації) для пояснення реагування нашої східноєвропейської специфічно орієнтованої аудиторії.

Вельми цікаве дослідження, що стосується користування в Україні комп'ютерними технологіями, провели у 2008 р. фахівці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України [1]. Деякі дані дослідження просто “відкрили очі” тим, хто тішив себе ілюзіями щодо поширеності та популярності практики користування інтернет-мережею (табл.).

Таблиця

**Задоволення життєвих потреб інтернет-послугами:
чи користуєтеся Ви інтернет-ресурсами? (у %)**

	Дорослі	Студенти	Учні
так, постійно	10,9	33,9	20,7
так, іноді	19,7	45,5	38,1
раніше користувався, але перестав	2,5	1,9	3,4
ніколи не користувався інтернетом, але чув про нього	55,1	17,0	34,8
ніколи не чув про такий	11,6	1,4	2,8

Безумовно, питома вага респондентів, які вміють працювати з комп'ютером, виявилася значно більшою серед освічених людей, жителів столиці та мешканців великих міст країни. Автори дослідження називають аудиторію інтернету “елітою” українського суспільства. У контексті цього ж дослідження проводилися підрахунки й оцінка перспектив використання інтернету для політичної пропаганди. Тут під словом “еліта” слід розуміти активність у мережі саме “найорієнтованіших” у соціальному і політичному житті, найбільш освічених (у громадській, мистецькій або політичній сферах) представників суспільства – і це двобічна проблема, яку Україні доведеться постійно вирішувати в сучасних кризових умовах життя соціуму. Обрана авторами дослідження система соціогрупових диференціацій досить умовна, проте вона дає змогу оцінити найбільш яскравий факт: станом на 2010 р. понад 55% дорослих респондентів “ніколи не користувалися інтернетом, але чули про нього” [там само].

Справді, покоління, яке зросло під впливом телебачення та “приросло” (звикло) до нього, різко відрізняється від покоління, яке виросло і відчуває себе, як “риба у воді”, у мережевому середовищі нових засобів масової комунікації. Але чи може ця “риба” потрапити в тенета цих мереж, заплутатися в них, тобто втратити усвідомлення суперечностей віртуального світу й відчуття дійсності, у т. ч. відчуття реального часо-

го простору? Мабуть, така небезпека існує. Відбувається перетворення віртуальності не тільки теоретично, а й фактично на важливу складову життя індивіда, який стає суб'єктом мережевих технологій і комунікативна взаємодія в яких перетворюється для нього, однозначно, у вельми серйозну соціальну цінність.

На віртуальність телебачення поки що нарікань не було. Методами наукового обґрунтування (у рамках теорії комунікації) учені підтверджують, що факт масового доступу до інформації і знань сам по собі не може призвести до негативних наслідків [12]. Ідеться також про впровадження нової техніки і технологій як у повсякденність, так і у творчість, а особливо – у всі види комунікацій. Інтерпретативні можливості індивіда стають нарешті “формуло- і “моделетвірними”, і сенс універсальної формули комунікації, що припускає адекватну трансляцію повідомлення від комунікатора до реципієнта, переміщується від поведінки комунікатора до адресата інформації, який не тільки починає ставитися до неї вибірково, а й може формувати своє власне *інформаційне поле*. І справді, можливості комплексного використання мас-медіа та комп'ютерних мереж зробили наше спілкування значно повнішим [9], але водночас переклали відповідальність за сенс та інтерпретації змісту на самого адресата. Тому треба по змозі обережно підходити до відомого рекламного слогана інтернет-епохи: “*information at your fingers*” (“інформація на кінчиках пальців”). Фактичні комп'ютерні дані є насправді чисто віртуальною інформацією, яка лише за запитом перетворюється на актуальну; вона і справді “на відстані кліка”. Збережена або утримана зором інформація завжди віртуальна; актуальною її робить лише свідоме звернення до неї користувача.

Висновки. Розглядаючи процес комунікативної взаємодії в просторі сучасних нових медіа як сукупність умов забезпечення комунікативного контакту з інформацією, якої потребує особистість, необхідно зважати на ступінь усвідомлення цієї потреби та здатність оцінити, сприйняти та засвоїти зміст отриманої інформації. Отже, відповідність інформаційного поля запитам особистості залежить від рівня розвитку цієї особистості, її здібностей, рівня домагань тощо. Заперечення самореалізації людини та можливостей удосконалення соціалізаційних позицій (набуття індивідом певних рис і навичок, необхідних для оптимального існування в соціумі) перешкоджає поглибленню наукового бачення й просуванню до розуміння та пояснення процесів комунікативної взаємодії в масмедійному просторі. Онтологічне бачення проблеми змушує розсувати горизонти наукового пізнання набагато ширше, ніж це дозволяли собі автори та апологети постіндустріальної доби. Комунікативна “несвобода” як антипод свободи комунікації завжди, з класичною обов'язковістю, веде до пошуку форм і засобів подолання певних штучних обмежень. Натомість вільний доступ

до мережевого контенту, інтернаціональна присутність та персоніфікація суб'єктності в процесі формування індивідом власного інформаційного поля поступово змушують старі, неперворотні підходи відступити і дати місце новим, більш вільним і відкритим для співіснування комунікативним взаєминам, а відтак і новим комунікативним теоріям.

Література

1. Медіакультура населення України: інформ. бюл. Червень 2008 р. / за ред. Л. А. Найдьонові, О. Т. Баришпольця; упоряд. Л. П. Черниш; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2008. – 52 с.
2. Каган М. С. Системный подход и гуманитарное знание / М. С. Каган. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – 383 с.
3. Кастельс М. Интернет-Галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Мануель Кастельс; пер. з англ. Е. Г. Ганиш, А. Б. Волкова. – К.: Ваклер, 2007. – 304 с.
4. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Бруно Латур. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. – 296 с.
5. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман. – М.: Гнозис; Прогресс, 1992. – 272 с.
6. Мид Дж. Аз и Я / Дж. Мид // Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 227–237.
7. Моул Дж. Особенности национальной психологии народов новой Европы: бизнес, общение, успех / Джон Моул; пер. с англ. О. Л. Сергеевой. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 381 с.
8. Соколова Н. Л. Популярная культура Web 2.0: к картографии современного медиаландшафта: монография / Н. Л. Соколова. – Самара: Самар. ун-т, 2009. – 203 с.
9. Суська О. О. Персоніфікація інформаційного обміну: монографія / О. О. Суська. – К.: Логос, 2013. – 256 с.
10. Суська О. О. Проблеми формування масової свідомості і нові форми комунікації / О. О. Суська. // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 7. – С. 149–160.
11. Суська О. О. Соціалізаційний протест в алгоритмі необмежених просторів / О. О. Суська // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць / Ін-т соціології НАН України. – К., 2013. – Вип. 5 (16). – С. 494–504.
12. McLuhan M. Understanding Media. The Extensions of Man / M. McLuhan. – Cambridge, 1995.
13. Ritzer G. Contemporary Sociological Theory / G. Ritzer. – New York, 1992.
14. Susskaya O. Cultural projections of the space of mass communications / Olga Susskaya // European Applied Sciences. International Scientific Journal. – № 6. June. – 2015. – Stuttgart, Germany: ORT Publishing. – P. 52–54.
15. Susskaya O. Peculiarities of the lifeworld representation in the informational field by the subject of mass-media communication / Olga Susskaya // The Unity of Science. – January. – Viena, Austria, 2015. – Vol. 2. – P. 109–113.

References

1. Naydonova, L. A., Baryshpolets, O. T., Chernysh, L. P. (2008). *Mediakultura naselennia Ukrainy. Cherven' 2008: informatsiyni buleten Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy* [Media culture of the population of Ukraine. June' 2008: news bulletin of Institute of Social and Political Psychology NAPS of Ukraine]. Kyiv (ukr).
2. Kagan, M. S. (1991). *Sistemnyy podkhod i gumanitarnoye znaniye* [System approach and the Humanities]. Leningrad: Publ. Leningrad University (rus).
3. Castells, M. (2007). *Internet-halaktyka. Mirkuvanniya shchodo Internetu, biznesu i suspilstva* [The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society]. Kyiv: Vakler Publ. (ukr).
4. Latour, B. (2006). *Novogo vremeni ne bylo. Esse po simmetrichnoy antropologii* [We Have Never Been Modern]. St. Petersburg: Publ. of Europe University (rus).
5. Lotman, Yu. M. (1992). *Kultura i vzryv* [Culture and explosion]. Moscow: Gnosis Publ.; Progress Publ. (rus).
6. Mead, G. H. (1994). *Az i Ya* [The J and the Me]. *Amerikanskaya sotsiologicheskaya mysl* [American Sociological Thought]. Moscow: Publ. Moscow State University (rus).
7. Mole, J. (2006). *Osobennosti natsionalnoy psikhologii narodov novoy Yevropy: biznes, obshcheniye, uspekhi* [Mind Your Manners]. Moscow: Astrel Publ.; AST Publ. (rus).
8. Sokolova, N. L. (2009). *Populyarnaya kultura Web 2.0: k kartografii sovremennogo medialandshafta* [Popular culture Web 2.0: a cartography of the modern media landscape]. Samara: Publ. of Samara University (rus).
9. Susska, O. O. (2013). *Personifikatsiia informatsiynoho obminu* [Personification information exchange]. Kyiv: Logos Publ. (ukr).
10. Susska, O. O. (2009). Problemy formuvannia masovoi svidomosti i novi formy komunikatsii [Problems of mass consciousness and new forms of communication]. *Problemy politichnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainiskoi dershchavy* [The problems of political psychology and its role in the Ukrainian citizen state], 7, 149–160. (ukr).
11. Susska, O. A. (2013). Sotsializatsiyni protest v alorytmi neobmezhenykh prostoriv [Socialization protest algorithm unlimited spaces]. *Sotsialni vymiry suspilstva* [The social dimensions of society], 5(16), 494–504 (ukr).
12. McLuhan, M. (1995). *Understanding Media. The Extensions of Man*. Cambridge.
13. Ritzer, G. (1992). *Contemporary Sociological Theory*. New York.
14. Susskaya, O. A. (2015). Cultural projections of the space of mass communications. *European Applied Sciences. International Scientific Journal*, 6, 52–54.
15. Susskaya, O. A. (2015). Peculiarities of the lifeworld representation in the informational field by the subject of mass-media communication. *The Unity of Science*, 2, January, 109–113.

Сусская О. А. Новые медийные практики как фактор формирования личности

Рассматриваются возможности личности относительно сохранения ею субъектности и формирования способов противодействия превращению медиареальности в мир “гиперреальности”, что в первую очередь требует усилий преимущественно со стороны самого индивида, включенного в систему массового информационного обмена. Обосновывается мнение, что современные медийные практики, особенно компьютерные сети, существенно влияют на развитие и формирование личности. Если человек перестанет чувствовать себя лишь средством, а будет считать себя полноправным субъектом информационного пространства (а не только “объектом воздействия”), то такой человек сможет более полно раскрыть внутренние возможности творческого личностного развития. Сделан вывод, что сознательное отношение к медиареальности требует сугубо индивидуального формирования информационного поля субъекта медиакommunikаций, понимания им особенностей смысловых ориентаций, основанного на высоком уровне духовного развития личности.

Ключевые слова: информационный обмен, личность, медиареальность, компьютерные сети, воздействие.

Suska O. O. New media practices as a factor of personality formation

The article deals with the analysis of the abilities of a personality to preserve his/her subjectivity and to develop the means to oppose transition of the media reality into the “hyperreality”, which, first and foremost, requires efforts of the individual involved in the system of mass information exchange. The author argues that modern media practices, especially computer networks, have a substantial impact on personality development and formation. If one stops perceiving him-/herself only as a means of the information environment but feels to be its subject (not just an “object of influence”), then such a person can fully disclose his/her inner abilities of creative and individual development. It has been concluded that a conscious attitude to the media reality requires purely individual structuring of the information field of a media communication subject, his/her understanding of peculiarities and expediency of the semantic orientations based on the high level of individual inward development.

Key words: information exchange, personality, media reality, computer networks, influence.

ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В ДИСКУРСІ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА

Д. О. Яровий, м. Київ

Стверджується, що в групових дискусіях, які є комунікативним проявом громадянського протистояння, як і інших соціальних процесів, неможливо уникнути загострень; останні створюють нові дискурси, ведуть до конфлікту між представниками різних ідентичностей та мають наслідком як негативні, так і позитивні процеси соціальних трансформацій. Наголошується, що важливість соціальних медіа в громадянському дискурсі зумовлює необхідність дослідження процесів конструювання в них громадянського протистояння, що неможливо без розуміння природи дроблення та радикалізації дискурсів у цьому середовищі. Установлено, що в соціальних медіа групова поляризація відбувається більш швидко та радикально. Виокремлено характерні риси користувачів соціальних медіа та самої системи комунікації, які сприяють більш швидкій і радикальній груповій поляризації в цьому середовищі. За такі риси визначено: радикальне позиціонування особистості щодо існування у віртуальному просторі; відсутність рамок, що обмежують ідентичність; низький рівень цензури та самоцензури; оперативність реагування учасників комунікацій; відсутність реального контакту тощо.

Ключові слова: групова поляризація, соціальні медіа, громадянське протистояння.

Проблема. Дослідження спілкування в соціальних медіа та конструювання в них громадянського протистояння демонструє, що інтенсивність комунікативних процесів в інтернеті разом з іншими факторами веде до пришвидшення групової поляризації та дроблення інтердискурсивного простору. Дискурсивні фрейми, що формуються в соціальних медіа, виникають та поширюються з високою інтенсивністю, глибоко вкорінюються в груповій свідомості та ведуть до постійного дроблення дискурсів і формування нових ідентичностей. Їх дослідження за допомогою методу критичного дискурс-аналізу дасть змогу встановити, які механізми використовуються для конструювання громадянського протистояння, та визначити групи інтересів, що діють у цій сфері. Завдяки критичному дискурс-аналізу можна визначити ступінь реактивності або проактивності дискурсу, пояснити його організацію, цілі комунікацій та співвіднести їх з контекстом, мотивами та ідентичністю комунікаторів. Підсумком такого дослідження може стати визначення цінностей та ідеологічних засад груп інтересів, усвідомлення психологічних механізмів, які вони використовують у соціальних медіа для досягнення мети, дати розуміння громадянсь-

кого протистояння в Україні та допомогти дібрати способи уникнення його негативних наслідків.

Постановка коректних завдань для дискурс-аналізу та розроблення ефективної схеми дослідження вимагають розуміння особливостей групової поляризації в соціальних медіа, що й зумовлює, власне, актуальність цього дослідження. Відтак пропонуємо з'ясувати, як саме в соціальних медіа відбувається оформлення різнорідних думок, чи залежать швидкість та гострота цього процесу від каналу комунікації і як зміщуються думки учасників комунікації в ході тривалих дискусій. Отже, нас цікавлять насамперед не вирішені раніше частини загальної проблеми: яким чином групова поляризація проявляє себе в такому комунікативному середовищі, як соціальні медіа.

Мета статті: визначити особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа шляхом дослідження характеристик цього середовища.

У сучасному світі, де відбувається постійна модернізація соціальної реальності й істотне нарощування кількості інформаційних каналів, які здійснюють вплив на суспільство через інформаційний вибух [5], помітно актуалізується пошук ефективних способів комунікації. У світі в цілому та в Україні зокрема спостерігається політизація проблем, які раніше залишалися поза сферою політичної боротьби, і формування комунікативної демократії, де діалог та взаєморозуміння стають важливішими за прагматичне розв'язання проблем. Будь-яка групова дискусія є конструктивною за умови дискурсивної компетентності її учасників, а також усвідомлення ними власної ідентичності й належності до групи прибічників та сприйняття власної групи як частини спільноти. При цьому боротьба до переможного кінця призводить лише до загострення громадянського протистояння, що може мати непередбачувані наслідки [3].

Окрім позитивних наслідків групової дискусії, коли учасники взаємобогачують думки одне одного, у таких дискусіях часто відбувається групова поляризація, яка радикалізує початкові позиції учасників процесу. У ході такого обговорення точки зору не зближуються, а віддаляються, оформлюючись у дві або більше взаємовиключні позиції, які унеможливають компроміси. Поляризація зазвичай відбувається після тривалих дискусій, які закріплюють протилежні переконання і змушують комунікаторів емоційно реагувати на тих, хто висловлює протилежну думку. Унаслідок дискусії посилюється екстремальність групового рішення, і чим далі зміщені пріоритети членів групи від середніх, тим більшою буде величина поляризації [2].

Результатом групової поляризації стає те, що групи ще менше співпрацюють одна з одною і конкуренція між ними, зокрема в комунікатив-

ному просторі, посилюється. Це веде до дроблення дискурсів, малігнізації спілкування (наприклад, переходу на особисті образи, виключення комунікаторів з дискурсу, самоізоляції комунікативних спільнот) і, як наслідок, до зростання недовіри та поглиблення громадянського протистояння.

Існує три базові теорії групової поляризації – інформаційна, нормативна і теорія самокатегоризації. *Інформаційна теорія* стверджує, що в ході дискусії комунікатори обирають ті аргументи, які виглядають більш переконливо, та сприймають переконливість опонентів залежно від їхньої точки зору. Комунікатори обирають ті аргументи, які відповідають їхнім переконанням, у результаті чого самі переконання посилюються, стаючи більш полярними. *Нормативна теорія* виходить з того, що, порівнюючи свою позицію з іншими, комунікатор починає ще більше наполягати на своєму, оскільки хоче ідентифікуватися з групою, яку підтримує. Тобто бажання сподобатися членам власної групи підштовхує його до більш агресивного обстоювання її позиції [10]. *Теорія самокатегоризації* пояснює групову поляризацію як конформність учасника групи щодо норм, які він сприймає як належні для поведінки групи. Комунікатор ідентифікує себе з власними поглядами на належну поведінку членів групи; навіть за відсутності прямого соціального впливу, поділяючи нормативні групові цінності, він “підганяє” сам себе під стереотип [7]. Взаємодіючи з іншими, такий індивід сприймає їх не як унікальних особистостей, а як членів соціальної групи. Прибічники теорії вважають, що вона лежить в основі міжгрупового сприйняття і допомагає людям структурувати об’єкти та явища, які вони спостерігають.

Досліджуючи групову поляризацію в соціальних медіа, пропонуємо спиратися на запропонований Р. Гарре *етогенічний підхід*, що передбачає вивчення реального життя людей у сфері їхньої взаємодії (у цьому випадку – в соціальних мережах). Для дослідження середовища соціальних медіа лабораторний дослід є малоприматним не лише через низьку екологічну валідність цього методу для вимірювання групової поляризації, а й через те, що в поведінці людини, зокрема в соціальних медіа, ми не бачимо жорсткого зв’язку між залежними і незалежними змінними.

Особливістю етогенічного підходу є не лише те, що він передбачає дослідження буденної свідомості людини, а й те, що згідно із цим підходом кожному людині слід розглядати як складну систему, групу. З позицій цього підходу соціальна психологія має аналізувати соціальну взаємодію як соціальний продукт, а потім намагатися ідентифікувати в людях, які входять у цю взаємодію, первинну структуру, шаблон або відображення цієї структури, яке стало причиною цього продукту. Таким чином, завдання психолога, який звертається до етогенічного підходу, – пояснити, чому людина робить саме те, що вона робить [6]. Отже, дослідження гру-

пової поляризації в соціальних медіа передбачає заглиблення в причини поведінкових особливостей комунікаторів у сфері їхньої взаємодії.

Описані вище теорії групової поляризації цікаві з точки зору дослідження соціальних медіа. З точки зору інформаційної теорії наявність наочно значної кількості аргументів у вигляді повідомлень та коментарів різних користувачів дає змогу бути гнучким у їх виборі, підлаштовуватися під свою позицію. З позицій нормативної теорії соціальні медіа є майданчиком, де дискурсивні особливості кожного користувача наочні для його оточення. Усвідомлення цього підштовхує комунікаторів активніше обстоювати позицію групи в публічному просторі. Більше того, фіксація у вигляді коментарів власної позиції ще більше укорінює користувача в ній, і в ході наступної дискусії йому важко буде відступати від власної позиції. Зрештою, інтенсивність соціальної самокатегоризації також зростає в умовах наявності кількох соціальних груп, конфлікту між ними та взаємної загрози/дискримінації (наприклад, посилення дискримінації представників певної ідентичності може призвести до різкого зростання кількості людей, які так себе ідентифікують) або в разі візуальної анонімності комунікаторів [11]. Усі ці фактори характерні для середовища інтернету, і соціальних медіа як конкретної його платформи.

Важливими факторами групової поляризації є чітке окреслення до початку дискусії позиції комунікатора або кількох його позицій щодо певного питання та знаходження цієї позиції в середній точці психологічної шкали оцінок (поміркованість) [9]. Ця характеристика також важлива для усвідомлення особливостей групової поляризації в соціальних медіа. Існує низка причин, чому люди розпочинають активність у соціальних медіа, які пропонують соціальну взаємодію, пошук інформації, розваги, проведення часу, відпочинок або ж способи бути корисним для інших. Але участь у конфлікті груп не належить до таких причин [12]. Навіть емпіричні (на буденному рівні) спостереження за користувачами соціальних медіа дають підстави для гіпотези, що більшість користувачів на початку свого спілкування в мережі є поміркованими у своїх поглядах, але під тиском групової поляризації починають радикалізуватися.

Отже, для соціальних медіа групова поляризація як характерна риса проявляється дуже виразно, будучи більш швидкою та радикальною, ніж поляризація в реальному спілкуванні. Також у цій поляризації меншість може одержувати перевагу над більшістю через вплив на соціальну спільноту. У процесі комунікації користувачі цього каналу досить рідко досягають компромісу. Спираючись на емпіричні спостереження, можемо стверджувати, що з “діалогу” в інтернеті, якщо сторони дотримуються різних позицій, вони виходять посварившись, кожна із ще більшою переконаністю власній правоті. Щоб зрозуміти причини такої безкомпромісної поведінки, варто звернути увагу на особливості комунікаторів, які спі-

лкуються в соціальних медіа, і на технічні характеристики самого середовища.

Як зазначалося вище, навіть помірковані користувачі соціальних медіа зрештою стають більш радикальними в позиціонуванні. Віртуальна особистість дає людині змогу реалізувати власне віртуальне “Я”. Завдяки цьому комунікатори можуть бути тими, ким вони себе бачать, виявляти агресивні тенденції, які в реальному соціальному оточенні стримуються як соціально небажані або небезпечні. Віртуальна особистість комунікатора може справляти враження на оточення, стаючи засобом реалізації власних амбіцій. Крім того, інтернет-простір принципово необмежений у порівнянні із соціальним світом, який є більшою мірою об’єктивним і структурованим. Якщо в соціальному світі існують певні рамки самокатегоризації людини (стать, вік, національність, професія), то, щоб існувати у віртуальному просторі, індивід має вирішувати завдання самовизначення, пошуку ідентичності [1]. Отже, самоідентифікація в соціальних медіа через участь у дискурсі є не просто чимось притаманним користувачам соціальних медіа, а самою умовою їх існування в цьому просторі. Це підштовхує користувачів до радикального позиціонування через дискурс.

За нашим припущенням, додатковим фактором, що стимулює високу інтенсивність групової поляризації в соціальних медіа, є низький рівень цензури та самоцензури, характерний для більшості інших каналів комунікування (у тому числі в інтернеті). Комунікатори, які створюють контент соціальних медіа, часто не накладають на себе застережень щодо дискурсу, що не обмежує комунікацію в її вербальних та візуальних засобах. Оскільки в соціальних медіа немає як такої редакційної політики (окрім дещо відстроченої в часі реакції їхніх адміністраторів на окремі маргінальні випадки погрози силою або явно вираженого агресивного шовінізму), відповідальності учасників спілкування за порушення, які не підпадають під статті кримінального законодавства, фактично не існує.

Швидкість поляризації думок також залежить від природи середовища. Перебіг комунікації в соціальних медіа інтенсивний, спонтанний та швидкий, а реакція комунікаторів часто дуже оперативна, і ця оперативність негативно впливає на увагу. Учасники спілкування зазвичай недостатньо уважні та вмотивовані, щоб реагувати на саме повідомлення [4]. Натомість вони сприймають особу, з якою спілкуються, під кутом зору її ідентичності (“російськомовний”/“житель Галичини”/“людина з уряду не скаже нічого корисного”) або ж реагують на певні фрейми (не помічають сарказму в тексті, що вихваляє тероризм або пропаганду шляхом доведення до абсурду; реагують не на зміст повідомлення, а не словесні маркери: наявність обценної лексики, апеляцію мовника до соціального статусу тощо). Після цього комунікатор реагує, пишучи зневажливий коментар, запускаючи нескінченний ланцюг взаємної агресії, до якого

через публічність процесів долучаються сторонні (які можуть навіть не бачити джерела агресії).

Коли немає реального контакту між комунікаторами, то це також, на наш погляд, пришвидшує групову поляризацію. Унаслідок як письмової комунікації в соціальних медіа, так і візуальної (з використанням, наприклад, відеоблогів або зображень) відбувається збіднення каналів та кодів передавання даних. Комунікатори часто обмежені у відстежуванні реакції співрозмовника, а тому не коригують своє позиціонування, що робить комунікацію менш гнучкою.

Нарешті, відмітною рисою групової поляризації в соціальних медіа є те, що більшість не завжди одержує переконливу перемогу у впливі на сукупність користувачів. Перебіг процесів соціального впливу в групі залежить і від того, хто здійснює цей вплив – меншість чи більшість. За теорією конверсії меншості С. Московічі, меншість справляє такий інформаційний вплив, що приводить до конверсії – часто неусвідомленої, неявної та віддаленої в часі зміни уявлень представників більшості під впливом поглядів меншості. Теорія пояснює це тим, що більшість має тенденцію викликати швидке підпорядкування і є інструментом соціального тиску, оскільки аргументи більшості сприймаються пасивно та з мінімальною когнітивною активністю. Водночас непогодження з меншістю втягує індивіда в процес розгляду предмета дискусії, і він намагається зрозуміти точку зору меншості. Це відбувається тоді, коли меншість виглядає згуртованою і впевнено наполягає на власній позиції, що створює міжособистісний конфлікт. Люди, які переживають тиск меншості, долучаються до процесу валідазації – співвідносять отриману інформацію із джерелом. Меншість стимулює оригінальне і нестандартне мислення та сприяє пошуку нових альтернатив. Індивід працює над усуненням конфлікту сприйняття, що стимулює критичне мислення, змушує людей переглядати погляди та переконувати самих себе, що меншість має рацію. Разом з тим більшість має інший інструмент впливу. Вона є джерелом соціального тиску та породжує поступливість. Більшість викликає скоріше підпорядкування, ніж зміну переконань, зумовлюючи очевидну реакцію, яка швидко проявляється, тоді як меншість діє через непряме відкладання та особистий вплив. Більшість викликає конформність за допомогою процесу порівняння, а меншість – конверсію за допомогою валідазації [8].

Відповідно, у груповій поляризації в соціальних медіа далеко не завжди провідна роль належить більшості. Залежно від ступеня консолідації меншості, рівня її активності, доцільності аргументів, які вона наводить, вплив меншості на решту комунікаторів може бути досить потужним. До того ж у соціальних медіа не застосовується право сили, яке може допомагати більшості нав'язувати свою думку шляхом фізичного тиску.

Саме ця конверсія меншості часто спостерігається, коли кілька лідерів думок у соціальних медіа суттєво впливають на позицію значної кількості населення (як конструктивно, так і деструктивно).

Висновки. Отже, групова поляризація в соціальних медіа як процес відбувається на тлі значної кількості аргументів усіх сторін, наочної демонстрації дискурсивних особливостей кожного комунікатора, самофіксації комунікаторів на власній позиції, закріпленій у письмовому вигляді, та наявності багатьох соціальних груп, що перебувають у конфлікті. Крім того, існує кілька причин, які зумовлюють більш швидкий та радикальний перебіг групової поляризації в соціальних медіа. До них належать необхідність радикального позиціонування особистості для існування у віртуальному просторі; відсутність рамок, що обмежують ідентичність людини (користувач може бути тим, ким він себе уявляє); низький рівень цензури та самоцензури; відсутність відповідальності учасників за некримінальні порушення правил спілкування; оперативність реакції комунікаторів; розсіювання уваги або ж приділення уваги не змісту повідомлення, а його словесним маркерам чи особі комунікатора; можливість долучення сторонніх учасників, які підтримають того чи того учасника діалогу, та відсутність реального контакту, що не дає можливості комунікаторам коригувати позиціонування залежно від реакції співрозмовника. Також у соціальних медіа часто спостерігається конверсія меншості, коли меншість має більший інформаційний вплив на спільноту через валідацію думок і відсутність можливостей для більшості застосувати право сили та нав'язати думку.

Через перелічені особливості дискурс у соціальних медіа постійно дробиться, що породжує нові і нові витки протистояння, які нескінченно множаться та спадають залежно від їхньої актуальності. Оскільки групова поляризація в соціальних медіа відбувається швидше, у ході дроблення дискурсів виникають нові ідентичності, що постійно заходять у протистояння. Разом із семантичною невизначеністю більшості важливих дискурсивних фреймів це робить соціальні медіа динамічним і продуктивним середовищем для здійснення впливу на суспільство. Дослідження процесів групової поляризації за допомогою методів критичного дискурс-аналізу сприятиме усвідомленню специфічних механізмів поляризації, їхнього впливу на соціальну практику та виробленню пропозиції щодо мінімізації негативного впливу.

Л і т е р а т у р а

1. Ляхов А. В. Психоэтические аспекты виртуальной коммуникации / А. В. Ляхов // Теоретическая и прикладная этика: традиции и перспективы : сб. статей. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга. филос. об-ва, 2010. – С. 135–141.
2. Москвичи С. От коллективных представлений к социальным / Серж Москвичи // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2. – С. 83–96.
3. Плющ А. Н. Групповая дискуссия как элемент технологий формирования представлений о модернизационных процессах в обществе / А. Н. Плющ // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 262–277.
4. Стексова Т. И. Речевая агрессия в интернет-комментариях как проявление социальной напряженности / Т. И. Стексова // Политическая лингвистика. – 2013. – № 3. – С. 77–81.
5. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна / М. Эпштейн // Звезда. – 1999. – № 11. – С. 216–227.
6. Harré R. Blueprint for a new science // Reconstructing social psychology / Harré R. – Harmondsworth : Penguin Books, 1974. – P. 240–259.
7. Hogg M. A. Polarizing norms and social frames of reference: A test of the self-categorization theory of group polarization / M. A. Hogg, J. C. Turner, B. Davidson // Basic and Applied Social Psychology. – 1990. – Vol. 11. – № 1. – P. 77–100.
8. Moscovici S. Towards a theory of conversion behavior / S. Moscovici // Advances in experimental social psychology / Ed. L. Berkowitz. – New York : Academic Press, 1980. – Vol. 13. – P. 209–239.
9. Myers D. G. Polarizing effects of social interaction / D. G. Myers // Group decision-making / Eds. H. Brandstatter, J.H. Davis & G. Stocker-Kreichgauer. – London : Academic Press, 1982. – P. 125–161.
10. Price V. Normative and informational influences in online political discussions / V. Price, L. Nir, J. N. Cappella // Communication Theory. – 2006. – Vol. 16. – № 1. – P. 47–74.
11. Turner J. C. Towards a cognitive redefinition of the social group / J. C. Turner // Social identity and intergroup relations. – 1982. – P. 15–40.
12. Whiting A. Why people use social media: a uses and gratifications approach / A. Whiting, D. Williams // Qualitative Market Research. – 2013. – Vol. 16. – № 4. – P. 362–369.

R e f e r e n c e s

1. Lyakhov, A. V. (2010). Psichoeticheskiye aspekty virtualnoy kommunikatsii [Psycho-ethical aspects of virtual communication]. *Teoreticheskaya i prikladnaya etika: traditsii i perspektivy* [Theoretical and applied ethics: traditions and perspectives] (pp. 135–141). St. Petersburg : Publ. of the St. Petersburg Philosophical Society (rus).
2. Moscovici, S. (1992). Ot kollektivnykh predstavleniy k sotsialnym [From collective to social representations]. *Voprosy sotsiologii* [Issues of Sociology], 2, 83–96 (rus).

3. Plyushch, A. N. (2013). Gruppovaya diskussiya kak element tekhnologii formirovaniya predstavleniy o modernizatsionnykh protsessakh v obshchestve [Group discussion as an element of technologies of images formation about modernization processes in society]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 32 (35), 262–277 (rus).
4. Steksova, T. I. (2013). Rechevaya agressiya v internet-kommentariyakh kak proyavleniye sotsialnoy napryazhennosti [Verbal aggression in the online comments as an expression of social tensions]. *Politicheskaya lingvistika* [Psychologica Linguistics], 3, 77–81 (rus).
5. Epshteyn, M. (1999). Informatsionnyy vzryv i travma postmoderna [Information explosion and injury of the postmodern]. *Zvezda* [Star], 11, 216–227 (rus).
6. Harre, R. (1974). Blueprint for a new science. *Reconstructing social psychology*, 240–259.
7. Hogg, M. A., Turner, J. C., & Davidson, B. (1990). Polarized norms and social frames of reference: A test of the self-categorization theory of group polarization. *Basic and Applied Social Psychology*, 11(1), 77–100.
8. Moscovici, S. (1980). Toward a theory of conversion behavior. *Advances in experimental social psychology*, 13, 209–239.
9. Myers, D. G. (1982). Polarizing effects of social interaction. *Group decision making*, 125–161.
10. Price, V., Nir, L., & Cappella, J. N. (2006). Normative and informational influences in online political discussions. *Communication Theory*, 16(1), 47–74.
11. Turner, J. C. (1982). Towards a cognitive redefinition of the social group. *Social identity and intergroup relations*, 15–40.
12. Whiting, A., & Williams, D. (2013). Why people use social media: a uses and gratifications approach. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 16(4), 362–369.

Яровой Д. А. Особенности групповой поляризации в дискурсе социальных медиа

Утверждается, что в групповых дискуссиях, которые являются коммуникативным проявлением гражданского противостояния, как и других социальных процессов, невозможно избежать обострений; посредние создают новые дискурсы, ведут к конфликту между представителями различных идентичностей и имеют следствием как негативные, так и позитивные процессы социальных трансформаций. Подчеркивается, что важность социальных медиа в гражданском дискурсе обуславливает необходимость исследования процессов конструирования в них гражданского противостояния, что невозможно без понимания природы дробления и радикализации дискурса в этой среде. Установлено, что в социальных медиа групповая поляризация происходит более быстро и радикально. Выделены характерные черты пользователей социальных медиа и самой системы коммуникации, способствующие более быстрой и радикальной групповой поляризации в этой среде. В качестве таких черт определены: радикальное позиционирование личности к существованию в виртуальном пространстве; отсутствие рамок, ограничивающих идентичность; низкий уровень цензуры и самоцензуры; оперативность реагирования участников коммуникаций; отсутствие реального контакта и т. п.

Ключевые слова: групповая поляризация, социальные медиа, гражданское противостояние.

Yarovyi D. O. Features of group polarization in the discourse of social media

In the course of group discussions, which are essentially communicative manifestations of social processes including that of civil confrontation, one cannot avoid aggravation of contradictions regarding the subject of the discussion. The aggravation creates new discourses, lead to a conflict between representatives of different identities, and result both in negative and positive social transformations. Social media plays an important role in the development of the civic discourse, which necessitates research on the processes of constructing civil confrontation in the social media network. This is impossible without understanding the nature of fragmentation and radicalization of discourses in this environment. It has been proved that group polarization escalates more rapidly and radically in social media. Social media user characteristics as well as features of the communication system itself promoting more radical and rapid group polarization have been identified. Those features are radical positioning of an individual in the virtual space, lack of identity restriction boundaries, low level of censorship and self-censorship, prompt reaction of the communication participants, lack of real contact, etc.

Key words: group polarization, social media, civil confrontation.

ПРОБЛЕМИ ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ ТА ДЕГУМАНІЗАЦІЇ СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ БРЕНДИНГУ І РЕКЛАМИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В. В. Воронова, м. Київ

Наявність масового споживача (товарів, послуг, інформації) ніяким чином не усуває ані професійних, ані статусних, ані індивідуальних відмінностей між людьми, а лише формує особливий тип соціального простору, що означається своєрідними “маркерами”, якими є сучасні засоби брендингу та реклами. Процеси масовізації та стереотипізації (стандартизації) свідомості готують ідеальних споживачів – користувачів інформаційного простору, які набувають в умовах інформаційного суспільства рис “інформаційних роботів”. Культурна сфера повсякденного життя сьогодні заповнена пропагандою псевдокультурних цінностей, далеко не кращими зразками зарубіжної продукції. Гедоністичні настрої поширює і реклама товарів лакшері-сегменту в сучасних мас-медіа, хоч можливості пересічних громадян придбати такі товари в умовах кризової економічної ситуації мізерні. Світосприймання спрощується, картина світу звужується, повсякденність стає непривабливою, і молода особистість вимушена занурюватись у світ “гіперреальності”. Деперсоналізацію в цьому сенсі можна розглядати як свідоме позбавлення особистості, особливо молододі, ініціативи, підпорядкування людини депресивним настроям, виходом із чого стає зрештою звернення до віртуального простору.

Ключові слова: свідомість, особистість, інформаційне суспільство, мас-медіа, брендинг, реклама, віртуальний простір.

Проблеми деперсоналізації та дегуманізації хвилюють сьогодні не тільки соціологів, психологів, а і філософів, і культурологів.

“Сучасні інформаційні технології базуються, як правило, на відмові від:

1) принципів ієрархічності, тобто поділу інформації на важливу, вторинну й неважливу (нікчемну);

2) принципів бінарної логіки – втрачається сама значущість антитези “важливий – неважливий”, “потрібний – непотрібний” та ін. – поняття ці щодо масової інформації все більш втрачають смисл;

3) однозначних зв’язків – будь-яка інформація може бути безліч разів перетвореною та проінтерпретованою, створюючи таким чином різноманітні картини світу, будь-який факт може бути замінений яким-небудь іншим – поле можливостей тут необмежене, культурні конвенції все дозволяють” [12, с. 155].

Подальше розкриття потенціалу наукової критики поширювалося, по суті, на всі галузі діяльності масової комунікації. Згадаймо у зв’язку

із цим відомі праці “Тасмні маніпулятори” (1957) В. Паккарда і “Розуміння медіа: зовнішні розширення людини” (1964) М. Маклюєна, які фактично були присвячені критиці реклами та інших засобів повсякденного “духовного насильства” [6]. У них уперше було критично висвітлено всю палітру маніпулятивного втручання в психіку і свідомість людини, яку здійснювали засоби масової комунікації особливо агресивно – саме через свою рекламну продукцію. У цьому контексті дуже важливо розглянути і саме явище “масифікації”, яке набуває все більшого розмаху на всіх рівнях спілкування, де мають місце функціональні риси соціального феномена “маси” – масового споживання інформації, послуг та благ у цілому.

Мета статті: показати та проаналізувати наявність і важливість для індивіда (з погляду впливу на нього масмедійного простору) способів убезпечення його свідомості від негативних наслідків нового типу дегуманізуючих, або “гібридних”, феноменів, організованих відповідно до можливостей і типів поширення інформації, у т. ч. рекламної, характерних для соціального простору перших десятиліть XXI ст.

Саме існування феномена “масифікація” зумовлене високим рівнем розвитку систем суспільного виробництва, усієї системи матеріального і масового споживання. “Будь-яке масове виробництво (у т. ч. інформаційне) ефективно тому, що звернене до стандартизованого “пересічного” споживача, тобто до стандартного набору його типів і запитів” [10, с. 24]. Треба усвідомлювати, що наявність масового споживача (товарів, послуг інформації) зовсім не усуває ані професійних, ані статусних, ані індивідуальних відмінностей між людьми, а лише формує особливий тип соціального простору, де мають місце своєрідні “маркери”, якими є сучасні засоби брендингу та реклами.

Беручи до уваги цей новий (за можливостями і типами поширення інформації, у т. ч. рекламної), “гібридний”, вплив соціального простору на особистість, постають питання: як він (цей простір “масовізованого впливу”) може тиснути на інші сфери діяльності людини, якого характеру буде цей вплив (маніпулятивно-пасивний, інтенційно-активний), чи опосередковуватиметься і якою мірою цей масовий “фронтальний” вплив груповими, локальними, соціокультурними або особистісними “фільтрами” (за висловом Ю. О. Левади). Коректним і глибоким дослідникам психології масових явищ, у т. ч. процесів рекламного впливу та сугестивних його засобів (що використовуються і в інших масових комунікаційних процесах), давно відомо, що “розчинення людини в масі – це не так критика масового суспільства, як капітуляція перед ним, виправдання безвідповідальності людини в цьому суспільстві” [11, с. 28].

Слід відверто визнати, що свідомість людини сьогодні не захищена від дегуманізуючих, руйнівних впливів масової рекламної продукції, інших видів масового впливу, масової культури як такої. Найнебезпечніше, що цей вплив фактично не усвідомлюється, не аналізується індивідом, тим більше в ранньому (дитячому) та юнацькому віці.

Процеси впливу соціального простору, де здебільшого розгортаються “масовізація” та “маніпуляція” свідомістю, характеризуються: 1) безперервністю; 2) тривалістю; 3) спонтанністю сприймання. В останньому випадку домінує так зване “фіксаційне сприймання” (без осмислення, аналізу тощо). Ще й досі, як наслідок тотального наступу масової комунікації (особливо на ринку реклами в мас-медіа), відбувається агресивне втручання в індивідуальну свідомість, наслідком чого стає деперсоналізація свідомості. У нашому суспільстві й дотепер існує “надавторитетність” засобів масової комунікації, а незаперечність та “істинність” їх повідомлень в уяві реципієнтів дуже високі.

За даними соціологічних досліджень, найбільш вразливі щодо впливу ЗМК підлітки до 18 років, а найбільш активним і глибокопроникним є вплив аудіовізуальних ЗМК (зокрема телебачення), особливо їх рекламної продукції [12]. Процеси масовізації та стереотипізації (стандартизації) свідомості молоді готують ідеальних споживачів – користувачів інформаційного простору, які набувають в умовах інформаційного суспільства рис “інформаційних роботів”. Не можемо не погодитися з думкою авторів колективної монографії “Соціальний простір життя як суб’єктивна символічна реальність”, що культурна сфера повсякденного життя сьогодні “заполонена пропагандою псевдокультурних цінностей, далеко не кращими зразками зарубіжної продукції. Часто-густо ЗМІ “вирівнюють” освітній набуток глядачів-слухачів у бік зниження, раціональне знання замінюється його сурогатом з емоційно-образного ряду ЗМІ” [9, с. 111].

Психологія особистості так само використовує соціогрупові підходи гендерної соціології та вікової психології, виділяючи особливу групу підліткового віку і загалом молодіжну когорту. При цьому дослідники не тільки наголошують на важливості вивчення розвитку людини протягом цих періодів як “зони особливої уваги”, активності сприймання світу та вироблення ціннісного фундаменту подальшого існування особистості, а й ставлять питання про бар’єри, які стають перепорою для гуманізаційних процесів розвитку, становлення і розбудови гармонійної, психологічно стійкої особистості, яка може протистояти *стресогенним* обставинам життя в кризовому суспільстві.

До таких бар’єрів, обставин (не допомагальних, а навпаки, таких, що стримують розвиток особистості) слід віднести, на наш погляд, **негативні прояви впливу стихійно сформованого віртуального простору** (у т. ч. рекламної продукції мас-медіа з певними її характеристиками) на

особистість молодої людини, які можуть бути визначені як *дегуманізуючі*. Такими ми повинні визнати демонстрацію будь-яких проявів *жорстокості і агресивності*, спрямованих людиною проти людини, активні форми впливу на психіку через демонстрацію фільмів жахів, трилерів та інших форм сучасного кіномистецтва, спрямованих на маніпулювання свідомістю шляхом тиску на слабозахищену підсвідомість. Усе це стосується насамперед особистості, що розвивається. Недаремно у “Вступі до психології мистецтва” відомий психолог О. Д. Леонт'єв зауважує: “Ми переходимо тут до аналізу тих негативних впливів, які можуть чинити на особистість зразки квазімистецтва, яке видається людьми нібито за мистецтво справжнє. Головна функція, що ними здійснюється, – функція розважання (розваг), дозвілля – має викликати негативні оцінки. Однак описана вище “гра на емоціях” не завжди проходить для особистості без наслідків. Твори, підлаштовані під споживача, що дають повне упізнання та стабільність світоглядної картини світу, консервують особистість, гальмують її здатність до змін, розвитку і творчої пристосованості до світу, що змінюється” [4, с. 41].

Отже, найбільш вразливою групою, що зазнає тиску незчисленних маніпулятивних прийомів, якими сьогодні насичений інформаційний простір (особливо у сфері політичної інформації) та віртуальний простір комп'ютерних мереж, є, безперечно, молодь. Нагадаємо, що визнаний уже багато років тому факт існування молодіжної субкультури (контркультури, культури андеграунду тощо) був лише спробою узаконити таке явище, як молодіжна культура. Очевидне психологічне відособлення молоді, що актуалізується у сфері дозвілля, запровадження і поширення особливих стандартів споживання дістали в соціальній психології і культурології кілька визначень: молодіжна культура, субкультура, контркультура, альтернативна культура. Цей ряд понять відображає реальний процес розвитку означеного феномена, а також соціальну й соціально-психологічну диференціацію його творців і послідовників. Зародження молодіжної культури було результатом девальвації традиційної культури у свідомості мас – як на Заході, в умовах постіндустріального суспільства, так і в країнах Сходу. І там, і там ця девальвація наочно проявилася в неприйнятті молоддю офіційної, “суспільно визнаної” культури.

Криза, що охопила країни Східної Європи в останні десятиліття минулого століття й частково триває і донині, ставить молодь, з одного боку, в умови матеріального неблагополуччя і неможливості адекватного самовираження, а з другого – надзвичайної різноманітності на ринку привабливих товарів. Життя підказує молодій людині епікурейське кредо: живи сьогоднішнім днем, не замислюйся про майбутнє. Гедоністичні настрій поширює й реклама товарів лакшері-сегменту в сучасних мас-медіа, хоч можливості пересічних громадян придбати їх в умовах кризової еко-

номічної ситуації мізерні. Світосприймання спрощується, картина світу звужується, повсякденність стає непривабливою, і молода особистість вимушена занурюватись у світ “гіперреальності”. Деперсоналізація в цьому сенсі постає як свідоме позбавлення молоді ініціативи, підпорядкування депресивним настроям. Багато хто вихід бачить у зверненні до віртуального простору, індустрії насолоди і розваг, що поставили за мету власники великих рекламних концернів. І вони отримали із ситуації, що склалася, чималий матеріальний та ідеологічний зиск.

Що ж до ідеологів, то вони дістали можливість контролювати думки й прагнення молоді, підпорядкувавши їх споживацьким ідеалам. Ще однією формою такого впливу є взаємодія, під час якої “цілком естетичними засобами досягається щось абсолютно вороже мистецтву в справжньому його значенні” [9, с. 72]. У цілому спільні з іншими феноменами масової культури і масової комунікації риси квазімистецтва полягають у тому, що воно розраховане на пасивне сприймання (“споживання”) і не потребує від самого споживача жодних інтелектуальних зусиль. Не випадково переорієнтація культури, поглиблення і масштаби поширення тенденцій її споживацької спрямованості збігаються з періодом активної “модернізації” способу життя української молоді.

Згадаймо в цьому контексті концепцію П. Сорокіна про існування людей двох типів – “*homo economicus*” і “*homo socius*”. Якщо перший тип у своєму житті керується лише економічними (матеріальними) інтересами і є виключно раціональним у своєму виборі життєвих настановлень, то “*homo socius*” “соціологією розглядається як родовий і багатогранний *homo*, одночасно і неподільно економічний, політичний, релігійний, етичний, художній, частково раціональний та утилітарний, частково нераціональний і, навіть, ірраціональний і до того ж такий, що вирізняється безперечною взаємодією всіх цих аспектів” [9, с. 162].

Коли простежити, як критикою 60-80-х років ХХ ст. був оскаржений основний вплив функціоналізму та почалося відродження різних напрямів мікросоціології – від соціології малих груп, соціології міжособових відносин (“*face to face*”), соціології повсякденності та ін. до підходів так званих “реорганізаційних ланок”, які пов’язують воедино соціологічне вчення мікро- і макрорівнів, – і проаналізувати соціологічні мікротеорії “другої хвилі” повоєнної теорії під кутом зору макросоціології, то можна побачити, що ці теорії пропонують неформальний соціальний порядок, на який практично не впливають макросоціальні структури. На думку П. Бурд’є, наприклад, повсякденне життя регулюється маніпулюванням за рахунок класових переваг і поступово перетворюється на стратегічну взаємодію, яка головним чином спрямована на максимальне збільшення різного роду капіталів [2]. Проте, як вважає Дж. Александер, саме “Ю. Габермас використовує теорію мовленнєвого акту і живі моделі роз-

діленого досвіду та взаємодії для того, щоб створити ідеалістичні альтернативи сучасним суспільствам, а не для того, щоб описати зміни, які в них відбуваються” [1, с. 198].

У сучасних умовах, *коли* між природним характером комунікативних стосунків та інформаційної взаємодії з аудиторією (особливо в телебаченні) та представленими на телеекрані й у продукті інших мас-медіа штучними умовами та засобами спілкування виникає певна “непереборна дистанція”; *коли* на перший план виходить захоплення “віртуальними іграми”, навіть у прямому ефірі, *коли* аудиторія сама вже не вірить, що це відбувається “тут-і-тепер”; *коли* різноманітні “мильні опери”, “реаліті-шоу” тощо, які спотворюють образ людини на екрані, роблять її ходульною, неправдивою і, навіть, далекою від власне поняття художнього образу в тому розумінні, який вкладав у це поняття Л. С. Виготський, а також мистецтвознавці, літературознавці та культурологи ХХ ст., – усе це не може пройти і повз увагу сучасних дослідників масової комунікації. На жаль, наше Я вже розчленоване на окремі тенденції відповідно до процесу розпаду, що підірвав суспільство, яке перетворилося на персоналізовані молекули. І зів’ялий соціум постає як точна копія байдужого Я, яке наділене недостатньо сильною волею, нового зомбі, проникнутого та керованого інформацією” [6, с. 47].

Сьогодні через засоби масової комунікації та інтернет транслюються певні зразки (“образи світу”), які набувають символічного характеру, перетворюючи окремі елементи соціальної реальності в уявні, такі, що існують тільки у свідомості комунікатора та його аудиторії, – якщо ця аудиторія сприйняла цей зразок. За П. Бурдье, “...симуляція розташована в третьому порядку, за межами істинного і хибного, за межами еквівалентностей, за межами раціональних відмінностей, на яких функціонують будь-яке соціальне і будь-яка влада” [2, с. 34]. Сфера масової комунікації значною мірою опосередковує функціонування сучасної символічної медіакультури, певним чином диференціюючи її, повідомляючи їй особливі принципи та зразки взаємодії значень і знаків, цінностей та символів, припускаючи паралельне існування досить різних за змістом текстів. Та все-таки мас-медіа є невід’ємним чинником сучасного людського повсякдення, і тому можна сказати, що масова комунікація не тільки увійшла в людську свідомість, а й посіла досить значне місце в структурі соціокультурного середовища в цілому, сформувала позиції “сукупного комунікатора” як уособлення певного соціального інституту. І це, безумовно, сприяє розвитку суспільства, який відбувається попри всі кризові явища. Ми цілком згодні з думкою Дж. Александера, що “культура і особистість – онтологічно – існують тільки в тому, хто здійснює дію, хто представлений людиною, що перебуває в часі і просторі” [1, с. 191].

Ще у 1999 році Девід Вайнбергер (David Weinberger), один з авторів “Маніфесту шляху” [3], визначив персоналізацію як “автоматичну адаптацію сайтів та повідомлень під тих, хто їх переглядає”. Нині, майже 20 років поспіль, цей прийом використовують компанії, які намагаються зробити онлайн-взаємодію з користувачами більш “олнодненою”. Цей різновид персоналізації дістав назву “web-персоналізації”, і частота його застосування зросла за цей час настільки, що персоналізований досвід став нормою, а не опцією. Ця норма містить таку вимогу: індивідуалізація сайту (або додатку) в режимі реального часу повинна задовольняти унікальні потреби кожного відвідувача. Інше розуміння персоналізації в психології маркетингу та реклами було напрацьоване протягом останніх десятиліть; тут чітко розгалужується значення поняття “персоналізація бренду” і прийом маркетологів. За традицією, що склалася в цій галузі, більшість маркетологів покладаються на тип контенту, який переглядає відвідувач, його географічне розташування і час, який проводить користувач на сайті в цілому (рис.).

How do you measure the value of real-time personalization? (Select all that apply.)

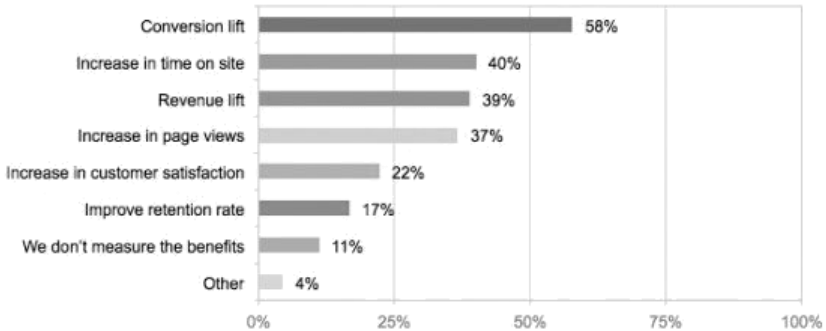

Рис. Як визначити показник персоналізації в режимі реального часу?

Так, у компаніях “Levis” і “Nokia”, які вже користувалися цим методом комунікації з користувачами, а також у концерні “Mars Inc.” почали використовувати “персоналізовану” інтерактивну рекламу, зокрема під час рекламної кампанії “M&Ms” (цукерки відомого бренду) на спеціально створеному для цього сайті: www.becomeanmm.com (“Ставай M&Ms”). Директор з маркетингових питань Мішель Кесслер в інтерв’ю газети “Chicago Tribune” сказав, що цей новий сайт дасть змогу споживачам самим створювати в інтернеті схожі на “M&Ms” цукерки, а потім вбудовувати ці зображення у фото, відео або електронні листівки та розсилати

друзям. Згідно із задумом Кесслера, ідея такого сайту – “одна з найбільш значущих у маркетингу M&Ms за тривалий час” – відповідно до очікувань керівництва компанії “допоможе бренду просунутись вперед й утримувати свої позиції на ринку впродовж тривалого часу” [13].

Карл Вірт (Karl Wirth), генеральний директор “Evergage”, вважає, що існує чотири основні принципи користувацького досвіду (UX – User eXperience): запам’ятовування, розуміння, допомога та здивування (останнє пов’язане з наявністю задоволення). Персоналізація бренду в мережі має стосуватися кожного з них. Коли йдеться про персоналізацію, маркетологи найчастіше роблять дві помилки: вони не персоналізують досвід по-справжньому і насправді неефективно сегментують аудиторію.

Персоналізацію контенту не можна протиставляти персоналізації користувацького досвіду. Це помилка переважної більшості маркетологів, які намагаються протиставляти між собою ці два типи персоналізації: персоналізацію контенту і персоналізацію користувацького досвіду. Це означає, що персоналізація стала синонімом “правильного повідомлення” в “правильний час” “правильному відвідувачеві”. Утім, це є невід’ємною частиною, але не всією суттю процесу.

Неефективна або непрофесійна персоналізація контенту, будь-то медіа чи інтернет-контент, що віддзеркалює недостатнє розуміння психології споживача, відвідувача сайтів тощо, призводить до нівелювання позицій персоналізації (у т. ч. персоналізації щодо брендингу в цілому).

Висновки. Отже, дегуманізаційні і деперсоналізаційні процеси під час контактування з медіапростором спотворюють сприймання контенту інформаційного простору в цілому, і ця деперсоналізація може суттєво змінювати рівні тих комунікативних контактів, які обирає аудиторія (а відповідно, змінювати контингенти його реципієнтів таким чином, що вони стають недосяжними для дослідника або виступають під “ніками” і “мемами”, що абсолютно не відповідають їхнім реальним соціокомунікативним позиціям і статусам.

Усвідомлюючи складність, багатогранність і значущість проблеми дегуманізуючого впливу інформаційного простору, ми виокремлюємо тут, мабуть, як одну з найскладніших і найнебезпечніших для розвитку особистості проблему деперсоналізації, тобто підміни або часткової втрати персональної (особистісної) ідентичності внаслідок віртуалізації свідомості. Подібні процеси охоплюють не тільки постмодернізовані суспільства, що трансформувалися в результаті соціально-політичних змін кінця ХХ ст., а й наше кризове суспільство.

Л і т е р а т у р а

1. *Александр Дж.* После неофункционализма: деятельность, культура и гражданское общество / Дж. Александр ; пер с англ. Т. В. Дорофеевой // Социо-

- логия на пороге XXI века. Основные направления исследований. – М. : Русаки, 1999. – С. 186–205.
2. *Бурдьё П.* Практический смысл / Пьер Бурдьё ; пер. с фр. А. Т. Бикбова, Е. Д. Вознесенской, С. Н. Зенкина, Н. А. Шматко ; под ред. Н. А. Шматко. – М. : Ин-т эксперим. социологии. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
  3. *Вайнбергер Дж.* Манифест пути [Электронный ресурс] / Дж. Вайнбергер. – Режим доступа : <http://lpgenerator.ru/blog/2016/03/19/pochemu-personalizaciya-kontenta-eto-eshe-ne-veb-personalizaciya/#ixzz4LZxj9STp>
  4. *Леонтьев Д. А.* Введение в психологию искусства / Д. А. Леонтьев. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 112 с.
  5. *Липовецки Ж.* Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Ж. Липовецки. – СПб. : Владимир Даль, 2001. – 336 с.
  6. *Маклюэн Г. М.* Понимание Медиа. Внешние расширения человека / Герберт Маршалл Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева ; загл. ст. М. Вавилова. – 3-е изд. – М. : Кучково поле, 2011. – 464 с.
  7. Психологія масової політичної свідомості і поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. – К. : Док-К, 1997. – 164 с.
  8. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
  9. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. : кол. моногр. / Ін-т соціології НАНУ. – К., 2004. – 299 с.
  10. *Суськая О. А.* Гуманизация и персонификация масс-медиа: Гуманизация и персонификация коммуникативного взаимодействия в медиaprостранстве : монография. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH &Co. KG, 2013. – 110 с.
  11. *Суська О. О.* Інформаційний імунітет: Проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі : монографія / О. О. Суська. – К., 2008. – 107 с.
  12. Традиция и русская цивилизация / Володихин Д., Алексеев С., Бенедиктов К., Иргенина Н. – М. : Астрель : АСТ : Транзит книга, 2006.
  13. Advesti.Ru Интервью Мишеля Кесслера газете “Chicago Tribune” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : mediarevolution.ru

References

1. Alexander, J. (1999). Posle neofunktsionalizma: deyatelnost, kultura i grazhdankoye obshchestvo [Neofunctionalism and After]. *Sotsiologiya na poroge XXI veka. Osnovnyye napravleniya issledovaniy* [Sociology at the threshold of the twenty-first century. Main research areas] (pp. 186–205). Moscow: Rusaki Publ. (rus).
2. Bourdieu, P. (2001). *Prakticheskiy smysl* [Le sens pratique]. Moscow: Institut eksperimentalnoi sotsiologii Publ.; St. Petersburg: Aleteya Publ. (rus).
3. Vainberger, Dh. Manifest pyti [Manifest way], from <http://lpgenerator.ru/blog/2016/03/19/pochemu-personalizaciya-kontenta-eto-eshe-ne-veb-personalizaciya/#ixzz4LZxj9STp> (rus).
4. Leontyev, D. A. (1998). *Vvedeniye v psikhologiyu iskusstva* [Introduction to the psychology of art]. Moscow: MGU Publ. (rus).
5. Lipovetsky, G. (2001). *Era pustoty. Esse o sovremennom individualizme* [The epoch of emptiness. Essays on modern individualism]. St. Petersburg Publ. (rus).

6. Maklyuen, H. M. (2011). *Ponimaniye Media. Vneshniye rasshireniya cheloveka* [Understanding Media: External extensions of man]. Moscow: Kuchkovo pole Publ. (rus).
7. Vasiutynskyi, V. O. (1997). *Psykhologhiia masovoi svidomosti i povedinky* [Psychology of mass political consciousness and behavior]. Kyiv: Dok-K Publ. (ukr).
8. Sorokin, P. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiya. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
9. Zlobina, O., Martyniuk, I., Soboleva, N., Tikhonovich, V. (2004). *Sotsialnyi prostir zhittia yak subiektyvna symvolichna realnist* [The social space symbolic of life as a subjective reality]. Kyiv (ukr).
10. Susskaya, O. A. (2013). *Humanizatsiya i personifikatsiya mass-media: Humanizatsiya i personifikatsiya komunikativnogo vzaimodeystviya v mediaprostranstve* [Humanization and personalization of the media: Humanization and personalization of communicative interaction in the media]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH & Co. KG (rus).
11. Susska, O. A. (2008). *Informatsiyni imunitet: Problemy psykhologichnoho zakhystu v informatsiinomu prostori* [Information immunity: psychological protection issues in the information space]. Kyiv (ukr).
12. Volodikhin, D., Alekseyev, S., Benediktov, K., Irtenina, N. (2006). *Traditsiya i russkaya tsivilizatsiya* [Tradition and Russian civilization]. Moscow: Astrel Publ.; AST: Tranzit kniga Publ. (rus).
13. Advesti.Ru. Intervyu Mishelya Kesslera gazete “Chicago Tribune” [Interview Michel Kessler “Chicago Tribune”], from mediarevolution.ru (rus).

Воронова В. В. Проблемы деперсонализации и дегуманизации современных средств брендинга и рекламы: психологический анализ

Наличие массового потребителя (товаров, услуг, информации) никоим образом не устраняет ни профессиональных, ни статусных, ни индивидуальных отличий между людьми, а лишь формирует особенный тип социального пространства, где присутствуют своеобразные “маркеры”, коими являются современные средства брендинга и рекламы. Процессы массовизации и стереотипизации (стандартизации) сознания готовят идеальных потребителей – пользователей информационного пространства, приобретающих в условиях информационного общества черты “информационных роботов”. Культурная сфера повседневной жизни сегодня заполнена пропагандой псевдокультурных ценностей, далеко не лучшими образцами зарубежной продукции. Гедонистические настроения распространяет и реклама лакшери-сегмента в современных масс-медиа, хотя возможности обычных граждан приобрести подобные товары в условиях кризисной экономической ситуации ничтожны. Мировосприятие упрощается, картина мира сужается, повседневность становится непривлекательной, и молодая личность вынуждена погрузиться в мир “гиперреальности”. Деперсонализация в этом смысле выступает как сознательное лишение личности, особенно молодой, инициативы, подчинение человека депрессивным настроениям, выходом из чего становится в конечном счете обращение к виртуальному пространству.

Ключевые слова: сознание, личность, информационное общество, масс-медиа, брендинг, реклама, виртуальное пространство.

Voronova V. V. Depersonalization and dehumanization issues of modern branding and advertising means : psychological analysis

Mass consumption (commodities, services, information) in no way takes over either professional, status or individual differences between people. It only forms a special type of social environment framed by the specific “markers” which are modern means of branding and advertising. Conscience popularization and stereotypization processes develop ideal consumers, information environment users acquiring traits of “information robots” in the conditions of the information society. Nowadays the cultural sphere of everyday life is inundated with propaganda of pseudocultural values, and foreign products, which are far from the highest standards. Hedonistic mood is spreading in modern mass media by the “luxury” segment advertisement, whereas ordinary people have meager possibilities to purchase luxury goods in the conditions of an economic crisis. The perception of the world is simplified, the world outlook narrows, everyday life becomes unattractive, and a young personality is forced to submerge in the world of “hyperreality”. Depersonalization in this sense can be considered a conscious deprivation of a personality (and a young person in particular) of any initiative, and submission to depressive moods, whose outcome is the virtual space.

Key words: consciousness, personality, information society, massmedia, branding, advertising, virtual space.

СТРУКТУРА ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ І ЙОГО ВИМІРЮВАННЯ

*О. С. Горбанюк, м. Зелена Гура, Г. М. Бевз, м. Київ,
Ю. А. Паскевська, м. Запоріжжя, О. В. Куц, м. Львів*

Описано процес розроблення інструменту для вимірювання іміджу політичних партій з урахуванням специфіки сучасного політичного ринку в Україні. Результати проведених досліджень підтвердили факторну структуру іміджу політичних партій на основі характеристик, які зазвичай приписують їм в інших країнах. Частина цих характеристик описує риси, пов'язані з особистістю людини (Рішучість, Чесність, Конфліктність), а частина – з політичною ідеологією (Ліва орієнтація, Геополітична орієнтація і Консерватизм). Встановлено, що імідж партії значною мірою визначає переваги виборців, які ключові значення надають рисам особистості, натомість другорядними для них є ідеологічні відмінності між партіями. Для перевірки еквівалентності вимірювань іміджу різних партій було застосовано багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз. Розроблений на основі проведених досліджень опитувальник можна вважати досить надійним і таким, що має достатню вимірювальну еквівалентність і диференційну ефективність.

Ключові слова: імідж партії, особистість партії, еквівалентність вимірювань, багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз, Україна.

У статті представлено процес адаптації інструменту для вимірювання іміджу політичних партій з урахуванням специфіки сучасного політичного ринку в Україні. Ця методика, розроблена на основі психолексичних досліджень асоціацій з політичними партіями в Польщі [8], є одним з доступних у науковій літературі небагатьох інструментів для використання в політичній психології та політичному маркетингу. Аналіз результатів досліджень, проведених у різних регіонах України, дав змогу зробити всебічну психометричну валідацію багатовимірного опитувальника для вимірювання іміджу політичних партій, який враховує специфіку країни.

Персоналізація політичних партій. Політична партія – це громадська організація з певною політичною програмою. Мета партії – реалізувати цю програму, впливаючи на рішення, які ухвалює законодавча і виконавча влада. Проведені в різних країнах дослідження показали, що ідеологічні відмінності в програмах і поглядах політиків залишаються важливими для виборців, але їх значення зменшується [3; 15; 20]. Разом з тим спостерігається зростання значення особистісних рис при сприйманні політиків виборцями. Це стосується насамперед новопосталих демократій Східної Європи, де партії формуються навколо лідерів, а не лідери оби-

раються з партійних організацій [5; 14]. Оскільки саме люди творять партію, то не дивно, що при сприйнятті політичних угруповань домінують особистісні уподобання. Водночас менш відомих політиків часто сприймають крізь призму образу партії, до якої вони належать [4; 11; 17].

Проте про імідж партії можна говорити лише тоді, коли її розпізнають як об'єкт, який існує на політичному ринку. Наприклад, в Україні від 1991 року, за даними Департаменту державної реєстрації (2016), загалом було зареєстровано 350 партій, але виборці знали або знають лише невелику їх кількість. Імідж партії – це загальні асоціації, які виникають у свідомості виборців як відповідь на її логотип, назву, членів та інші елементи, що міцно асоціюються з цією партією. Огляд світової літератури щодо предмета нашого дослідження показав, що на цей час немає загальноприйнятих інструментів для вимірювання іміджу політичних партій на відміну від інструментів для вимірювання іміджу бренду чи особистості людини. Тому й далі триває пошук універсальних для різних країн вимірів сприймання політичних партій, а цю статтю і результати досліджень, які тут наводяться, можна розглядати як частину цього процесу.

“Особистість” політичних партій. З історичного погляду в політичному маркетингу домінує перенесення теорій, моделей, маркетингових стратегій та інструментів дослідження, запозичених з маркетингу економічного [16; 18; 19]. Партію можна розглядати як об'єкт брендингу, але цей об'єкт специфічний у багатьох аспектах, порівнюючи хоча б зі споживачькими брендами. Цю специфіку потрібно брати до уваги і в процесі концептуалізації та операціоналізації іміджу політичних партій. Прикладом такого підходу може бути пропозиція концептуалізації та операціоналізації „особистості” політичних партій з перспективи соціальної психології та лексикального підходу теорії рис [8].

О. С. Горбанюк разом зі своїми співпрацівниками (2015) адаптував поширену в психології особистості психосемантичну методика [7], для концептуалізації іміджу політичних партій. Відповідно до лексичної гіпотези для того, щоб з'ясувати з перспективи виборців ключові риси, якими різняться між собою політичні партії, потрібно проаналізувати структуру лексику, який виборці використовують для визначення партій. Для цього було опитано 120 польських виборців віком від 18 до 81 років і скомплектовано перелік, що містив приблизно 3200 асоціацій з політичними партіями. Ці асоціації відтак були класифіковані експертами, і 171 асоціацію, найчастіше вживану виборцями, було використано в кількісних дослідженнях на вибірці з 598 осіб віком від 18 до 80 років. У результаті факторного аналізу виявлено, що домінуючі риси особистості при сприйнятті образу політичних партій – це (1) рішучість, (2) чесність і (3) конфліктність. Окрім цього, виокремлено два неособистісні виміри, які попередні концепції “особистості” політичних партій, як запозичені з еко-

номічного маркетингу [19], повністю ігнорували: четвертий вимір описує різниці світогляду і програм політичних партій на континуумі пролівих vs проправих, натомість п'ятий вимір – відсталість vs сучасність. Усі виміри-характеристики корелювали з ставленням до партії і з готовністю проголосувати за неї на виборах, причому особливо велике значення для переваги мали оцінки партій на вимірі Рішучості і Чесності. Решта вимірів мала порівняно менше значення. Психометричну і пояснювальну цінність шкал опитувальника було підтверджено серією досліджень [10].

Мета дослідження: мовна адаптація опитувальника для оцінювання образу політичних партій з урахуванням специфіки сприйняття партій в Україні, перевірка психометричних властивостей опрацьованих шкал і їх пояснювальної потужності. Цю загальну мету можна уточнити такими детальними дослідницькими питаннями:

- 1) Яка факторна структура сприйняття партій виборцями в Україні?
- 2) Яка надійність шкал для вимірювання образу партії?
- 3) Чи пояснюють шкали образу політичних партій готовність проголосувати за неї в виборах і якою мірою?
- 4) Чи можна вважати опрацьовані шкали еквівалентними у вимірах щодо різних політичних партій?
- 5) Чи диференціюють опрацьовані шкали імідж різних партій серед їхніх (а) противників і (б) прибічників?

Вимірювання іміджу. Опитувальник для оцінювання іміджу політичних партій переклали з польської мови українською психологи, для яких українська і польська мови є рідними, а потім двомовний психолог переклав цей опитувальник з української на польську мову, щоб порівняти його з оригіналом. Розбіжності було проаналізовано та обговорено. Крім того, перекладений українською мовою опитувальник використано в експериментальному дослідженні, щоб виявити потенційні проблеми серед українських студентів щодо розуміння інструкції і позиції опитувальника. Зрештою для оцінювання п'яти передбачених характеристик сприймання партій було використано такі: (1) упевнений у собі, домінуючий, сильний, активний, рішучий (Рішучість), (2) щирий, правдомовний, справедливий, порядний, чесний (Чесність), (3) задирливий, сварливий, компромісний, запальний, нетолерантний, агресивний (Конфліктність), (4) правий (політично), лівий (політично), консервативний, релігійний, конфесійний (Правий vs Лівий (політично)), (5) прогресивний, сучасний, неосвічений, відсталий, простацький, селянський (Прогресивність). Разом з тим четвертий вимір, що описує ідеологічні відмінності між партіями, доповнено додатковими експериментальними прикметниками: просоціалістичний, традиціоналістичний, ліберальний, антицерковний. З огляду на специфіку політичної ситуації в Україні додатково включено ознаки, що описують

геополітичну орієнтацію партії: націоналістичний, патріотичний, проукраїнський, проєвропейський, проросійський.

Респондент мав описати по черзі кожен із семи політичних партій за допомогою списку із 25 прикметників за 5-бальною шкалою – від “рішуче не погоджуюсь” (1 бал) до “рішуче погоджуюсь” (5 балів). Досліджувався імідж семи домінуючих на політичній арені України партій: “Опозиційний блок”, ВО “Батьківщина”, “Український рух за очищення” М. Саакашвілі, ВО “Свобода”, блок Петра Порошенка “Солидарність”, Радикальна партія Олега Ляшка, Об’єднання “Самопоміч”. Якщо респондент не знав якусь партію, він її не описував. Для ротаційної зміни порядку/черги партій в опитувальнику було використано сім версій опитувальника.

Опис кожної політичної партії доповнювався вимірюванням ставлення до неї за допомогою “термометра почуттів” за шкалою від -50 до +50, де 0 означав байдуже ставлення, +50 – вельми позитивне, натомість -50 – вельми негативне. Наприкінці з’ясувався намір виборця голосувати за ту чи ту партію. Він вимірювався як відсоток, який респондент віддавав партії на прохання розподілити 100% свого голосу між основними партіями, які діють сьогодні на українській політичній сцені. Останнім використаним показником переваги партії була суб’єктивна оцінка подібності своєї особи до електорату описуваної партії.

Вибірка і процедура дослідження. Загалом у дослідженні взяли участь 340 студентів вищих навчальних закладів Києва (27,6%), Львова (32,0%) і Запоріжжя (40,4%). При цьому 29,7% респондентів походили із сільської місцевості, а 70,3% – з міст. Середній вік опитуваних становив 20,6 років, стандартне відхилення – 2,7. До кожного респондента зверталися перед цим з особистим проханням взяти участь у дослідженні, пояснюючи його наукову мету. Отримавши згоду, його просили заповнити опитувальник. Дослідження проводилося в травні-червні 2016 року.

Тестування моделей зв’язку між позиціями опитувальника. Параметри тестованих моделей оцінювалися методом найбільшої ймовірності. Для оцінювання міри відповідності моделі результатам емпіричного дослідження використано критерій χ^2 (*Goodness-of-Fit Statistic*), стандартизований середній квадратичний залишок (SRMR), порівняльний індекс відповідності (CFI) та корінь з середнього квадрату похибки (RMSEA). Значення SRMR і RMSEA, нижчі ніж 0,08, свідчать про задовільну відповідність, а нижчі за 0,05 – про добру відповідність; значення CFI, що перевищують 0,90, вказують на задовільну відповідність, а більші ніж 0,95 – на добру відповідність [13]. Для перевірки відмінностей між альтернативними моделями в ході аналізу еквівалентності вимірів (*measurement invariance*) підраховано різницю DSRMR і DRMSEA. Абсолютна різниця SRMR і RMSEA, менша ніж 0,01 свідчить про те, що суттєвої різниці що-

до відповідності моделей, які порівнюються з результатами емпіричного дослідження, не виявлено [1].

Факторний аналіз. Оскільки для дослідження іміджу партій в Україні враховувалися позиції, які не бралися до уваги раніше в аналогічних дослідженнях польських виборців, було застосовано пошуковий факторний аналіз (метод обертання Promax). Він дав змогу визначити оптимальну факторну структуру, яка описує індивідуальні відмінності між виборцями в сприйнятті іміджу політичних партій. Аналіз проводився на М-центрованих даних (N = 2073 описів семи партій), тобто таких, з яких виключено розбіжності як наслідок відмінностей між партіями. Відповідно до критерію Кайзера оптимальною була б шестифакторна структура (власні значення: 6,98, 4,06, 2,55, 1,60, 1,29, 1,14, 0,99, 0,94, 0,90, 0,87 і т.д.). Відтак було створено відповідну матричну модель (табл. 1).

Таблиця 1

Пошуковий факторний аналіз: матрична модель

Прикметник	Фактор					
	1	2	3	4	5	6
правдомовний	0,80	–	–	–	–	–
чесний	0,79	–	–	–	–	–
справедливий	0,75	–	–	–	–	–
ширий	0,72	–	–	–	–	–
порядний	0,71	–	–	–	–	–
компромісний	0,39	–	–	–	–	–
упевнений у собі	–	0,74	–	–	–	–
домінуючий	–	0,68	–	–	–	–
активний	–	0,63	–	–	–	–
рішучий	–	0,62	–	–	–	–
сильний	–	0,61	–	–	–	–
сучасний	–	0,54	–	–	–	–
селоцький	–	-0,32	–	–	–	–
відсталый	–	-0,32	–	–	–	–
сварливий	–	–	0,78	–	–	–
агресивний	–	–	0,75	–	–	–
задирливий	–	–	0,71	–	–	–
запальний	–	–	0,60	–	–	–

Прикметник	Фактор					
	1	2	3	4	5	6
нетолерантний	–	–	0,49	–	–	–
простацький	–	–	0,34	–	–	–
лівий (політично)	–	–	–	0,66	–	–
просоціалістичний	–	–	–	0,63	–	–
антицерковний	–	–	–	0,55	–	–
проросійський	–	–	–	0,52	-0,33	–
неосвічений	–	-0,32	0,32	0,32	–	–
проєвропейський	–	–	–	–	0,81	–
проукраїнський	–	–	–	–	0,78	–
патріотичний	–	–	–	–	0,59	–
ліберальний	–	–	–	0,53	0,57	–
прогресивний	–	0,35	–	–	0,36	–
релігійний	–	–	–	–	–	0,63
консервативний	–	–	–	0,40	–	0,63
конфесійний	–	–	–	–	–	0,61
націоналістичний	–	–	–	–	0,38	0,50
правий (політично)	–	–	–	–	–	0,40
традиціоналістичний	–	0,38	–	–	–	0,40

Примітка: показано тільки коефіцієнти $|r| > 0,30$.

Результати факторного аналізу показують, що прикметники, які описують Відсталість vs Сучасність партії (прогресивний, сучасний, неосвічений, відсталий, простацький, селоцький), були розсіяні між факторами, слабо корелюючи з ними. Три перші чинники, як і очікувалось, описують три виміри особистості політичних партій: відповідно Чесність (ширий, правдомовний, справедливий, порядний, чесний), Рішучість (упевнений у собі, домінуючий, сильний, активний, рішучий), Конфліктність (задирилий, сварливий, компромісний, запальний, нетолерантний, агресивний). Натомість три інші фактори відображають риси, які пов'язані не з особистістю людини, а зі світоглядом і цінностями, які партії, на думку виборців, пропагують. Зокрема, четвертий фактор описує погляди лівих (Ліва орієнтація), які приписують виборці політичній партії (лівий (політично), просоціалістичний, антицерковний), тому цей вимір ідеологічно виразно забарвлений та асоціюється з проросійською орієнтацією партії. П'ятий фактор описував геополітичну орієнтацію партії (проукраїнський, проєвропейський, патріотичний), з якою до того ж позитивно корелювали

ліберальні погляди, які часто оцінювалися як прогресивні, і негативно корелювала проросійська орієнтація. Останній, шостий, фактор відбивав погляди, спрямовані на збереження і зміцнення традиційних цінностей (релігійний, консервативний, конфесійний, традиціоналістичний), а отже, близькі поняттю традиційний Консерватизм. З останнім виміром корелює також націоналізм.

Шкали вимірювання іміджу політичних партій. Щоб опрацювати шкали для вимірювання окремих вимірів сприйняття політичних партій, у межах кожного фактору вибрано позиції, які найбільше з ними корелюють і водночас найслабше корелюють з іншими факторами (поєднання високого конвергентного і диференційного значення позиції). Результати конфірмаційного факторного аналізу (CFA) представлено на рис. 1, який відображає також результати тесту моделі на основі М-центрованих даних. Показники відповідності моделі мають у цілому задовільне значення ($\chi^2(174) = 949,78$, SRMR = 0,046, RMSEA = 0,046 (90% С.І.: 0,044; 0,049), CFI = 0,929).

До складу психометричних характеристик шкал входять позиції, виокремлені на рис. 1 (табл. 2). Розподіл результатів за шкалами приблизно симетричний, а середні значення лежать приблизно посередині (3) шкали 1-5. Виняток становить шкала Ліві орієнтації, де середня є найнижчою серед усіх шкал, а це означає, що політичним партіям в Україні рідше приписують ліві погляди.

Внутрішня узгодженість чотирьох (Рішучість, Чесність, Конфліктність, Геополітична Орієнтація) із шести шкал у цілому задовільна, беручи до уваги невелику кількість позицій, що входять до складу шкали. Натомість кореляції між факторами в шкалах іміджу коливаються в діапазоні від дуже слабких до помірних $|r| < 0,50$.

Перевірка еквівалентності виміру. Умовою порівняння іміджу різних політичних партій на основі застосування опрацьованих шкал є доведення еквівалентності вимірювання (measurement invariance), що передбачає почергові етапи [2]: (1-й етап) – шестифакторна модель добре описує прийняття кожної із семи досліджуваних політичних партій (configural invariance); (2-й етап) – латентні змінні (фактори) означають те саме у випадку кожної партії, коли між факторними навантаженнями (metric invariance) різниці немає; (3-й етап) – константи рівні для кожної партії (scalar invariance). Щоб перевірити еквівалентність вимірювань (measurement invariance), було застосовано багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз (multigroup confirmatory factor analysis, MGCFA) (табл. 3).

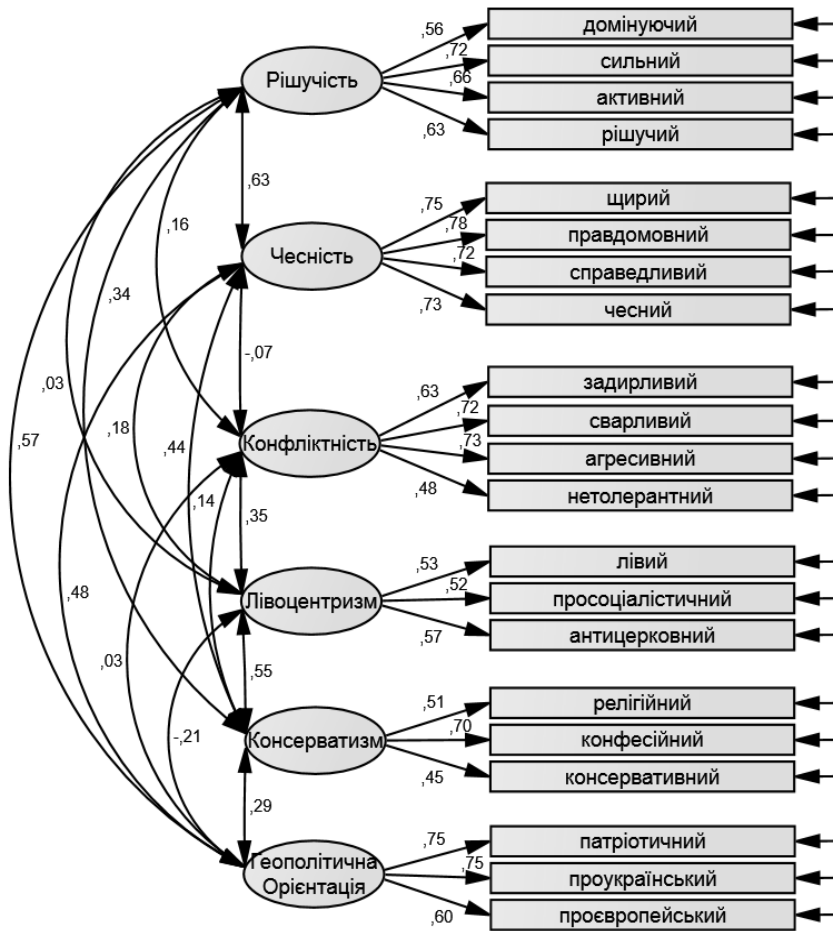

Рис. 1. Факторна структура іміджу політичних партій в Україні (М-центровані дані)

Таблиця 2

Психометричні властивості шкал для вимірювання іміджу політичних партій

Шкала	Описова статистика				Надійність		Кореляція між шкалами				
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>As</i>	<i>K</i>	α	<i>R</i>	Ріш.	Чесн.	Конф.	Лів.	Конс.
Рішучість	3,17	0,82	-0,13	-0,05	0,73	0,41	-	-	-	-	-
Чесність	2,78	0,91	-0,11	-0,35	0,83	0,56	0,49*	-	-	-	-
Конфліктність	2,98	0,86	0,17	-0,25	0,73	0,40	0,13	-0,05	-	-	-
Ліва орієнтація	2,53	0,82	-0,05	-0,44	0,55	0,30	0,03	0,12	0,25*	-	-
Консерватизм	2,71	0,77	-0,20	-0,04	0,56	0,30	0,24*	0,29*	0,14	0,32*	-
Геополітична орієнтація	3,28	0,97	-0,27	-0,22	0,74	0,49	0,42*	0,38*	0,01	-0,12	0,20*

Примітка. Шкали визначено як середню позицій шкали; *M* – середня, *SD* – стандартне відхилення, *As* – асиметрія, *K* – ексцес; α – коефіцієнт внутрішньої узгодженості α Кронбаха, *r* – середня кореляція між позиціями шкали; * $p < 0,001$.

Таблиця 3

Перевірка еквівалентності виміру іміджу різних партій

Еквівалентність вимірювання	Модель	χ^2	<i>df</i>	χ^2/df	SRMR	RMSEA
A–Конфігураційна	Unconstrained	2359,07	1218	1,94	0,058	0,021
B–Метрична	measurement weights	2541,37	1308	1,94	0,063	0,021
C–Скалярна	measurement intercepts	3094,98	1434	2,16	0,071	0,024
D–Коваріаційна	structural covariances	3672,85	1560	2,35	0,113	0,026

Результати аналізу виявили, що моделі А, В і С показують задовільну відповідність з даними опису різних партій ($\chi^2/df < 2,5$, SRMR < 0,080, RMSEA < 0,070), а зміни показників SRMR і RMSEA між моделями А vs В, В vs С не перевищують допустимих значень (Δ SRMR < 0,01, Δ RMSEA < 0,01). Це означає, що факторна структура сприйняття різних партій відтворена за допомогою шкал опитувальника, відповідає моделі (див. рис. 1). Причому опитувальник характеризується еквівалентністю конфігураційною, метричною і скалярною, що дає змогу порівнювати

імідж партій між собою в межах розроблених шкал. Натомість відсутність задовільних показників відповідності у випадку моделі, що передбачає рівність коваріації (моделі D), означає, що кореляція між шкалами для різних партій можуть принаймні частково відрізнятись, але це не є перешкодою в процесі порівняння партій між собою.

Здатність розрізняти імідж політичних партій. Важлива характеристика інструментів, які використовують у маркетингових дослідженнях, – це здатність розрізняти імідж різних політичних партій за умови, що такі різниці між партіями дійсно існують. Отож ми порівняли іміджі політичних партій окремо в групі їхніх прибічників (особи, які виражали готовність голосувати за цю партію) і противників за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу. Наявність різниць між партіями показала б, з одного боку, те, що ці відмінності помітні для виборців, а з другого – що розроблений опитувальник дав можливість їх виділити. Окремий аналіз різниць у групі противників і прибічників партій дає змогу належним чином провести порівняння, яке є значною мірою незалежне від тенденційності опису групи чужої vs своєї, з урахуванням розбіжностей між партіями окремо в групі їхніх (а) прибічників і (б) противників кожної групи. Результати однофакторного дисперсійного аналізу представлено в табл. 4, а порівняння середніх – на рис. 2.

Таблиця 4

Перевірка відмінностей іміджу політичних партій у групі їхніх прибічників і противників

Виміри/шкали іміжду партій	Противники			Прибічники		
	<i>F</i>	<i>p</i> <	η^2	<i>F</i>	<i>p</i> <	η^2
Рішучість	6,235	0,001	0,023	0,182	0,982	0,004
Чесність	11,236	0,001	0,041	1,982	0,069	0,044
Конфліктність	40,142	0,001	0,131	5,795	0,001	0,119
Ліва орієнтація	11,091	0,001	0,040	4,226	0,001	0,090
Консерватизм	8,880	0,001	0,032	0,936	0,469	0,021
Геополітична орієнтація	21,668	0,001	0,076	3,602	0,002	0,078

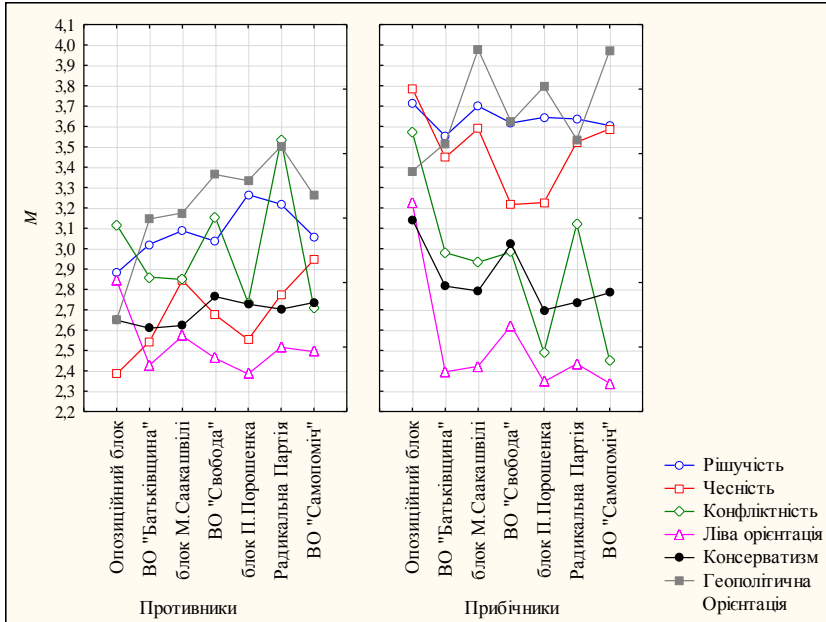

Рис. 2. Порівняння іміджу політичних партій серед їхніх противників і прихильників

Представлені результати аналізу показують, що шкали опитувальника суттєво статистично диференціюють імідж політичних партій у межах усіх вимірів у групі противників цих партій, причому найбільшою мірою – на вимірах Конфліктність ($\eta^2 = 0,131$) і Геополітична Орієнтація ($\eta^2 = 0,076$). Разом з тим у групі прибічників виявлено статистично суттєву різницю лише для трьох із шести шкал іміджу: Конфліктність ($\eta^2 = 0,119$), Геополітична Орієнтація ($\eta^2 = 0,078$) і Ліва орієнтація ($\eta^2 = 0,090$).

Роль іміджу в поясненні готовності проголосувати за партію на виборах. Для того щоб віднайти зв'язок між політичною партією і показниками прихильності до партії (пояснювальні змінні: ставлення до партії, готовність проголосувати за неї на виборах і суб'єктивна подібність до електорату партії), використано множинний лінійний регресійний аналіз, у якому як пояснювальні змінні використано шість шкал іміджу партії (табл. 5).

Таблиця 5

Зв'язок між іміджем партії та індикаторами її преференції

Виміри/шкали іміджу		Пояснювальна змінна		
		Ставлення	Преференція	Подібність
Коефіцієнти β	Рішучість	0,14**	0,12**	0,13*
	Чесність	0,45**	0,27**	0,28*
	Конфліктність	-0,08**	-0,06*	-0,05
	Ліва орієнтація	-0,08**	-0,03	-0,04
	Консерватизм	-0,04	-0,04	-0,04
	Геополітична орієнтація	0,17**	0,09**	0,10**
MR	R^2	0,38	0,15	0,17
	F	211,51**	60,21**	68,75**

* $p < 0,01$; ** $p < 0,001$

Усі три піддані аналізу регресійні моделі виявилися статистично значущими. Імідж партії найбільшою мірою визначав емоційне ставлення до партії (38%), а преференції щодо партії та суб'єктивну подібність до електорату пояснювали відповідно 15% і 17%. Ключовий фактор іміджу для показників преференції – це сприйняття чесності партії, важливість якої у всіх моделях регресії була найбільшою: чим більше партія вважалася чесною, тим кращим було ставлення до цієї партії і тим більшою була готовність проголосувати за цю партію на виборах. Другий за важливістю фактор іміджу – це Рішучість партії, що також позитивно корелював з показниками преференції. Натомість конфліктність партії негативно корелювала з її преференціями: чим більшою була конфліктність, тим слабшою – преференція. Серед неособистісних вимірів лише Геополітична орієнтація корелювала з усіма показниками преференції: чим повніше партія, на думку виборців, представляє проукраїнські та проєвропейські погляди, тим більшими є преференції щодо неї.

Висновки. Результати проведених в Україні досліджень підтвердили факторну структуру іміджу вимірів, передусім щодо політичних партій пов'язаних з особистістю (Рішучість, Чесність, Конфліктність), які завжди приписують політичним партіям в інших країнах [8]. Крім того, ця структура містить три із чотирьох характеристик особистості, які приписують політикам в Україні [9]. Лише вимір Інтелекту не виявлено в сприйнятті політичних партій, оскільки він може використовуватися лише

для опису рис особистості окремої людини, а не групи/партії. Імідж партії тісно пов'язаний з її перевагами, причому ключове значення при поясненні переваги партії мають саме риси особистості, натомість друго- чи навіть третьорядними є значення ідеологічних і програмних відмінностей. Це підтверджує тенденції, які домінують у багатьох країнах упродовж останніх кількох десятиріч [3; 12; 15; 19; 20]. У цілому отримані результати збігаються з висновками польських дослідників, де також Чесність і Рішучість партій дозволили якнайкраще пояснити/передбачити перевагу політичних партій [8].

Аналіз психометричних властивостей опрацьованих шкал (див. Додаток) показав, що вони здатні розрізняти імідж партій, особливо в групах їх противників. Розроблений опитувальник можна вважати досить надійним і таким, що має достатню вимірювальну еквівалентність і диференційну ефективність у межах чотирьох шкал: Рішучість, Чесність, Конфліктність, Геополітична орієнтація. Натомість до шкал Лівоцентризму і Консерватизму в подальшому варто було б додати по одній додатковій позиції, щоб збільшити їх надійність. Нами запропоновано варіант опитувальника разом з ключем для використання в емпіричних дослідженнях. Однак зазначимо, що в маркетингових дослідженнях можна потенційно пропустити шкалу Лівої орієнтації і Консерватизму через слабкий зв'язок з показниками переваг партії. Хоча, з об'єктивного погляду, ідеологічна орієнтація партії має значення, але результати досліджень посередньо показують, що рівень свідомості виборців щодо ідеологічних відмінностей між партіями дуже низький. Важливішими є "особистість" партії та її геополітична орієнтація.

У майбутньому варто ще раз перевірити психометричні властивості опитувальника на основі репрезентативної вибірки, яка б включала всіх виборців України.

Л і т е р а т у р а

1. *Chen F. F.* Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. / F. F. Chen // *Structural Equation Modeling*. – 2007. – Vol. 14(3). – P. 464–504.
2. *Davidov E.* Measurement equivalence in cross-national research / Davidov E., Meuleman B., Cieciuch J., Schmidt P. & Billiet, J. // *Annual Review of Sociology*. – 2014. – Vol. 40(1). – P. 55–75.
3. *Caprara G. V.* Personalizing politics: a congruency model of political preference / G. V. Caprara, P. G. Zimbardo // *American Psychologist*. – 2004. – Vol. 59(7). – P. 581–594.
4. *Conover P. J.* Candidate Perception in an Ambiguous World: Campaigns, Cues, and Inference Processes / P. J. Conover & S. Feldman // *American Journal of Political Science*. – 1989. – Vol. 33(4). – P. 912–940.

5. *Cwalina W.* Role of Advertising in Forming the Image of Politicians: Comparative Analysis of Poland, France and Germany / W. Cwalina, A. Falkowski & L. L. Kaid // *Media Psychology*. – 2000. – Vol. 2(2). – P. 119–147.
6. Департамент державної реєстрації. Політичні партії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/polity-chni_partiyi (downloaded 23.11.2016) (ukr).
7. *Goldberg L. R.* Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons / L. R. Goldberg // *Review of Personality and Social Psychology*. – 1981. – Vol. 2(1). – P. 141–165.
8. *Gorbaniuk O.* Dimensions of political party “personality” perception / O. Gorbaniuk, R. Kusak, A. Kogut & M. Kustos // *Journal of Political Marketing*. – 2015. – Vol. 14(1). – P. 35–63.
9. *Горбанюк О. С.* Методичне забезпечення оцінювання іміджу особистості політиків / О.С. Горбанюк, В.Т. Размус, К.С. Кава, О. С. Михайлич // *Маркетинг і менеджмент інновацій*. – 2015. – № 2. – С. 36–47.
10. *Ivanova A.* Porównanie struktury postrzegania partii politycznych w Polsce, Litwie i na Ukrainie. XIII Zjazd Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej, Wrocław, 16-18.09.2016 (z Gorbaniuk, O., Wlkaityt, D., Budraityt, G., Pakalnyt, E., S., Kuts, O., Bezv, H., Paskevsk, J., Piela, I., Kowalski, D.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kul.pl/doktoranci-olegagorbaniuka,art_70145.html
11. *Hayes D.* Candidate qualities through a partisan lens: a theory of trait ownership / D. Hayes // *American Journal of Political Science*. – 2005. – Vol. 49(4). – P. 908–923.
12. *Holewa A.* Taksonomia wolnych skojarzeń z partiami politycznymi w czasie wyborów parlamentarnych w 2007 roku: badania studentów lubelskich uczelni / A. Holewa & O. Gorbaniuk // *Psychologia i oświ, psychologia jakości. Uzupełniająco się spojrzenia* : A. Oleszkowicz & P. Zdybek (Eds.). – Wrocław: Atut, 2009. – P. 71–85.
13. *Hu L.* Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives / L. Hu & P. M. Bentler // *Structural Equation Modeling*. – 1999. – Vol. 6(1). – P. 1–55.
14. *Kavaliauskaitė J.* Asmenybės ar vertybės? Lietuvos partijų lyderiai rinkimų akimis ir politikos personalizacijos ribos / J. Kavaliauskaitė // *Politologija*. – 2014. – Vol. 73(1). – P. 129–178.
15. *King A.* Do leaders’ personalities really matter? / A. King // *Leaders’ personalities and the outcomes of democratic elections* : A. King (Ed.). – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 1–43.
16. *Newman B. I.* Politics in an age of manufactured images / B. I. Newman // *Journal of Mental Changes*. – 1999. – Vol. 5(2). – P. 7–26.
17. *Rahn W. M.* The role of partisan stereotypes in information processing about political candidates / W. M. Rahn // *American Journal of Political Science*. – 1993. – Vol. 37(2). – P. 472–496.
18. *Schneider H.* Branding in politics-manifestations, relevance and identity oriented management / H. Schneider // *Journal of Political Marketing*. – 2004. – Vol. 3(4). – P. 41–67.

19. *Smith I. G.* Conceptualizing and testing brand personality in British politics / I. G. Smith // *Journal of Political Marketing*. – 2009. – Vol. 8(3). – P. 209–232.
20. *Wattenberg M. P.* The rise of candidate-centered politics: Presidential elections of the 1980's / M. P. Wattenberg. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991. – 186 p.

References

1. Chen, F. F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3), 464–504.
2. Davidov, E., Meuleman, B., Cieciuch, J., Schmidt, P., & Billiet, J. (2014). Measurement equivalence in cross-national research. *Annual Review of Sociology*, 40(1), 55–75.
3. Caprara, G. V., Zimbardo, P. G. (2004). Personalizing politics: a congruency model of political preference. *American Psychologist*, 59(7), 581–594.
4. Conover, P. J., & Feldman, S. (1989). Candidate Perception in an Ambiguous World: Campaigns, Cues, and Inference Processes. *American Journal of Political Science*, 33(4), 912–940.
5. Cwalina, W., Falkowski, A., & Kaid, L. L. (2000). Role of Advertising in Forming the Image of Politicians: Comparative Analysis of Poland, France and Germany. *Media Psychology*, 2(2), 119–147.
6. Департамент державної реєстрації (2016). Політичні партії [Political parties], http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/polity-chni_partiyi (downloaded 23.11.2016) (ukr).
7. Goldberg, L. R. (1981). Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. *Review of Personality and Social Psychology*, 2(1), 141–165.
8. Gorbaniuk, O., Kusak, K., Kogut, A., & Kustos, M. (2015). Dimensions of political party “personality” perception. *Journal of Political Marketing*, 14(1), 35–63.
9. Gorbaniuk, O., Razmus, W., Kawa, K., & Myhajlych, O. (2015). Metodyczne zabezpieczenia otcynuvannya imidzhu osobystosti politykiv [The methodological basis of the assessment of politicians’ perceived personality traits]. *Marketynh i menedzhment innovatscii* [Marketing and Management of Innovations], 2, 36–47 (ukr).
10. Ivanova, A., Gorbaniuk, O., Bevz, H., Paskevaska, J., Kuts, O., Kowalski, D., Білкайтыт, D., Будрайтйт, G., Pakalnyt, E. S., Piela, I. (2016). *Porywnanie struktury postrzegania partii politycznych w Polsce, Litwie i na Ukrainie* [The comparison of perceptions of political parties in Poland, Lithuania and Ukraine]. XIII Zjazd Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej, Wrocław, 16-18.09.2016 [13th Congress of the Polish Association of Social Psychology, SWPS, Wrocław, 16-18.09.2016] (pol).
11. Hayes, D. (2005). Candidate qualities through a partisan lens: a theory of trait ownership. *American Journal of Political Science*, 49(4), 908–923.
12. Holewa, A., & Gorbaniuk, O. (2009). Taksonomia wolnych skojarzeń z partiami politycznymi w czasie wyborów parlamentarnych w 2007 roku: badania studentów lubelskich uczelni [Taxonomy of free associations with political parties during the parliamentary elections in 2007: survey of students of Lublin universities]. In A. Oleszkowicz & P. Zdybek (Eds.), *Psychologia iłości, psychologia jakości*.

- Uzupeiniai* Nėse sūk spojrzienia [Quantity psychology, quality psychology. Complementary angles (pp. 71–85). Wrocław: Atut. (pol).
13. Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1–55.
  14. Kavaliauskaitė, J. (2014). Asmenybės ar vertybės? Lietuvos partijų lyderiai rinkėjams akimis ir politikos personalizacijos ribos [Personality or values? Lithuanian party leaders as seen by voters and limits of personalization of politics]. *Politologija* [Political science], 73(1), 129–1 (lithuan).
  15. King, A. (2002). Do leaders' personalities really matter? In A. King (Ed.), *Leaders' personalities and the outcomes of democratic elections* (pp. 1–43). Oxford: Oxford University Press.
  16. Newman, B. I. (1999). Politics in an age of manufactured images. *Journal of Mental Changes*, 5(2), 7–26.
  17. Rahn, W. M. (1993). The role of partisan stereotypes in information processing about political candidates. *American Journal of Political Science*, 37(2), 472–496.
  18. Schneider, H. (2004). Branding in politics—manifestations, relevance and identity oriented management. *Journal of Political Marketing*, 3(4), 41–67.
  19. Smith, I. G. (2009). Conceptualizing and testing brand personality in British politics. *Journal of Political Marketing*, 8(3), 209–232.
  20. Wattenberg, M. P. (1991). *The rise of candidate-centered politics: Presidential elections of the 1980's*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
  21. Wattenberg, M. P. (1991). *The rise of candidate-centered politics: Presidential elections of the 1980's*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Горбанюк О. С., Бевз Г. М., Паскевская Ю. А., Куц Е. В. Структура имиджа политических партий в Украине и его измерение

Описан процесс разработки инструмента для измерения имиджа политических партий с учетом специфики современного политического рынка в Украине. Результаты проведенных исследований подтвердили факторную структуру имиджа политических партий на основе характеристик, которые обычно приписывают им в других странах. Часть этих характеристик описывает черты, связанные с личностью человека (Решительность, Честность, Конфликтность), а часть – с политической идеологией (Левая ориентация, Геополитическая ориентация и Консерватизм). Установлено, что имидж партии в значительной степени определяет предпочтения избирателей, которые ключевое значение при объяснении преимуществ партии придают чертам личности, тогда как второстепенными считают идеологические отличия между партиями. Для проверки эквивалентности измерений имиджа различных партий был использован множественный подтверждающий факторный анализ. Разработанный на основе проведенных исследований опросник можно считать достаточно надежным и таким, что имеет достаточную измерительную эквивалентность и дифференциальную эффективность.

Ключевые слова: имидж партии, личность партии, эквивалентность измерений, множественный подтверждающий факторный анализ, Украина.

Gorbaniuk, O. S., Bezv H. M., Paskevskya Yu. A., Kuts, O. V. The structure of the image of political parties in Ukraine and its measuring

The article deals with the process of developing scales to measure a political party image considering the specificity of the political market in Ukraine. The findings of the study carried out by the authors prove a factor structure of the political party image based on the dimensions generally attributed to political parties in other countries. Half of those dimensions describe personality features (Determination, Honesty, Disagreeableness). The other half refers to political ideology (Leftism, Geopolitical Orientation and Conservatism). It is argued that party images are considerably determined by the preferences given to them by the voters, who prioritize personality features when explaining the party preference. Ideological differences between parties are considered to be secondary. The multigroup confirmatory factor analysis proved (configural, metric and scalar) invariance of the political party image measurement. The questionnaire developed in the course of the study has proper internal consistency of scales and measurement equivalence. It is a reliable instrument to differentiate images of different political parties.

Key words: party image, party personality, measurement invariance, multigroup confirmatory factor analysis, Ukraine.

Опитувальник для вимірювання іміджу політичних партій

Імідж партії

Інструкція: Охарактеризуйте, будь ласка, політичну партію за допомогою наведених нижче рис, обводючи кружечком потрібну відповідь за 5-бальною шкалою: 1 означає ситуацію, якщо Ви зовсім не погоджуєтесь з такою характеристикою цієї партії, а 5 – якщо Ви повністю погоджуєтесь з такою її характеристикою.

1 – зовсім НЕ ПОГОДЖУЮСЬ	2 – швидше не погоджу- ююсь	3 – ані так, ані ні	4 – швидше погоджуюсь	5 – повністю ПОГОДЖУЮСЬ
--	-----------------------------------	------------------------	--------------------------	-----------------------------------

Партія [назва партії] є:

активний	1	2	3	4	5	сильний	1	2	3	4	5
консервативний	1	2	3	4	5	конфесійний	1	2	3	4	5
ширий	1	2	3	4	5	чесний	1	2	3	4	5
антицерковний	1	2	3	4	5	лівий(політично)	1	2	3	4	5
задирилий	1	2	3	4	5	нетолерантний	1	2	3	4	5
патріотичний	1	2	3	4	5	проукраїнський	1	2	3	4	5
домінуючий	1	2	3	4	5	рішучий	1	2	3	4	5
релігійний	1	2	3	4	5	антикапіталістич- ний	1	2	3	4	5
правдомовний	1	2	3	4	5	справедливий	1	2	3	4	5
просоціалістич- ний	1	2	3	4	5	традиційний	1	2	3	4	5
сварливий	1	2	3	4	5	агресивний	1	2	3	4	5
проєвропейський	1	2	3	4	5	прозахідний	1	2	3	4	5

Увага: Рід прикметників потрібно застосувати до роду/назви партії, яку описують

Ключ:

Рішучість: домінуючий, сильний, активний, рішучий.

Чесність: широкий, правдомовний, справедливий, чесний.

Конфліктність: задирилий, сварливий, нетолерантний, агресивний.

Ліва орієнтація: лівий(політично), просоціалістичний, антицерковний, антикапіталістичний.

Консерватизм: консервативний, релігійний, конфесійний, традиційний.

Геополітична орієнтація: патріотичний, проукраїнський, проєвропейський, прозахідний.

Спосіб обрахування результатів за шкалами: результат за шкалами належить обчислити, вираховуючи середнє значення наведених респондентом відповідей щодо позицій, які належать до шкали згідно з ключем.

ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ДИСТАНЦИИ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ МИГРАНТОВ

А. В. Смотрицкий, г. Киев

Процесс взаимной социально-психологической адаптации мигрантов и местных жителей рассмотрен через призму исследования социальных установок на взаимодействие. Проанализированы базовые принципы построения шкалы социальной дистанции. Предложена авторская модификация Шкалы социальной дистанции Э. Богардуса, предполагающая в дополнение к возможностям количественного анализа получить хороший, качественный инструментарий для более глубокого анализа природы социальных установок. Представлены особенности авторской модификации Шкалы Богардуса: модификация параметров оценивания дистанции, модификация инструкции, модификация обработки и характеристика социально-психологической интерпретации результатов. Произведено сравнение авторского способа интерпретации шкалы Богардуса с вариантами, разработанными Н. В. Паниной и В. М. Сергеевым. Предложена интерпретация результатов оценки социальной дистанции основных контактных групп как индикатора одной из четырех стратегий аккультурации Дж. Берри в контексте ориентации на взаимодействие или обособление.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, социальная дистанция, социальные установки, мигранты, местные жители.

Проблема. Современные волны миграций, продолжающие тенденции XX века, обретая новые черты, превращают данный феномен в стойкую реальность нашего времени. Кризис идентичности, обусловленный изменением условий проживания, кардинальной сменой круга общения, происходит как у мигрантов, так и у представителей местного населения, поэтому продуктивное взаимодействие и общение становятся возможны лишь после взаимной социально-психологической и социокультурной адаптации представителей этих социальных групп. Однако проблему адаптации зачастую принято изучать лишь в контексте перемещающегося населения. Разрешение проблем социально-психологической адаптации вовсе не относится исключительно к сфере возможностей мигранта, а напрямую зависит от интеграционных ожиданий местного населения. Социально-психологическая адаптация (учитывая неоднородность мигрантской среды) является многосторонним процессом. При этом необходимо отметить недостаток работ в области социальной психологии, освещающих особенности процесса адаптации в контексте взаимодействия мигрантов и местного населения, их взаимной интеграции. Изучение социально-психологической адаптации в тесной связи с социальной дистанцией является одним из вариантов движения в указанном направлении.

Теоретические разработки и эмпирические исследования феномена социальной дистанции в контексте взаимодействия культур широко представлены в последнее время в работах представителей социологии и политических наук [1; 5; 6; 8; 9]. Психологи поднимают проблему изучения социальных установок и стереотипов как важных компонентов, влияющих на процесс социально-психологической адаптации [2; 3; 4; 7]. При этом недостаточное внимание уделяется параллельным исследованиям обеих (всех) сторон адаптационного процесса. Нерешенными частями общей проблемы являются недостаточная изученность социально-психологических аспектов взаимной адаптации мигрантов и местного населения и отсутствие актуального, соответствующего современным тенденциям валидного диагностического инструментария.

Цель статьи: описание последовательности создания авторской модификации Шкалы социальной дистанции Э. Богардуса.

На основе теоретического анализа проблем миграции, учитывая результаты зондажного эмпирического исследования, а также принимая во внимание двухсубъектность (как минимум) процесса социально-психологической адаптации, было выдвинуто предположение об избирательности в установлении социальных связей, необходимых для адаптации в новой среде, неоднозначной ориентации на интеграцию различных категорий граждан. Для изучения особенностей избирательного характера социальных связей была использована модифицированная Шкала социальной дистанции Богардуса, являющаяся одной из процедур измерения социальных отношений, принятых в социальной психологии (см. [7]).

Шкала Богардуса задумывалась и построена по принципу метода кумулятивного шкалирования, разработанного Н. Гутманом и являющегося одним из трех основных типов шкал измерения аттитюдов. Принцип гомогенности метода и кумулятивный характер шкалы предполагают ее структурирование таким образом, что выбор респондентом одного из пунктов означает выражение автоматического согласия по всем пунктам более низкого ранга. Оценкой аттитюда является оценка соответствующего пункта шкалы. Таким образом, исходя из принятого Н. Гутманом допущения, что аттитюд представляет собой некоторую одномерную структуру, если известен полученный респондентом итоговый балл, можно предсказывать его ответы по всем утверждениям [4]. Однако разработанная более 90 лет назад Шкала Богардуса в первоначальном своем виде перестала удовлетворять современным тенденциям. Так, необходимо признать, что еще со времен Э. Богардуса третий и четвертый пункты, касающиеся соседей и коллег по работе, нередко вызывали разногласия исследователей о последовательности их применения [9]. Кроме того, назрела необходимость введения дополнительного пункта, касающегося позиции иностранных наемных работников, отражающего реалии современных мигрантских тенденций. В определенной корректировке нужда-

лись и другие пункты оригинальных формулировок Богардуса. Все это неизменно добавляло исключения из принципа кумулятивности шкалы. Попытки “исправить положение” и создать кумулятивную шкалу без подобного рода противоречий видятся нам тщетными, поэтому было принято решение о создании авторской модификации Шкалы Богардуса, заключающейся в том числе в изменении инструкции проведения исследования в части введения необходимости отмечания испытуемыми всех возможных утверждений. Таким образом, в дополнение к количественному анализу был получен хороший качественный инструментарий, позволяющий глубже проанализировать природу социальных установок.

Ввиду ориентации на качественный анализ результатов был использован некий симбиоз пунктов из обеих оригинальных версий шкалы Богардуса 1925 и 1933 годов в локализациях Л. Г. Почебут и Н. В. Паниной. Допущено “дублирование” второго и частичное изменение пятого пунктов, а также добавление собственного пункта без учета требования о приблизительно равных интервалах, выдвинутого в работах Л. Л. Терстоуна (см. [9]).

Авторская модификация шкалы Богардуса

<i>Инструкция испытуемому:</i>		<i>Instruction for test:</i>
Согласно моим первым возникшим чувствам, я охотно признаю (принимаю) членов каждой общности (как класса, а не лучших или худших известных мне представителей) в качестве, обозначенном мною галочкой. (Отметьте все приемлемые для Вас позиции)		According to my first feeling reactions I would willingly admit members of each race (as a class, and not the best I have known, nor the worst member) to one or more of the classifications under which I have placed a cross (x).
1	В качестве мужа (жены)	Would marry
2	Блиzkих друзей	Would have as regular friends
2.5	Блиzkих знакомых по проведению досуга*	To my club as personal chums*
3	Коллег, работающих вместе со мной	Would work beside in an office
4	Проживающих по соседству в небольшом числе	Would have several families in my neighborhood
5	Жителей моей страны**	To residents in my country**
5.5	Иностранных рабочих в моей стране	As foreign workers only in my country
6	Гостей в моей стране*	As visitors only in my country*
7	Живущих за пределами моей страны	Would have live outside my country

* Использованы формулировки из первого варианта шкалы Богардуса (1925 г.).

** Изменена формулировка в первом слове: “граждан” (citizenship) на “жителей” (residents).

1. *Модифікація параметров (пунктов, шкал) оцінки дистанції.* В авторской модифікації Шкалы Богардуса були використані пункти першої (1925 г.) [12] і другої (1933 г.) [11] оригінальних шкал. Последовательность пунктов и их формулировки стали выглядеть следующим образом: пункт 1 “В качестве мужа (жены)” (1933 г.) как более определенный, чем “Ближних родственников посредством брака” (1925 г.); пункт 2 принято решение использовать в обоих вариантах “Ближних друзей” (1933 г.) и “Ближних знакомых по проведению досуга” (1925 г.) как адекватно отражающий близкий круг общения и взаимодействия; пункт 3 “Коллег, работающих вместе со мной” (1933 г.) как в большей степени соответствующий современным тенденциям, чем “Соседей по улице” (1925 г.); пункт 4 “Проживающих по соседству в небольшом числе” (1933 г.) как более адекватный объекту исследования, чем “Работающих по моей профессии в моей стране” (1925 г.); пункт 5 “Граждан моей страны” (1925 г.) был частично изменен на “Жителей моей страны” (изменение в первом слове: “граждан” (citizenship) на “жителей” (residents)), дабы иметь возможность учитывать категорию людей, проживающих в стране-реципиенте на основании вида на жительство и как более адекватный исследованию, чем “Тех, с кем можно поддерживать только официальные отношения” (1933 г.); пункт 6 “Гостей в моей стране” (1925 г.) как более точный, чем “Живущих за пределами окрестностей моего дома” (1933 г.); пункт 7 “Живущих за пределами моей страны” (1933 г.) как более адекватный исследованию, чем “Должны быть исключены из моей страны” (1925 г.). В контексте настоящего исследования термин “национальность” используется как показатель принадлежности к определенной этнической общности людей. “Второе значение термина “национальность” – обозначение государственной принадлежности – гражданства или подданства во многих западных странах (например, nationality в английском языке)” [3, с. 4]. В связи с этим мы изменили оригинальную формулировку опросника 1925 г. “To citizenship in my country”, используемую в локализации Л. Г. Почебут как “Принять как граждан моей страны” [7], на формулировку, используемую Н. В. Паниной “Жителей моей страны” [5], понимая, что немалое число мигрантов, имеющих право на постоянное проживание должны попасть именно в эту категорию. Формулировка, используемая Богардусом в опроснике 1933 г., – “Would have merely as speaking acquaintances” – “Тех, с кем можно поддерживать только официальные отношения”, видится нам менее приемлемой. Кроме того, в шкалу был добавлен пункт “Иностраных рабочих в моей стране”, который, по нашему мнению, должен следовать за пунктом 5, перед пунктом 6.

2. *Модифікація інструкції* заключалась во введении нового способа оценки: “отметьте все приемлемые для вас позиции”. Осознанное изме-

нение классической инструкции при проведении теста позволило испытуемым отмечать все возможные утверждения, при этом, по нашему мнению, удалось добиться лучшего осознания существующих социальных установок самими респондентами, что, как следствие, облегчило задачу реципиента и позволило провести глубокий качественный анализ.

3. *Модификация обработки*: изменение балльной оценки, связанное с добавлением параметров оценки дистанции. Несмотря на увеличение пунктов авторской модификации до 9-ти, было решено не превышать показатель максимальной социальной дистанции оригинальной методики (7 баллов), тем более учитывая то, что добавленные пункты были размещены посередине шкалы. Способ обработки изменился следующим образом. При количественной обработке каждому ответу респондентов присваивался балл, соответствующий порядковому номеру второго варианта Шкалы социальной дистанции Богардуса (1933 г.). Таким образом, оценки по шкале социальной дистанции распределились от 1 (минимальная социальная дистанция) до 7 (максимальная дистанция). Ввиду параллельного применения пункта 2 (в формулировках обеих вариантов Шкалы Богардуса 1925 и 1933 гг.) было принято решение присвоить формулировке первого варианта шкалы (1925 г.) балл 2.5. Добавленному к методике пункту “Иностранных рабочих в моей стране” присвоен балл 5.5. Измененный на формулировку первой шкалы (1925 г.) пункт 6 оценивался в 6 баллов.

Для количественного анализа засчитывался самый меньший по баллам ответ, а остальные при обработке не учитывались. “Вычисленный средний ранг полученных ответов показывает социальную дистанцию по отношению к определенной этнической (АС: и социальной) группе, и чем больше дистанция, тем хуже относятся респонденты к объекту исследования” [3, с. 5].

4. *Сравнение способов интерпретации шкалы Богардуса*. Авторский вариант интерпретации модифицированной шкалы Богардуса. Определение предпочитаемой стратегии адаптации (аккультурации по Дж. Берри) через социальную дистанцию с основными контактными группами социальной среды.

Вариант шкалы	Значения оценок по шкале Богардуса									
	униполярная	1	2	2.5	3	4	5	5.5	6	7
биполярная	-3	-2	-2.5	-1	0	+1	+2	+2.5	+3	
Интерпретация оценок по шкале Богардуса										
Интерпретация на основе концепта <u>ксенофобии</u> Киевского международного института социологии (КМИС) В. И. Паниотто	Индекс ксенофобии									
	“свой”				“не совсем свои, но и не совсем чужие”		“достаточно чужие”		“совершенно чужие”	
Интерпретация на основе концепта <u>уровня толерантности</u> Института социологии Национальной академии наук Украины Н. В. Паниной	Национальная идентичность				Национальная обособленность		Национальная изолированность		Ксенофобия	
	Открытость (толерантность)									
Интерпретация на основе концепта <u>толерантности</u> В. М. Сергеева (используется биполярное представление, соответствующее измерению не расстояния, а социальной установки)	Слияние			Толерантность				Изоляция Сепаратизм		
Авторская интерпретация на основе концепта <u>стратегий взаимодействия</u>	Стратегии адаптации, ориентированные на взаимодействие (партнерство)				Стратегии адаптации, ориентированные на обособление					
	Ассимиляция		Интеграция		Маргинализация			Сепарация		

Рис. Способы интерпретации шкалы Богардуса

Многими исследователями [1; 5; 6; 7; 9] отмечалась концептуальная связь социальных феноменов “социальная дистанция” и “толерантность”. В интерпретации шкалы Богардуса, предложенной Н. В. Паниной [5], среднее значение социальной дистанции (индекса национальной дистанцированности (ИИНД)) менее 4 баллов означает “открытость” (“толерантность”). В модели социальной дистанцированности это значение интерпретируется как “свой”. При этом значения менее 2,5 балла, подтверждающие готовность вступать с представителями данной национальности в родственные или близкие дружественные отношения, в определенной степени могут интерпретироваться как показатель “национальной идентичности”. Значения ИИНД от 4 до 5 баллов – “национальная обособленность”, значения от 5 до 6 баллов – “национальная изолированность” (скрытая форма ксенофобии является своего рода проявлением “толерантности” ксенофобов), значения ИИНД выше 6 баллов – “ксенофобия” [5; 6]. Интерпретируя результаты в русле социальных установок на толерантность, В. М. Сергеев предпочел использовать биполярное представление шкалы [9]. В его интерпретации шкалы Богардуса для максимально близкой (1-2 балла) социальной дистанции использовался термин “слияние”, для средней дистанции (3-5 баллов) – “толерантность”, для описания большой социальной дистанции (6-7 баллов) – “изоляция”, или “сепаратизм” [9]. Термин “слияние” “предполагает и возможность действительного “слияния” двух этносов (в случае, например, вступления в брак представителей разных национальностей) [3], а также, по нашему мнению, достаточно хорошо передает смысл социально-психологической адаптации мигрантов в официальном понимании его миграционными службами США, Франции, Украины и отчасти, когда это не касается “кровосмешения”, Министерством Абсорбции Израиля [8]. Дело в том, что желанный результат адаптации мигрантов в этих и некоторых других странах рассматривается исключительно как ассимиляция, т. е. полное слияние. Но если использование стратегии “плавильного котла” в США имело (и, возможно, до сих пор имеет) основания для успеха (не гарантированного, с учетом общественных тенденций последних лет к дифференциации), так как концепция предполагает превращение представителей различных этнических групп в американцев – представителей нового этноса, то в условиях доминирующего в странах-реципиентах титульного этноса (или двух этносов) подобная стратегия ведет к маргинализации части населения, нередко провоцируя трагические последствия. Эти тенденции отображены в теории аккультурации канадского ученого Дж. Берри, основным посылом которой является популяризация такой стратегии адаптации, как интеграция, предполагающей сохранение национальных, культурных особенностей всех участников взаимодействия.

По мнению А. И. Кирилловой, интегрированность индивида необходимо рассматривать как степень его включенности в систему социальных связей базового общества, в то время как ассимилированность индивида говорит о степени его включенности (и стремления быть включенным) в культурную систему базового общества [1].

Основываясь на принципах и критериях выделения стратегий аккультурации, которые учитывают степень слияния с доминантными группами местного населения [2], можно интерпретировать результаты оценки социальной дистанции основных контактных групп как показатель/индикатор одной из четырех стратегий (см. рисунок: Способы интерпретации шкалы Богардуса). Таким образом можно утверждать, что в стратегиях аккультурации Дж. Берри наряду с другими компонентами и особенностями учитывается социальная дистанция. Фактически есть основания говорить о конструктно-обеспеченной валидности авторского варианта интерпретации, что, по нашему мнению, вполне достаточно, учитывая зондажный характер данного исследования.

В авторской интерпретации оптимальный результат адаптации соответствует социальным установкам, находящимся в пределах от 1 до 4 по шкале Богардуса (брак, близкие друзья, взаимодействие в сфере досуга и работы), а все, что выше 4 баллов (проживание по соседству, гражданская принадлежность, принятие в качестве иностранного работника, туриста и полное непринятие), можно интерпретировать как различные уровни обособления: от толерантности до ксенофобии (см. рисунок: Интерпретация оценок по шкале Богардуса). В контексте социальной дистанции можно утверждать, что все стратегии адаптации, выделенные Дж. Берри, делятся на стратегии, предполагающие взаимодействие (ассимиляция и интеграция) и стратегии, предполагающие обособление (маргинализация и сепарация).

5. Характеристика социально-психологической интерпретации результатов. Таким образом, среднее значение социальной дистанции менее 2-х баллов – интимно-личностная социальная дистанция – означает выбор стратегии “ассимиляция”. Представители социальных групп рассматриваются в качестве потенциальных мужа и жены, что естественным образом способствует слиянию этносов. Среднее значение социальной дистанции, находящееся в промежутке от 2 до 4 баллов – дружеско-партнерская социальная дистанция – соответствует стратегии интеграции и выражается в стремлении к установлению паритетных взаимоотношений, партнерского взаимодействия. Пользуясь терминологией, устоявшейся в отечественной социальной психологии, обе эти социальные дистанции можно отнести к различным уровням минимальной социальной дистанции. “Минимальная дистанция социальная выражается в полноте и дозволенности проявления чувств, непосредственности, открытости ин-

дивида в отношениях с партнером” [10, с. 169]. В соответствии с подходом Л. Г. Почебуг, “минимальная социальная дистанция способствует конкретизации представлений о других людях, поскольку, когда люди хорошо знакомы, интересуются друг другом и национальной культурой, они вовлекаются во взаимодействие и каждый принимает во внимание оригинальность и индивидуальность друг друга” [7, с. 167]. Средняя социальная дистанция (от 4 до 5,5 баллов), соответствующая стратегии маргинализации, предполагает формальное общение и взаимодействие. Еще Э. Богардус во втором варианте шкалы 1933 г., пункт 5 обозначил как “Тех, с кем можно поддерживать только официальные отношения”, в отличие от первого варианта (1925 г.) – “Жителей моей страны”. Отмечается, что “чем больше дистанция социальная, тем сильнее замкнутость, недоверие к представителям иной группы, желание свести к минимуму необходимое общение” [10, с. 169]. Максимальная социальная дистанция (от 5,5 до 7 баллов) соответствует стратегии сепарации. “Максимальная социальная дистанция означает, что человек (или этнос) держится обособленно, автономно. Вежливость и этикет как культурные способы общения позволяют скрывать свою личность, собственную оригинальность и культуру; большинство коммуникаций в таких случаях символично и формально” [7, с. 167], и мнение о таких группах складывается только за счет социальных стереотипов.

Выводы. Создание и пилотная апробация авторской модификации шкалы Богардуса позволили рассмотреть проблему социально-психологической адаптации с точки зрения степени социально-психологического принятия друг друга мигрантами и местными жителями, их социальных установок на взаимодействие. Введение дополнительных пунктов оценки наряду с изменением инструкции по заполнению шкалы обеспечили возможности глубинной качественной интерпретации результатов. При этом количественная интерпретация результатов оценки социальной дистанции основных контактных групп как индикатора одной из четырех стратегий аккультурации Дж. Берри является релевантной в контексте ориентации на взаимодействие или обособление.

Перспективы дальнейших исследований видятся в проведении полномасштабного тестирования авторской модификации шкалы Богардуса с целью валидизации методики.

Литература

1. Кириллова А. И. Взаимодействие культур: интеграция, ассимиляция и воспитательная роль общества / А. И. Кириллова // *ВВ: Проблемы политики и общества.* – 2013. – № 1. – С. 53–152.
2. Кросс-культурная психология: исследования и применение / Дж. Берри, А. Х. Пуртинга, М. Х. Сигалл, П. Р. Дасен. – Х. : Гуманитар. центр, 2007. – 558 с.

3. Ляпунова О. Е. Отношение студентов Архангельска к представителям различных этнических групп [Электронный ресурс] / О. Е. Ляпунова // *Наукоедение*. – 2014. – № 5 (24). – Режим доступа : <http://www.naukovedenie.ru544410-TEMPUS-1-2013-IT-TEMPUS-JPHS>
4. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
5. Панина Н. В. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома [Электронный ресурс] / Н. В. Панина. – К., 2005. – Режим доступа : <http://www.socioline.ru/seminar/library/misc/panina.zip>
6. Панина Н. В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н. В. Панина // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2005. – № 4. – С. 26–45.
7. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология : учеб. пособие / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.
8. Семененко И. С. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах / И. С. Семененко // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2006. – № 10. – С. 58–68.
9. Сергеев В. Социальная дистанция и национальные установки / В. Сергеев // *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований*. – 2008. – № 2. – С. 57–61.
10. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
11. Bogardus E. S. A Social Distance Scale [Электронный ресурс] / E. S. Bogardus // *Sociology and Social Research*. – 1933. – № 17. – P. 265–271. – Режим доступа : https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html
12. Bogardus E. S. Measuring Social Distances [Электронный ресурс] / E. S. Bogardus // *Journal of Applied Sociology*. – 1925. – № 9. – P. 299–308. – Режим доступа : http://www.brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925c.html

References

1. Kirillova, A. I. (2013). *Vzaimodeystviye kultur: integratsiya, assimilyatsiya i vospitatelnaya rol obshchestva* [The interaction of cultures: intergration. Assimilation and educational role] *NB: Problemy politiki i obshchestva* [NB: Problems of politics and society], 1, pp. 53–152 (rus).
2. Berri, Dzh., Purtinga, A. H., Sigall, M. H., Dasen, P. R. (2007). *Kross-kulturnaya psikhologiya: issledovaniya i primeneniye* [Cross-cultural psychology: studies and use]. Harkiv: Humanities center Publ. (rus).
3. Lyapunova, O. E. (2014). *Otnosheniye studentov Arkhangelska k predstavityelam razlichnykh etnicheskikh grupp* [The ratio of students to Arkhangelsk representatives of different ethnic groups]. *Naukovedeniye* [Science of Science], 5 (24), http://www.naukovedenie.ru_544410-TEMPUS-1-2013-IT-TEMPUS-JPHS (rus).
4. Meshcheryakov, B. G., Zinchenko, V. P. (Eds.). (2004). *Bolshoy psikhologicheskiy slovar* [Big psychological Dictionary]. St. Petersburg: praym-YEVROZNAK (rus).

5. Panina, N. V. (2005). Sotsiologicheskiy monitoring. Ukrainskoye obshchestvo 1994–2005: god pereloma [Sociological monitoring. Ukrainian society 1994–2005: year fracture], <http://www.socioline.ru/seminar/library/misc/panina.zip> (rus).
6. Panina, N. V. (2005). Faktory natsionalnoy identichnosti, tolerantnosti, ksenofobii i antisemitizma v sovremennoy Ukraine [Factors of national identity, tolerance, antisemitism xenophobia in Ukraine modern]. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* [Sociology: Theory, Methods, Marketing], 4, 26–45 (rus).
7. Pochebut, L. G. (2012). *Kross-kulturnaya i etnicheskaya psikhologiya* [Cross-cultural and ethnic psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
8. Semenenko, I. S. (2006). Integratsiya inokulturnykh soobshchestv v razvitykh stranakh [Integration of other cultures of communities in the developed countries]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya* [World Economy and international Relations], 10, 58–68 (rus).
9. Sergeev, V. (2008). Sotsialnaya distantsiya i natsionalnyye ustanovki [Social distance and national instalation]. *Teleskop: zhurnal sotsiologicheskikh i marketingovykh issledovaniy* [Telescope: Journal of Sociological and Marketing Research], 2, 57–61 (rus).
10. Pilychov, L. F., Fedoseyev, P. N., Kovalyov, S. M., Panov, V. G. (Eds.). (1983). *Filosophskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya (rus).
11. Bogardus, E. S. A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research*, 17, 265–271, https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html
12. Bogardus, E. S. Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308, http://www.brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925c.html

Смоліцький А. В. Особливості діагностики соціальної дистанції в контексті вивчення соціально-психологічної адаптації мігрантів

Процес взаємної соціально-психологічної адаптації мігрантів і місцевих жителів розглянуто крізь призму дослідження соціальних настановлень на взаємодію. Проаналізовано базові принципи побудови шкали соціальної дистанції. Запропоновано авторську модифікацію Шкали соціальної дистанції Е. Богардуса, що передбачає на додаток до можливостей кількісного аналізу отримати хороший, якісний інструментарій для більш глибокого аналізу природи соціальних настановлень. Представлено особливості авторської модифікації Шкали Богардуса: модифікацію параметрів оцінювання дистанції, модифікацію інструкції, модифікацію обробки і характеристику соціально-психологічної інтерпретації результатів. Проведено порівняння авторського способу інтерпретації шкали Богардуса з варіантами, розробленими Н. В. Паніною та В. М. Сергєєвим. Запропоновано інтерпретацію результатів оцінки соціальної дистанції основних контактних груп як індикатора однієї з чотирьох стратегій акультурації Дж. Беррі в контексті орієнтації на взаємодію або відокремлення.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, соціальна дистанція, соціальні настановлення, мігранти, місцеві жителі.

Smotrytskiy A. V. Peculiarities of diagnosing social distance in the context of studying migrant socio-psychological adaptation

The process of mutual socio-psychological adaptation of migrant and local residents has been investigated in the context of study interaction attitudes. The basics of the social distance scale construction have been analyzed. Author's modification of the Bogardus social distance scale and its features concerning the parameters of distance evaluation, instruction, processing and characteristics of the socio-psychological interpretation of the results are presented. The modification allows obtaining a quality instrument for a deeper analysis of the nature of social attitudes in addition to the possibilities of quantitative analysis. Author's interpretation of the Bogardus scale is compared with the variants developed by N. V. Panina and V. M. Sergeiev. The author proposes to interpret the outcomes of the evaluation of the contact groups social distance as an indicator of one of the four strategies of J. Berrie's acculturation model in terms of orientation at interaction or separation.

Key words: socio-psychological adaptation, social distancing, social attitudes, migrants, local residents.

АВТЕНТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

В. Л. Злисков, м. Київ

Розглянуто автентичність як суб'єктивне відчуття справжності буття людини, її справжнього Я, як складову психологічного благополуччя особистості. Проаналізовано поняття автентичного лідерства, яке останніми десятиліттями перебуває в центрі уваги великої кількості науковців. Автентичне лідерство визначено як підхід до керівництва, коли влада лідера базується на чесних та етичних стосунках із послідовниками, які цінують вчинки лідерів та поважають їхній внесок у спільну діяльність. Представлено огляд змісту автентичного лідерства, у тому числі його теоретичного і методологічного підґрунтя, з подальшим обговоренням альтернативних концептуальних основ і визначень понять автентичності та автентичного лідерства. Подано детальний опис компонентів автентичного лідерства. Виявлено схожість та відмінності автентичного лідерства порівняно із трансформаційним, харизматичним і транзакційним його видами. Проаналізовано теоретичні основи та особливості емпіричного використання зарубіжних методик вимірювання вираженості автентичного лідерства. Окреслено далі перспективи вивчення автентичного лідерства та можливості застосування концепції автентичності і базованого на ній лідерства в практиці діяльності психологів та управлінців.

Ключові слова: автентичність, автентичне лідерство, трансформаційне лідерство, послідовники лідера, психологічне благополуччя.

Проблема. Відповідно до засад соціальної психології стиль лідерства є передумовою і наслідком рівня групового розвитку. Він залежить також від змісту спільної діяльності, яка лежить в основі міжособових відносин у групі. Типовим для груп вищого рівня розвитку є стиль лідерства (керівництва), що передбачає відповідальність керівника і свідоме підпорядкування, повновладдя і самодіяльність колективу, адекватний розподіл відповідальності, максимальну довіру у взаєминах керівника і підлеглих, здатність керівника до децентрації. Для різних ситуацій придатними є різні стилі, наприклад: у надзвичайних умовах і коли лідер значно переважає всіх інших щодо компетентності, найбільш ефективним є авторитарний стиль, а в спільноті близьких за рівнем знань та умінь людей та в разі високої групової згуртованості доцільнішим є демократичний стиль лідерства.

Окрім розгляду традиційних і детально вивчених стилів лідерства (авторитарного, демократичного та ліберального), сьогодні актуальним є питання аналізу та можливостей застосування в контексті вітчизняних реалій моделей транзакційного, трансформаційного та автентичного лі-

дерства, а також пов'язаних з ними теорій харизматичного і неохаризматичного лідерства. Спробуймо відтак виділити не вирішені раніше частини загальної проблеми, яким присвячується ця стаття. З огляду на неоднозначне трактування багатьма дослідниками поняття автентичності, зокрема в контексті не окремого індивіда, а соціуму в цілому, постає питання про наповненість поняття автентичного лідерства, можливості його практичного застосування. Саме у зв'язку з лідерством автентичність набуває соціального змісту й стає предметом дослідження не лише психології особистості, а й соціальної психології загалом.

Мета статті: визначення особливостей автентичного лідерства в контексті сучасної соціально-політичної ситуації.

У примітивних суспільствах інтереси автономної особистості ще не були як слід усвідомлені. Функції лідера проявлялися слабо і зводилися в основному до забезпечення фізичного виживання членів спільноти. Самі лідери поставали в образах героїв, наділених особливими фізичними якостями і моральними чеснотами. Так, у розумінні Платона лідер – це людина, що має вроджену схильність до пізнання та вирізняється рішучим неприйняттям брехні і любов'ю до істини. Згідно з його уявленнями, лідерові притаманні скромність, шляхетність, справедливість, великодушність, духовна досконалість.

Прихильники теорії рис (К. Бірд, Е. Богардус, Ю. Дженнігс та ін.) вважають передумовою визнання людини лідером володіння нею специфічними “лідерськими” рисами і здібностями. Дослідження, що проводилися в річищі цієї теорії, зосерджувалися на виявленні якостей, характерних для лідерів. Ця теорія являє собою важливий напрям західної емпіричної соціології 30–50-х років ХХ ст., яка прагнула чітко визначити, конкретизувати феномен лідерства.

Із другої половини 70-х років ХХ ст. теорія лідерства поповнилася низкою нових підходів, пов'язаних, зокрема, з теоріями харизматичного (J. A. Conger, R. N. Kanungo), неохаризматичного (A. Bryman, J. J. Sosik, A. C. Dworakivsky), трансформаційного (J. M. Burns, B. M. Bass, N. M. Tichy, M. A. Devanna), неотрансформаційного (F. J. Yammarino, B. M. Bass, G. J. Curphy, G. Yukl) та автентичного (B. J. Avolio, J. Henderson, W. Hoy, R. Ilies, F. P. Morgeson, J. D. Nahrgang) лідерства. При цьому саме автентичне лідерство перебуває у фокусі уваги зарубіжних дослідників, оскільки формує в індивідів почуття захищеності, задоволеності своєю роботою і стосунками в колективі, зумовлюючи вищу продуктивність праці, збереження фізичного та психологічного здоров'я.

Ключовим у розгляді автентичного лідерства є соціальний аспект поняття “автентичність”. У психологічний обіг це поняття як процес переживання власного життя одним із перших увів Дж. Бюдженталь. Утім, поширеним воно стало вже у другій половині ХХ ст. у зв'язку з розвитком

гуманістичної і трансперсональної психології. До того часу замість автентичності використовували переважно поняття “замість”, “тотожність особистості”, “Я”, “ідентифікація”, “ідентичність”, що досліджувалися в контексті проблематики самосвідомості особистості, а кризи автентичності ототожнювалися з кризами ідентичності та розглядалися в безпосередньому зв’язку з ними.

Розглядаючи поняття “автентичність особистості”, С. К. Нартова-Бочавер тісно пов’язує його із суверенністю особистісного простору. Здатність людини контролювати, захищати і розвивати свій життєвий простір позначається поняттям “психологічна (особистісна) суверенність”. Особистісна суверенність базується на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки, проявляється в переживанні автентичності власного буття (упевненості людини в тому, що вона поводить себе згідно з власними бажаннями і переконаннями), відчутті своєї доцільності в просторово-часових і ціннісних обставинах свого життя. Протилежна суверенності характеристика позначається як депривованість, що проявляється в переживанні підпорядкованості, відчуженості, фрагментарності власного життя і характеризується складнощами в пошуку об’єктів середовища, з якими людина себе ідентифікує [1].

Часто поняття автентичності ототожнюється з ідентичністю. Зазначимо, що тривалий час ідентичність не мала дисциплінарних меж, визначаючи водночас індивідуальний, соціальний, культурний і політичний феномени. Вона відображає не лише усвідомлювані, а й нерефлексивні, нерациональні механізми самовизначення. Можливість зміни ідентичності пов’язана з адаптаційною практикою, використанням захисних механізмів і стратегій. Натомість автентичність є більш інтегральним феноменом, для прояву якого необхідний високий рівень розвитку таких якостей суб’єкта, як свобода, відповідальність і щирість.

Отож іще раз хочемо звернути увагу на різноманітність теорій лідерства, що існують на сьогоднішній день. Умовно їх можна розділити на чотири групи: 1) теорії лідерських якостей та 2) поведінкові теорії, 3) ситуаційні теорії, або теорії непередбачених обставин, а також 4) теорії нового лідерства, які охоплюють харизматичний підхід, трансформаційний підхід, лідерство за допомогою самоврядних команд і атрибутивну теорію лідерства. *Харизматичне лідерство* є формою впливу на інших за допомогою особистісної привабливості, що викликає підтримку і визнання лідерства. Ці якості забезпечують власникові харизми владу над послідовниками. Як джерело лідерської влади, харизма пов’язана зі здатністю керівника впливати на підлеглих завдяки своїм особистим якостям і стилю керівництва. *Транзакційне лідерство* – це стиль лідерства, коли лідер домагається виконання поставлених завдань від своїх послідовників методом “батога і пряника”. Керівники такого типу ретельно аналізують дії своїх підлеглих, щоб виявити в них помилки і неточності. Цей тип лідерс-

тва ефективний у кризових і надзвичайних ситуаціях, а також коли чітко визначено терміни виконання певних видів робіт. Транзакційний стиль лідерства вперше описав М. Вебер у 1947 р., а деталізував і доповнив В. Bass 1981 р. По суті, це формальний підхід до керівництва, де лідер використовує свій авторитет і відповідальність як ключові показники його влади над підлеглими. Транзакція найбільш ефективна в умовах стабільного і передбачуваного середовища. Коли ж рівновага середовища порушується (що вимагає інноваційних змін у діяльності співробітників), мотивація, яка базується на транзакції, обмежує можливість лідера і йому не так просто переконати співробітників прийняти інноваційні виклики. Для цього потрібні засоби мотивації вже іншого порядку, наприклад застосування трансформаційної моделі лідерства.

Трансформаційним називається такий стиль лідерства, за якого лідер вдається до дій, спрямованих на підвищення обізнаності “підлеглих” (що є правильним і важливим у досягненні цілей), а також впливає на їхнє особистісне зростання. Трансформаційне лідерство в групі допомагає її учасникам вийти за межі власних особистих інтересів й отримати більш широку перспективу в прийнятті рішень, що дають позитивні результати для групи (команди), організації і суспільства в цілому. Загалом трансформаційне лідерство спрямоване на підвищення мотивації та продуктивності діяльності співробітників і створення позитивного соціально-психологічного клімату в колективі. Поняття “трансформаційне лідерство” першим увів у науковий обіг соціолог, дослідник харизматичного лідерства J. V. Downton (1973), а згодом це поняття деталізував і доповнив американський історик, президентський біограф J. M. Burns (1978). Згідно із J. M. Burns, трансформаційне лідерство полягає в тісній співпраці лідера та підлеглих, спрямованій на взаємодопомогу в підвищенні рівня моральності і мотивації одне одного. Трансформаційні лідери здатні надихати колег на зміну очікувань щодо результатів діяльності, бачення власної і колективної перспективи професійного розвитку, мотивованості на досягнення спільних цілей. На відміну від транзакційного підходу, воно не базується на стосунках “давати і брати”, а наголошує саме на особистості лідера, його індивідуальних властивостях і здібностях. Іншими словами, трансформаційний лідер є певним моральним ідеалом, зразковим командним гравцем, орієнтованим на згуртування організації чи спільноти. На думку J. M. Burns, трансформаційне і транзакційне лідерство є взаємовиключними стилями і прямо суперечать одне одному [4]. Пізніше організаційний психолог В. М. Bass (1985) розширив уявлення J. M. Burns про трансформаційне лідерство, створивши так звану “трансформаційну теорію лідерства” (Transformational Leadership Theory). Згідно з цією теорією трансформаційне лідерство визначається тим впливом, який лідер чинить на своїх підлеглих. В. М. Bass пояснив психологічні механізми, що лежать в основі транзакційного і трансформаційного лідерства, але насамперед

він замінив слово “трансформуючий” (transforming) на “трансформаційний” (transformational). На його думку, цей стиль лідерства можна “виміряти” так само, як вимірюється мотивація чи продуктивність праці. Міра “трансформаційності” лідера визначається передусім силою його впливу на підлеглих. Підлеглі (або послідовники) такого лідера відчують довіру, захоплення, вірність і повагу щодо лідера, готові працювати більше, ніж спочатку очікувалося, рівняються на свого керівника як на організатора та морального взірця, що не просто керує діяльністю, а й є її нахненником [3]. Як бачимо, трансформаційний лідер є достатньо харизматичним, аби згуртувати колектив. В. М. Bass на відміну від J. M. Burns вважав, що лідерство водночас може бути як транзактним, так і трансформаційним.

Тісно пов’язаним із трансформаційним є *лідерство автентичне*. Під автентичним лідерством розуміють патерн відкритої та етичної лідерської поведінки, що заохочує відкритість до обміну інформацією, необхідною для прийняття рішень; при цьому беруться до уваги думки всіх членів колективу. Від трансформаційного автентичне лідерство відрізняється більш вираженою моральною складовою та вищими етичними стандартами. Уперше на роль автентичності в організації діяльності звернув увагу С. Barnard (1938). На його думку, здатність бути автентичним є показником ефективності лідера. Потім феномен автентичності вивчали в контексті позитивної організаційної поведінки; утім, власне поняття автентичного лідерства ввели в науковий обіг лише у 2005 р. В. J. Avolio та W. L. Gardner [2]. Вони визначали автентичне лідерство як процес, що базується на позитивних психологічних якостях і високорозвиненому організаційному середовищі. Саме ці характеристики зумовлюють більш позитивну й усвідомлену поведінку лідера та його підлеглих, формуючи тим самим основу для ефективного саморозвитку обох сторін цього процесу. Тобто автентичний лідер добре усвідомлює свої думки і поведінку, як він сприймається іншими людьми; він упевнений у своїй моральності, компетентності та вмінні впливати на інших; крім того, йому властиві такі якості, як позитивне самоставлення, оптимізм, психологічна пружність і стресостійкість.

Одним із ключових компонентів автентичного лідерства є самоусвідомлення. На думку В. J. Avolio, W. L. Gardner, самоусвідомлення як основа цього стилю лідерства означає, що лідер чітко розуміє, чого він хоче, і вміє транслювати своє бачення ситуації іншим людям. Пов’язавши самоусвідомлення із саморегуляцією, R. T. Spangrowe [9] визнав їх базовими в дефініції автентичного лідерства. Тобто саморегуляція допомагає лідерові бачити відмінності між його інтерналізованими стандартами і вимогами практики; при цьому саморегуляція є комплексним конструктом, що охоплює інтерналізоване регулювання, збалансовану обробку

інформації, реляційну відкритість й автентичну поведінку. Завдяки процесу саморегулювання лідер може протистояти зовнішнім тискам і впливам.

У науковій літературі усталилося загальноновизнане розуміння чотирьох чинників-компонентів автентичного лідерства:

- об'єктивний аналіз релевантної інформації до прийняття рішення;
- керівництво внутрішніми моральними стандартами для регуляції своєї поведінки;
- чесний і відкритий інформаційний та емоційний обмін відповідно до ситуації;
- демонстрація розуміння власних сильних і слабких сторін.

Натепер існує декілька методик дослідження автентичного лідерства: Шкала автентичного лідерства (LAS), Опитувальник автентичного лідерства (ALQ), Опитувальник автентичного лідерства (ALI), Опитувальник автентичності (AI:3).

Шкала автентичного лідерства (*Leader Authenticity Scale (LAS)*) J. E. Henderson, W. Hoy, 1983) [5] – перша шкала, створена для визначення автентичного лідерства, а саме схильності лідера поводитися невимушено, безпосередньо, незалежно від формальних назв посад (бути над своєю професійною роллю), визнавати відповідальність за помилки й уникати маніпулювання підлеглими. Методика складається із 32 пунктів; її було створено менеджерами сфери освіти для ідентифікації автентичних лідерів, здатних створювати позитивний психологічний клімат у педагогічному колективі. Згодом надійність цієї методики було поставлено під сумнів, оскільки її розроблення та валідація проводилися на невеликій нерепрезентативній вибірці. У 1985 р. було створено спрощену версію Шкали LAS, яка складалася із 18 пунктів і містила “шкалу брехні”. Було встановлено позитивні кореляційні зв'язки між автентичністю педагогів і рівнем довіри до них учнів.

Опитувальник автентичного лідерства (*Authentic Leadership Questionnaire (ALQ)*) B. J. Avolio, W. L. Gardner, F. O. Walumbwa, 2007) було створено для визначення рівня автентичності поведінки управлінців. Методика складається із 16 пунктів, згрупованих у чотири шкали: самоусвідомлення, реляційна відкритість, етичність/моральність, збалансована обробка. Нині фахівці критикують опитувальник за використання якісного (а відповідно, суб'єктивного), а не кількісного підходу до валідації. Ця методика перебуває в комерційному доступі, користувачі можуть вільно ознайомитися лише з окремими її пунктами.

Опитувальник автентичного лідерства (*Authentic Leadership Inventory (ALI)*) L. L. Neider, C. A. Schriesheim) [7] – методика, створена у 2011 р. для визначення вираженості автентичного лідерства у керівників. Хоч опитувальник ґрунтується на теоретичних дослідженнях, використаних для розроблення ALQ, він є попри це валідизованим і надійним ін-

струментом оцінювання лідерства. Крім того, опитувальник перебуває у вільному доступі і може застосовуватися як із діагностичною, так і з дослідницькою метою. Так само, як і ALQ, ця методика складається із 16 пунктів.

Опитувальник автентичності (*Authenticity Inventory (AI:3)* М. Н. Kernis, В. М. Goldman, 2006) [6] використовують для вимірювання індивідуальної автентичності; він прямо не стосується автентичного лідерства, але оцінює вираженість автентичності як якості лідера.

Для визначення автентичного лідерства В. Shamir і G. Eilam запропонували поняття *автентичного партнерства* [8], яке досягається людьми, що йдуть за лідером через зрозумілі їм причини і формують із ним автентичні стосунки. Автентичне партнерство характеризується відкритістю і довірою, спрямованістю на досягнення важливих цілей, наголосом на особистісному та професійному розвитку всіх учасників групової взаємодії. Дослідники застосували життєописовий підхід для визначення компонентів становлення автентичного лідерства, до яких вони віднесли позитивний психологічний капітал, або особисті ресурси (упевненість у собі, оптимізм, емоційну стабільність), позитивні моральні перспективи (моральний потенціал, самоефективність, сміливість), самоусвідомленість (здатність зрозуміти свої таланти, сильні сторони, життєві цілі, основні цінності, переконання і бажання), саморегуляцію (самоконтроль шляхом а) встановлення внутрішніх стандартів, б) визначення розбіжностей між цими стандартами і фактичними чи очікуваними результатами та в) окреслення дій, спрямованих на узгодження цих розбіжностей), лідерську поведінку (упевненість у собі, вміння приймати рішення та відповідати за них, оптимізм, відповідність між словами і справами). Ще один аспект дослідження автентичного лідерства – яким чином лідер впливає на своїх підлеглих. З'ясувалося, що автентичні лідери створюють такий організаційний клімат, де працівники відчувають переважно позитивні емоції; лідери уособлюють позитивну поведінкову модель, орієнтуючись на яку підлегли розвивають власну автентичність; такі лідери підтримують самодетермінацію підлеглих, стимулюючи їх до особистісного зростання і розвитку автономності.

Висновки. Отже, у психології автентичне зазвичай визначають як те, що усвідомлюється людиною, що стосується її самості. Звернення до автентичності як ідеї збереження автономності, цілісності та особистісної ідентичності у відповідь на невизначеність і нестійкість світу є сьогодні потребою часу. Дослідження автентичного лідерства перебувають наразі на початковому етапі: проводиться валідація діагностичних методик, створюються програми емпіричного вивчення можливостей використання автентичного лідерства в організаційній психології. Відмітною особливістю автентичного лідерства є вираженість морально-етичної складової.

Література

1. *Нартова-Бочавер С. К.* Понятие аутентичности в зарубежной психологии личности: история, феноменология, исследования / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 6. – С. 18–29.
2. *Avolio B. J.* Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership / B. J. Avolio, W. L. Gardner // *The Leadership Quarterly*. – 2005. – Vol. 16. – P. 315–338.
3. *Bass B. M.* Leadership and Performance Beyond Expectations / B. M. Bass. – New York : Free Press, 1985. – 328 p.
4. *Burns J. M.* Leadership / J. M. Burns. – New York : Harper & Row, 1978. – 175 p.
5. *Henderson J.* Leader authenticity: the development and test of operational measure / J. Henderson, W. Hoy // *Educational and Psychological Research*. – 1983. – Vol. 3(2). – P. 63–75.
6. *Kernis M. H.* A multicomponent conceptualization of authenticity: Theory and research / M. H. Kernis, B. M. Goldman // *Advances in Experimental Psychology*. – 2006. – Vol. 38. – P. 283–356.
7. *Neider L. L.* The Authentic Leadership Inventory (ALI): Development and empirical tests / L. L. Neider, C. A. Schriesheim // *Leadership Quarterly*. – 2011. – Vol. 22(6). – P. 1146–1164.
8. *Shamir B.* What's your story? A life-stories approach to authentic leadership development / B. Shamir, G. Eilam // *The Leadership Quarterly*. – 2005. – Vol. 16 (3). – P. 395–417.
9. *Sparrowe R. T.* Authentic leadership and narrative self / R. T. Sparrowe // *The Leadership Quarterly*. – 2005. – Vol. 16. – P. 419–439.

References

1. *Nartova-Bochaver, S. K.* (2011). Ponyatiye autentichnosti v zarubezhnoy psikhologii lichnosti: istoriya, fenomenologiya, issledovaniya [The concept of authenticity in a foreign personality psychology: history, phenomenology, research]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], 32 (6), 18–29 (rus).
2. *Avolio, B. J., & Gardner, W. L.* (2005). Authentic leadership development: Getting to theroot of positive forms of leadership. *The Leadership Quarterly*, 16, 315–338.
3. *Bass, B. M.* (1985). *Leadership and Performance Beyond Expectations*. New York: Free Press.
4. *Burns, J. M.* (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.
5. *Henderson, J. E., & Hoy, W.* (1983). Leader authenticity: The development and test of an operational measure. *Educational and Psychological Research*, 3, 63–75.
6. *Kernis, M. H., & Goldman, B. M.* (2006). A multicomponent conceptualization of authenticity: Theory and research. *Advances in Experimental Social Psychology*, 38, 283–357.
7. *Neider, L. L., & Schriesheim, C. A.* (2011). The Authentic Leadership Inventory (ALI): Development and empirical tests. *Leadership Quarterly*, 22 (6), 11–46.
8. *Shamir, B. & Eilam, G.* (2005). “What’s your story?” A life-stories approach to authentic leadership development. *Leadership Quarterly*, 16, 395–417.
9. *Sparrowe, R. T.* (2005). Authentic leadership and the narrative self. *Leadership Quarterly*, 16, 419–439.

Злишков В. Л. Аутентичное лидерство в контексте современной социально-политической ситуации

Рассмотрена аутентичность как субъективное ощущение подлинности бытия человека, его настоящего Я, как составляющая психологического благополучия личности. Проанализировано понятие аутентичного лидерства, которое в последние десятилетия находится в центре внимания большого количества ученых. Аутентичное лидерство определено как подход к руководству, при котором власть лидера базируется на честных и этических отношениях с последователями, которые ценят поступки лидеров и уважают их вклад в общую деятельность. Представлен обзор содержания аутентичного лидерства, в том числе его теоретического и методологического основания, с последующим обсуждением альтернативных концептуальных основ и определений понятий подлинности и аутентичного лидерства. Приведено детальное описание компонентов аутентичного лидерства. Определены сходство и различия аутентичного лидерства по сравнению с трансформационным, харизматичным и транзакционным его видами. Проанализированы теоретические основы и особенности эмпирического использования зарубежных методик измерения выраженности аутентичного лидерства. Очерчены дальнейшие перспективы изучения аутентичного лидерства и возможности применения концепции аутентичности и основанного на ней лидерства в практике деятельности психологов и управленцев.

Ключевые слова: аутентичность, аутентичное лидерство, трансформационное лидерство, последователи лидера, психологическое благополучие.

Zlyvkvov V. L. Authentic leadership in the context of current socio-political situation

This article deals with authenticity as a subjective sense of the human being reality, one's true self, and a component of individual psychological well-being. The concept of authenticity, which has been in the focus of numerous scientific studies over the past decade, has been analyzed. Authentic leadership is defined as an approach to management under which leader's authority is based on honest and ethical relations with the followers, who appreciate their leader's acts and their input in their joint activities. The article provides an overview of the content of authentic leadership including its theoretical and methodological basis. The overview is followed by a discussion of alternative conceptual foundations and definitions of the constructs of authenticity and authentic leadership. A detailed description of the components of authentic leadership is provided as well. Similarities and differences of authentic leadership as compared to transformational, charismatic and transactional kinds of leadership have been examined. Theoretical foundations and peculiarities of the empirical application of foreign methodologies of measuring authentic leadership manifestation have been explored. The prospects of further research on authentic leadership and possibilities of application of the concept of authenticity and authentic leadership in the activities of psychologists and managers have been outlined.

Key words: authenticity, authentic leadership, transformational leadership, followership, psychological well-being.

ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УМОВАХ КРИЗОВОГО ПЕРІОДУ

А. М. Османова, м. Київ

Розкриваються психологічні особливості впливу депортації кримських татар (1944 р.) на процес становлення їхньої етнічної свідомості. Звертається увага на те, що особистісні трагедії тисяч родин злилися в єдину загальнонаціональну трагедію, яка не могла не зачепити глибинні психологічні механізми етносвідомості кримськотатарського народу. Аналізуються складні переплетіння негативних психологічних реакцій (образа, біль, сором) з проблемами географічного детермінізму, культурного шоку та пошуку виходу із ситуації, що склалася. З огляду на отримані результати час заслання поділено на два періоди: період “соціальної смерті” і реанімаційний період. Стверджується, що етнічний код “кырымлылар” сприяв збереженню кримських татар як етносу завдяки перш за все їхній повазі до свого історичного минулого, прихильності до ісламу, усвідомленню своєї культурної, мовленнєвої та конфесійної відмінності від інших етнічних спільнот.

Ключові слова: етнічна свідомість, психологічні механізми, депортація, етнічний код, кримські татари.

Проблема. У різних народів етнічна свідомість фокусується навколо значущих для них символів. Серед таких символів слід виокремити пов’язаність етносу з територією свого традиційного проживання. Для будь-якого етносу ставлення до рідної землі є однією з основних етноформувальних констант. Залишення батьківщини, а примусове тим більше, викликає стан культурного шоку [9]. Примусова міграція в інше географічне та культурне середовище пов’язана з проблемою психічного здоров’я етносу. Відбувається руйнування стійких життєвих стереотипів, коли вони раптово заходять у суперечність з реальною дійсністю. Насильницька депортація в історичній пам’яті та етнічній свідомості кримців знаходить своє відображення як трагічна подія, пов’язана із самим існуванням народу.

Мета статті: розкрити чинники самоструктурування етнічної свідомості кримськотатарського народу в кризовій ситуації.

Висвітленню питань психологічної природи етнічного, національної свідомості, самоідентифікації, а також вивчення проблеми психології національного, умов і закономірностей проявів конкретних етнічних, історичних, культурологічних особливостей окремої спільноти присвячено праці М. Й. Боришевського, А. Ф. Дашдамірова, О. С. Духніч,

В. П. Зінченка, М. Коул, О. М. Лозової, М. К. Мамардашвілі, Е. Фромма, Т. М. Яблонської, О. В. Яремчук та ін. [1; 6; 7; 12].

В умовах національного відродження кримських татар історична пам'ять як соціальна категорія є одним із важливих чинників, що сприяють розвиткові етнічної культури, національної самосвідомості та формуванню світогляду людей. В історичній пам'яті та історичній свідомості кримськотатарського суспільства знайшла своє відображення трагічна подія, яка й сьогодні викликає в народі душевний біль. Роки депортації – час, коли в етнічній свідомості розгорталися два різних процеси – пригнічення та активізації етнічної свідомості. Перший спостерігався у початковий, адаптаційний, період заслання, другий характерний для подальшого етапу перебування в депортації. Що ж до стану етнічності початкового періоду, то її можна визначити як стан “соціальної смерті”. Народ опинився поза захисною дією чинного конституційного поля. Його позбавили прав, свобод, гідності, та найголовніше – було зруйновано цілісність етнічного поля. На початковому етапі найважливішим було фізичне виживання кримськотатарського народу. Історія свідчить про згуртованість і взаємодопомогу народу, розбитого на невеликі групи. Етнічні константи свідомості збереглися, а отже, існувала можливість хоча б умовного самоструктурування етнічності. Задля цього слід було подолати низку психологічних перешкод, пов'язаних зі станом культурного шоку. До можливих чинників активізації етнічної свідомості в процесі подолання цього стану насильно депортованого народу слід віднести такі: небажання етносу миритися зі становищем, що склалося; його спрямованість до свого історичного минулого, віра етносу в майбутнє торжество справедливості.

До проявів культурного шоку, який переживає етнос у стані вимушеного переселення, дослідники відносять: напруженість, пов'язану з необхідністю психологічної адаптації до нових умов проживання; почуття втрати та позбавлення; почуття знехтування; збій у цінностях, почуттях та самоідентифікації; тривогу, викликану культурними відмінностями; почуття неповноцінності [8]. Проте, позбавлений звичного природного і культурного простору, етнос аж ніяк не стає іншим.

У ситуації психологічної кризи починають діяти захисні функції етнічної свідомості. Етнос за таких умов змушений реагувати на дихотомію існування всім процесом своєї життєдіяльності. Адаптація етносу до соціального і культурно-політичного оточення буває як матеріально-організаційною, так і психологічною. Для кримськотатарського народу, який виявився розкиданим на величезних просторах та в незвичних для нього кліматичних умовах, в обстановці моральної пригніченості найважчим був адаптаційний період перших років.

Проблема психологічної і фізичної адаптації до нового соціального статусу, незвичних природних умов не завжди і не для всіх виявляється переборною. В умовах вимушеного освоєння нової території першою і безпосередньою реакцією є дія фізіологічних процесів акліматизації. І хоча середовище висуває однакові вимоги “до всіх членів популяції, реакція кожного з них, через індивідуальні особливості, буває різною” [5, с. 33]. Вживання кожної людини окремо й етносу в цілому залежало від внутрішніх, психофізіологічних, потенційних сил. Однак стійкі ознаки, що домінували в недалекому минулому в традиційному середовищі проживання, змінилися депресією.

Зливаючись із чужим йому етносередовищем, пристосовуючись до життя і навколишньої культури, депортований народ намагався зберегти свій досвід, національну культуру, звичаї і традиції предків. Національна ідея об'єднувала кримців, а сприйняття ними подій, що відбувалися, і власного життя в цих принизливих умовах не могло не позначитися на їхній національній свідомості та етнокультурі. У новому середовищі проживання, на чужині, в ізольованому просторі кримськотатарський народ відчув себе поза зв'язком зі світом і людством. Розсіяне проживання, втрата зв'язку зі своїми одноплемінниками, неможливість задовольнити свої етнічні, духовні запити справляли гнітючий вплив на свідомість і мислення людей. Просторова ізоляція для репресованого народу стала однією з причин втрати етнічних цінностей і гальмом для розвитку культури, мови, національної свідомості та етносамосвідомості. Незлічених фізичних, матеріальних, культурних втрат зазнав на засланні народ, у долі якого досі відгукуються незаслужено перенесені страждання, невгамовний біль, спалпюжена честь і зневажена гідність. З огляду на це, напевно, немає нічого несподіваного в тому, що самосвідомість репресованого народу розвивається зараз настільки імпульсивно.

Долання розриву історичної пам'яті та відновлення почуття справедливості в кримськотатарського народу супроводжується труднощами, а його національна самосвідомість залишається травмованою. Драма народної долі торкнулася історичної пам'яті старшого і молодшого поколінь, тому що був порушений один для всіх закон – закон моральності. Національній самосвідомості кримців було завдано величезної морально-психологічної шкоди. Досі люди із жахом згадують, як вони їхали в місця заслання в холодних смердючих вагонах із наспіх збитими нарами. Іноді в безлюдних місцях товарняки зупинялися, з вагонів виносили заляклі трупи і залишали на снігу. Такі спогади залишилися в очевидців, які відчули на собі всю жорстокість режиму [4].

Незважаючи на важкі умови життя далеко від рідних місць, національна ідея окриляла й підтримувала дух кримськотатарського народу, допомагаючи йому зберігати національний оптимізм. Він знаходив

відображення у вчинках людей, у їхніх думках, висловлюваннях, мріях і, звичайно, у художній літературі, в історичних і мемуарних записах, народних піснях та інших творах фольклору. Суттю національної ідеї є проблема сенсу буття народу-етносу. Особливість національної ідеї полягає в тому, що вона, утілюючи в собі національну самосвідомість, відображає передусім уявлення про політичні пріоритети нації, цілі її існування й розвитку. Національна ідея впливає на уявлення нації про свої історичні перспективи. Отже, тут виражається і свобода, і самобутність народу, і його етнічні цінності, і природна потреба вибирати свій шлях розвитку, свою практику регулювання міжетнічних проблем.

Національна ідея є продуктом формування й розвитку національної свідомості і самосвідомості, розгортання і зміна яких залежать від багатьох соціальних та етнокультурних чинників національного життя, що виявляється в його найрізноманітніших формах. Національна ідея і національна самосвідомість – поняття, органічно пов'язані між собою. Національна самосвідомість ідентифікує сукупність уявлень нації про саму себе, що виражається в почуттях, настроях, звичаях, традиціях та інших духовних утвореннях. Вони виникають у неї як у соціально-історичної спільноти, що перебуває в стані змінювання, розвитку та згадання.

Етнічна ідентичність включає не тільки когнітивні компоненти, а й емоційну сферу. У разі зміни змісту етнічної свідомості відбувається трансфер етнічних констант на реальні об'єкти і кристалізація нової свідомості етносу навколо нових значущих об'єктів. Процес заміщення ціннісних домінант може набувати форми акцентуації тих або інших фрагментів старої традиції, котра раніше була притаманна традиційній свідомості. Етнос прямує від однієї історичної точки до іншої і змінюється на цьому історичному шляху завдяки збереженню “центральної зони культури”, ядра етнічних констант, навколо яких кристалізуються його нові ціннісні орієнтири. Реальність полягає в тому, що етнічні константи незмінно відновлюються через традицію, пам'ять, котрі передаються від покоління до покоління. Депортований народ Криму, опинившись в інших умовах проживання, змінював свої звички, навички, звичаї і традиції, пристосовувався до іншого соціального середовища; він ніби “добудовував” свою традиційну психологію, але не змінював її. Ще й досі він відновлює втрачене в національній самосвідомості і духовно-моральному розвитку.

Процес активізації етнічної свідомості передбачає збалансованість нових реалій з традиційними, стійкими константами. Проте трансформаційні процеси етнічної свідомості, що відбувались у роки депортації, сформували всередині покоління, яке пережило її, дві групи. Першу склали люди, депортовані у зрілому віці, з уже сформованими по-

глядами на світовий устрій, які володіли певною етнічною самосвідомістю і політичними переконаннями; другу – ті, хто був вивезений до місць заслання в малолітньому віці. У тих поселеннях, де були представники старшого покоління, мову, традиції і звичаї вдавалося підтримувати настільки, наскільки це дозволяли зовнішні обставини. Там зберігалися навіть предмети матеріальної та духовної культури кримсько-татарського народу.

Однією зі складових етнічної свідомості кримців є родова свідомість. Депортація народу супроводжувалася розміщенням його невеликими групами на величезних просторах. Найчастіше представники одного роду опинялися в протилежних кінцях регіону. А проте родова свідомість у період депортації все ще залишалася домінуючою. Належність до одного роду згуртовувала людей, давала їм можливість спільно долати труднощі, захищати себе від свавілля адміністрації і, що дуже важливо, моделювати етнічний мікросвіт. Наскільки була активізована родова свідомість, показує, власне, те, як кримські татари поверталися із заслання на батьківщину: міграція з традиційних місць проживання в інші регіони Криму була незначною і зумовлювалася здебільшого вимушеними обставинами (смерть усіх родичів у період депортації, повне руйнування поселення, відчуження традиційних місць проживання на користь сусідніх регіонів).

Кожен етнос має свої певні духовні атоми (монади), у котрих закріплюється його пам'ять: емоційні, історичні, мовленнєві особливості, національно-специфічні риси етнопсихології, етнопедагогіки тощо. “В архетипах атома акумулюються психічні відображення побуту та досвіду покоління, що в них закарбовується досвід життя народу і в такий спосіб закладається його генетичний, соціальний код” [11, с. 25]. Накопичений духовний досвід кримськотатарського народу передається через традиції, звичаї, етнокультурні зв'язки, танці, пісні, легенди, перекази; матеріальна культура теж не забувається, хоча й помітно змінюється з часом. Усе це не може не впливати на процес формування національної самосвідомості, на духовне обличчя нації.

У нестійкій ситуації “перехідного суспільства” національна належність є способом знову відчувати себе частиною соціального цілого, знайти психологічну підтримку в національній культурі, звичаєвості. У зв'язку із цим зростає увага до національної ідентичності. У цьому контексті дуже промовистим є якраз приклад кримськотатарського народу, культурно-історичні та релігійні матриці якого перебувають в органічній єдності, тож не так легко виокремити навіть їх складові.

Досвід кримськотатарської спільноти може слугувати яскравим взірцем стійкості й нездоланності ментальних настановлень на етнічне самоусвідомлення як провідний та життєдайний мотиватор психічної

діяльності людини. Опинившись у такій скрутній ситуації, депортований народ міг узагалі зникнути з лиця землі, але знову і знову спрацьовували його незборимий внутрішній духовний імунітет і нездоланна сила волі. Ціною величезних фізичних і моральних втрат кримці зберегли свою гідність та етнічну культуру. Ця незламна біогенетична та етногенетична сила народу, закладена в нього самою природою і космосом, дала кримцям снаги вижити, зберегти свої національні особливості та увійти в загальнолюдську сучасну культуру.

У культурі кримськотатарського народу простежується комплекс певних ціннісних феноменів, що складають ядро його культурно-психологічних настановлень. Це дає кримцям змогу не тільки виживати в екстремальних умовах, а й не втрачати при цьому своєї самотності. У їхній самосвідомості закріплюються етнокультурні доміанти, або комплекс явищ (релігійних, ідеологічних, правових), який визначив перехід культурної багатоманітності в цілісну етнічну культуру. Етнічне “ми”, істотно змінюючись під впливом історичних умов, водночас зберігало внутрішню цілісність і постійність, які майже незмінно відтворювалися у своїй суті через традиції, історичну пам'ять, що передавалися від покоління до покоління.

Аналіз провідної мотивації в структурі свідомості кримськотатарського народу дає підстави виокремити такі чинники її самоструктурування в кризовій ситуації:

- усвідомлена належність до спільної релігії;
- необхідність збереження побутово-культурної системи стереотипів як виразника складної етичної та естетичної системи буття народу;
- усвідомлюване відчуття життєвої потреби успадкування сукупного культурного досвіду як оптимального способу забезпечення життєздатності людини;
- відчуття впевненості, задоволення від дотримання “свого” способу життя;
- потреба відтворювати культуру святкувань.

Поступове повернення кримських татар на батьківщину почалося наприкінці 1989 р. після прийняття Верховною Радою СРСР декларації “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусової депортації” [10]. Утім, Крим сьогодні зовсім інший, ніж у роки дитинства тих, хто пережив депортацію. Села і містечка перейменовували, мечеті зруйнували, книги спалили. Понад 40 років у розвитку народу тривала трагічна пауза. Понад 40 років його мова була під заборонаю, не готувалися кадри для школи, не писалися книги. Потім було подиву гідне повернення на батьківщину. За даними перепису

2001 р., у Криму проживало на той час майже 248 тис. кримських татар [4].

Релігія, традиції, обряди, свята як основні атрибути культурної спадщини кримців (къырымлылар) є тими особливостями, що відрізняють один народ від іншого. У формуванні духовного обличчя кожного народу, у тому числі й кримських татар, значну роль відіграють духовні цінності: міфологічне мислення, традиції, давні звичаї, обряди. Пережитки давніх вірувань зберігаються переважно у міфах і звичаях, адже первинними і базовими є етнокультурні чинники, закорінені в міфологічній свідомості народу, утілені в його звичаях, обрядах, зразках етнічної належності.

Розкрити характер народу, на думку І. С. Кона, означає розкрити його найбільш значущі соціально-психологічні риси [7, с. 429]. Унікальна структура характерологічних особливостей притаманна будь-якій нації, а елементи, що утворюють цю структуру, є елементами спільними. Структуру національної самосвідомості Ю. В. Арутюнян подає як усвідомлення національної належності, прихильність до національних цінностей, прагнення до державної самостійності [1]. Визначаючи зміст і структуру національної самосвідомості, Ю. В. Бромлей вказує на “етнічну самосвідомість етновизначених елементів матеріальної, соціальної, духовної культури” [2, с. 126].

Урахування етнонаціональної психології та особливостей психології кримськотатарського народу, національної самосвідомості як феномена суспільної свідомості має важливе значення в умовах оновлення всієї сфери суспільного життя. Передусім слід враховувати генетичну історію тієї чи іншої нації, особливості формування і розвитку національної самосвідомості етносу, а також особистісної свідомості його представників.

Процес відновлення традиційного способу життя після повернення кримських татар із заслання був непростим і супроводжувався активізацією етнічних механізмів. Формування національної ідентичності кримців виявляється передусім у відродженні традицій, національних цінностей, символів, міфів, мови, у пізнанні історії, що в комплексі складають національну культурну спадщину. Тож національна ідентичність у своїй основі має духовні, культурні підстави, національну картину світу, оскільки образ світу є основоположним компонентом культури народу, а отже, він індивідуальний для кожної культури. Реальною ж базою формування етнічної свідомості кримських татар є соціальне буття спільноти, тобто взаємні стосунки людей у господарській і духовній діяльності, де формуються і проявляються не тільки природні особливості спільноти та індивідів, а й особливості соціальні – такі, що виникають у процесі спільної діяльності.

Висновки. Отже, дослідження соціокультурних змін, які вплинули на свідомість кримськотатарського народу, дало змогу виявити чинники її умовної самоорганізації та самоструктурування в кризовий період. Серед цих чинників – спрямованість етносу до свого історичного минулого, усвідомлена належність до спільної релігії, плекання своєї культурної, мовленнєвої та конфесійної ідентичностей. Усе це виявляється в збереженні побутово-культурної системи стереотипів, відчутті життєвої потреби успадкування спільного культурного досвіду тощо. Завдяки цим процесам формується унікальний феномен етнічної пам'яті кримськотатарського народу. У культурі кримців простежується комплекс певних ціннісних феноменів, які становлять ядро культурно-психологічних настановлень народу. Саме це ядро дало йому змогу не тільки вижити в кризовій ситуації, а й не втратити своєї самобутності. У самосвідомості кримців закріплюються етнокультурні домінанти, або комплекс явищ (релігійних, ідеологічних, правових), який визначив перехід культурної багатоманітності в цілісну етнічну культуру. Етнічне “ми”, істотно змінюючись під впливом історичних умов, водночас зберігає внутрішню цілісність і сталість. Воно майже незмінно відтворювалось у своїй сутності завдяки традиціям та історичній пам'яті, які передавалися від покоління до покоління.

Література

1. Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание / Ю. В. Арутюнян // Социс. Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 42–49.
2. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1981. – 390 с.
3. Возгрин В. Депортация / В. Возгрин // Информационный бюллетень “Алтын бешик”. – Симферополь, 2000. – № 6. – С. 12–48.
4. Депортація кримських татар 18 травня 1944 року. Як це було (спогади депортованих). Частина перша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cidct.org.ua/ru/publications/Deportation/index.html Сімферополь 2004.
5. Дубова Н. А. О биологических аспектах групповой адаптации / Н. А. Дубова // Методы этноэкологической экспертизы. – М., 1999. – С. 30–40.
6. Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: монографія / авт. кол.; під наук. ред. О. М. Лозової. – К.: Інтерсервіс, 2014. – 193 с.
7. Кон И. С. Этнопсихология // Энциклопедический социологический словарь / И. С. Кон; общ. ред. Г. В. Османова. – М.: Ин-т соц.-полит. исслед. РАН, 1995. – С. 429.
8. Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. Лебедева. – М.: Ключ-С, 1999. – 224 с.
9. *Леви-Строс К.* Структурная антропология / К. Леви-Строс; [пер. с фр. В. В. Иванов]. – М.: Академический Проект, 2008. – 555 с.

10. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2013400-91>.
11. Полосин В. С. Миф. Религия. Государство: Исследование политической мифологии / В. С. Полосин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Науч.-издат. центр “Радомир”, 1999. – 440 с.
12. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / О. В. Яремчук. – К., 2014. – 35 с.

References

1. Arutyunyan, Yu. V. (1990). Sotsialno-kulturnoye razvitiye i natsionalnoye samosoznaniye [Socio-cultural development and national self-consciousness]. *Sotsis. Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Social studies], 7, 42–49 (rus).
2. Bromley, Yu. V. (1981). *Sovremennyye problemy etnografii (Ocherki teorii i istorii)* [Current issues of ethnography]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
3. Vozgrin, V. (2000). Deportatsiya [Deportation]. *Informatsionnyy byulleten “Altyn beshik”* [Information bulletin “Altyn Beshik”], 6, 12–48 (rus).
4. Deportatsiya krymskikh tatar 18 maya 1944. Kak eto bylo (vospominaniya deportirovannykh). Chast pervaya (2004) [Deportation of the Crimean Tatars on May 18 1944. How it was], www.cidct.org.ua/ru/publications/Deportation/index.html Simferopol (rus).
5. Dubova, N. A. (1999). O biologicheskikh aspektakh gruppovoy adaptatsii [About biological aspects of group adaptation]. *Metody etnoekologicheskoy ekspertizy* [Methods of ethnic and ecological expertise] (pp. 30–40). Moscow (rus).
6. Losova, O. M. (Ed.). (2014). *Etnopsykholohichnyi vymir Ukrainy: semiozys, mifotvorchist, identychnist* [Ethno-psychological dimension of Ukraine: semiosis, myth creation, identity]. Kyiv: Interservis Publ. (ukr).
7. Kon, I. S. (1995). Etnopsikhologiya [...]. *Entsiklopedicheskiy sotsiologicheskiy slovar* [Encyclopedic sociological dictionary] (p. 429). Moscow (rus).
8. Lebedeva, N. (1999). *Vvedeniye v etnicheskuyu i kross-kulturnuyu psikhologiyu* [Introduction to ethnic and cross-cultural psychology]. Moscow: Klyuch-S Publ. (rus).
9. Levi-Stross, K. (2008). *Strukturnaya antropologiya* [Structural anthropology]. Translated by V. V. Ivanov. Moscow: Akademicheskii proekt Publ. (rus).
10. Ofitsiyniy sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Official site of the Supreme Rada of Ukraine], <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2013400-91>.
11. Polosin, V. S. (1999). *Mif. Religiya. Gosudarstvo: Issledovaniye politicheskoy mifologii* [Myth. Religion. State: Studying political mythology]. 2nd ed. – Moscow: Radomir Publ. (rus).
12. Yaremchuk, O. V. (2014). *Psikholohiia etnokulturnoi tvorchosti osobystosti* [Psychology of ethno-cultural creative activities of an individual]. Abstract of D. Sc. dissertation, Kyiv, Ukraine (ukr).

Османова А. М. Этническое сознание крымских татар в условиях кризисного периода

Раскрываются психологические особенности влияния депортации крымских татар (1944 г.) на процесс становления их этнического сознания. Обращается внимание на то, что личностные трагедии тысяч семей слились в единую общенациональную трагедию, которая не могла не задеть глубинные психологические механизмы этносознания крымскотатарского народа. Анализируются сложные переплетения негативных психологических реакций (обида, боль, стыд) с проблемами географического детерминизма, культурного шока и поиска выхода из сложившейся ситуации. Принимая во внимание полученные результаты, время ссылки разделено на два периода: период “социальной смерти” и реанимационный период. Утверждается, что этнический код “кырымлылар” способствовал сохранению крымских татар как этноса благодаря прежде всего их уважению к своему историческому прошлому, приверженности исламу, осознанию своего культурного, языкового и религиозного отличия от других этнических общностей.

Ключевые слова: этническое сознание, психологические механизмы, депортация, этнический код, крымские татары.

Osmanova A. M. Ethnic awareness of the Crimean Tatars in the period of crisis

The author discusses peculiarities of the psychological effect the deportation had on the Crimean Tatars (1944), and the process of their ethnic awareness construction. It is emphasized that individual tragedies of thousands of families merged into a common national tragedy, which could not help touching upon deep psychological mechanisms of ethnic awareness of the Crimean Tatar people. The analysis of the complex weave of human negative psychological reactions (insult, pain, shame) with the issues of the geographical determination of their behavior, cultural shock, and search for the way out of the given situation is presented. The findings of the analysis made it possible to divide the exile period into two phases: the phase of “social death” and the reanimation phase. The author argues that the ethnic code of “kyrymlylar” helped to preserve the Crimean Tatars as an ethnic group thanks to their respect to their history, adherence to Islam, awareness of their cultural, language and confession difference from other communities.

Key words: ethnic awareness, psychological mechanisms, deportation, ethnic code, Crimean Tatars.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ МІЖЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

І. О. Бачурін, А. О. Курапов, м. Київ

Міжетнічні конфлікти зазвичай виражаються у вигляді протистояння етнічних спільнот або груп, що може призводити до наслідків, які важко спрогнозувати. Їх важливо вивчати в контексті каузальності і детермінант їх походження та протікання. Етнічний конфлікт за своїм походженням, змістом і формами прояву, причинами й факторами, що його викликають, є одним з найбільш складних феноменів з-поміж існуючих у соціальному просторі. Автори статті зосереджують увагу на визначенні власне соціально-психологічних детермінант міжетнічних конфліктів. До основних детермінант міжетнічних конфліктів належать: культурні відмінності, соціокультура ідентичність, культурно-мовні особливості, культурні синдроми, відмінності в ціннісних орієнтаціях етносів та в економічних інтересах їх практичної діяльності тощо. Специфіка протікання міжетнічних конфліктів визначається особливостями національного характеру, культурно-специфічними процедурами вирішення конфлікту суб'єктів цього процесу.

Ключові слова: міжетнічний конфлікт, соціально-психологічні детермінанти конфліктів, форми протидії, культурні синдроми.

Проблема. Існує багато чинників, які впливають на виникнення та перебіг міжетнічних конфліктів, серед них: економічні, політичні, соціокультурні та соціально-психологічні [4]. Важливо пам'ятати, що в етноконфліктології є багато течій, і кожна з них ставить на перше місце один певний чинник із перелічених. Напряма, який пояснює міжетнічні конфлікти з погляду культури, – антропологічний, а напряма, який пояснює такі типи конфліктів з позицій психології, – соціально-психологічний. Обидва вони ґрунтуються на засадах розуміння відмінностей між людьми, принципової різниці в їхніх поглядах, думках та побуті. Соціально-психологічні детермінанти міжетнічних конфліктів виявляють себе майже на кожній стадії перебігу конфлікту – від його виникнення до розв'язання, і їх безпосередній вплив цілком можна простежити та вивчити. Висловлюючись глобально, визначення соціально-психологічних детермінант міжетнічних конфліктів є запорукою розвитку людства, досягнення миру і злагоди у світі.

Мета статті: визначити та окреслити основні соціально-психологічні детермінанти міжетнічних конфліктів, що супроводжують їх на всіх стадіях перебігу та пов'язані з етнічними характеристиками втягнутих у конфлікт груп.

Учені по-різному визначають сутність міжетнічного конфлікту. В. О. Тишков вважає, що це явище можна описати як “будь-яку форму громадянського, політичного чи збройного протиборства, у якій сторони або одна зі сторін мобілізується, діє чи страждає за ознакою етнічних відмінностей” [10, с. 33]. Л. М. Дробіжева наголошує на тому, що вирішальними все ж таки є соціальні проблеми, які виникають між групами, об’єднаними на етнічній основі (цит. за: [12, с. 55]). А. М. Ямсков зазначає, що “міжетнічний конфлікт – це соціально-політична ситуація, що динамічно змінюється, породжена неприйняттям раніше сформованого фактичного або правового положення суттєвою частиною представників однієї або кількох місцевих етнічних груп, і яка проявляється у вигляді хоча б однієї з таких дій членів цієї групи” [13, с. 206]:

- а) розпочатої етновибіркової еміграції з регіону;
- б) створення політичних організацій, які декларують необхідність змін існуючого становища в інтересах зазначеної етнічної групи;
- в) спонтанних акцій протесту проти обмеження власних інтересів з боку представників іншої місцевої етнічної групи.

На думку Л. А. Козера (засновника конфліктології), конфлікт – не “хворобливе явище”, а неминучий супутник суспільного життя, що виконує позитивну роль як важіль, котрий сприяє виправленню недоліків та утвердженню прогресивних змін [3, с. 71]. На нашу думку, усі наведені визначення достовірно описують окремі аспекти цього явища, тому доцільно об’єднати їх таким чином: міжетнічний конфлікт – це будь-яка форма громадянського, політичного чи збройного протиборства, яка динамічно змінюється, у якій сторони або одна зі сторін мобілізується, діє чи страждає за ознакою етнічних відмінностей, що виникають на тлі соціальних проблем, проте врешті це сприяє виправленню недоліків та утвердженню прогресивних змін.

Щоб з’ясувати соціально-психологічні детермінанти досліджуваного явища, слід виявити саму суть міжетнічних конфліктів. Етнічні конфлікти являють собою конфронтацію між двома або кількома етносами (або між окремими їхніми представниками, між конкретними етнографічними елементами), що характеризується станом взаємних претензій та має тенденцію до наростання протистояння аж до збройних зіткнень, неприхованих воєн. Вони виникають, як правило, в багатонаціональній державі й виявляються у формі протистояння “група-група”, “група-державна” [4]. Ці форми було згруповано та поділено на два класи: горизонтальні (конфлікти між етнічними групами) та вертикальні (конфлікти між етнічною групою і державою) [2]. Вплив культури спостерігається в обох класах, але, звісно, більш показовим є клас горизонтальних конфліктів, оскільки тут можна спостерігати протидію двох різних культур (тобто саме міжетнічні конфлікти), а не лише однієї, як у вертикальному класі конфліктів. Кожен

етнос, етнічна група являє собою особливий світ, що відрізняється від інших, і в разі взаємодії різних світів можуть виникати складні конфліктні ситуації. Специфічна особливість конфліктів між “світами” полягає в тому, що будь-який інший “світ” розглядається представниками певної культури як ворожий і як такий, що загрожує існуванню “їхнього світу” [4]. Зокрема, К. Кордел і С. Вольф (Cordell & Wolff) зазначають, що етнічні конфлікти завжди мають по-своєму унікальний характер. Вони є наслідком розпаду або дезінтеграції соціуму, дискримінації однієї нації іншою, порушенням угод, розриву соціальних відносин і зв’язків між людьми [15]. Оскільки, як було зазначено вище, чинники етнічних конфліктів досить різноманітні, то й передумови їх виникнення також мають різну природу походження і в латентному стані існують у будь-якому поліетнічному суспільстві [17–19]. Також дуже важливо розуміти міру їх впливу на виникнення конфлікту. Таку думку обстоюють Р. Тарас і Р. Гангулі (Taras & Ganguly). Вони стверджують, що об’єднує згадані передумови лише те, що об’єктивізація цих передумов у суспільній свідомості значної частини народу перетворює їх у справжні причини етнічного конфлікту і тим самим робить його реальністю [19].

Без об’єктивізації передумов конфлікт залишається в латентному стані в суспільній свідомості, де він постійно зазнає впливу культури, перетворюючись та змінюючи свою форму. Д. О. Шевчук зазначає, що конфлікти хоч і здаються надзвичайно несхожими, проте мають специфічні та універсальні стадії перебігу [11]. Для визначення соціально-психологічних детермінант конфлікту нами було розроблено схему (рис.). Зазвичай розрізняють кілька стадій етнічного конфлікту. Перша – суперечності, що виникають між національними групами, які мають несумісні цілі в боротьбі за територію, владу, престиж тощо, – дістала назву конфліктної ситуації. Важливо, що наявні соціальні суперечності, хоча й відіграють вирішальну роль серед причин виникнення міжетнічних конфліктів, не завжди призводять безпосередньо до розвитку останніх [12]. Необхідною ланкою у виникненні міжетнічних конфліктів є усвідомлення конфліктної ситуації, коли протиборчі сили, два або більше етносів, усвідомлюють несумісність своїх інтересів; тоді ж з’являється відповідна мотивація поведінки. Буває, що до початку конфліктної взаємодії проходить багато років, протягом яких етнічна спільнота згуртовується навколо певної ідеї [8, с. 152].

Наступна стадія – гостра конфліктна взаємодія. Вона виникає, якщо об’єктивна конфліктна ситуація усвідомлена й існує певна одна причина, – як кажуть, “остання крапля”. Навіть випадкові події можуть призвести до конфліктної взаємодії. У цей час етнічні конфлікти мають тенденцію до ескалації, що може спричинювати навіть етнополітичні війни [там само, с. 153].

Остання стадія – урегулювання або нейтралізація конфлікту. До речі, етнічні конфлікти можуть швидко розгоратися і тут же завершуватися, а можуть і “тліти” дуже довго [там само, с. 154].

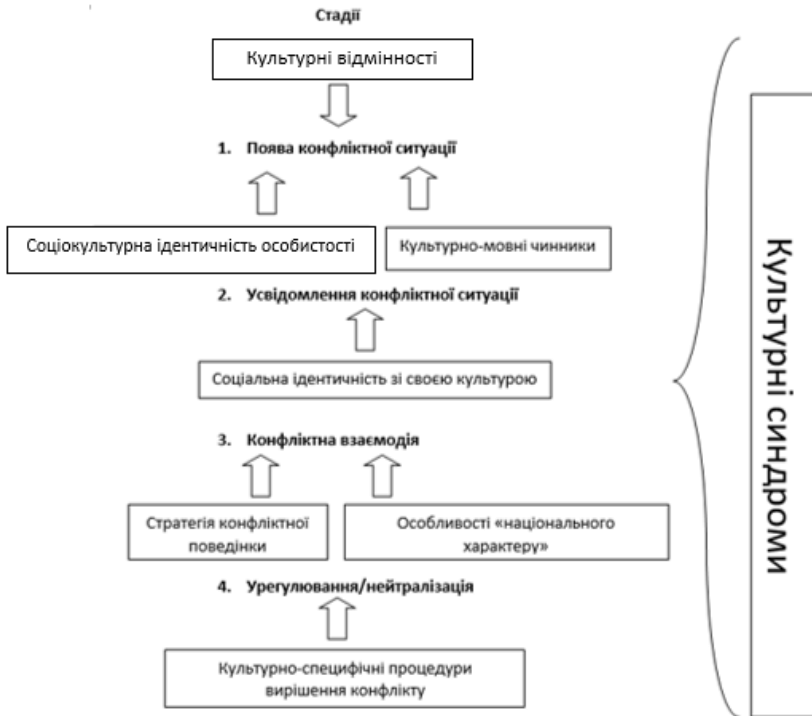

Рис. Соціально-психологічні детермінанти міжетнічного конфлікту

Варто зазначити, що культурний синдром також відіграє важливу роль у формуванні та перебігу міжетнічних конфліктів. Культурний синдром – це певний набір цінностей, настановлень, вірувань, норм і моделей поведінки, якими одна група культур відрізняється від іншої. Г. Тріандіс виділив три культурних синдроми: “простота-складність”, “індивідуалізм-колективізм” і “відкритість-закритість” (див. [7]). Існує ще декілька інших синдромів, які було виділено на основі напрацювань Тріандіса (“маскулінність-фемінність”, “висококонтекстність-низькоконтекстність”, “ставлення до природи” тощо). Загалом культурні синдроми, як інструменти виміру культур, описують певні характеристики, властиві певній культурній групі. Таким чином, власне набір характеристик визначає тип реагування на конфліктну ситуацію та власне ймовірність виникнення міжетнічного конфлікту. Наприклад, культури, яким властивий індивідуалізм,

менш схильні до ініціювання конфліктів, заснованих на етнічних упередженнях, оскільки у таких культур нижчий рівень ідентифікації із власною культурою та інгрупами. Відповідно, представники колективістських культур більш схильні до ініціювання міжетнічних конфліктів у зв'язку з більш чітким розмежуванням інгруп (ми і вони, свої і чужі) [16]. Як ще один приклад можна навести нерозуміння одне одного представниками висококонтекстних і низькоконтекстних культур. Зміст комунікації може бути незрозумілим у ході діалогу представників різних культур через те, що більшість інформації представники низькоконтекстної культури звикли отримувати з вербальної частини комунікації, а представники висококонтекстної – із невербальних знаків [10]. Прикладом такого нерозуміння в історії є збройний конфлікт між США та армією Саддама Хусейна в Кувейті. Значний вплив на перебіг кожної стадії міжетнічного конфлікту справляють також такі культурні синдроми, як колективізм-індивідуалізм та дистанція влади.

Беручи до уваги основну інформацію про міжетнічні конфлікти, можна визначити, що саме впливає на виникнення та усвідомлення конфліктної ситуації. Існує декілька теорій виникнення міжетнічних конфліктів, і кожна з них ураховує певний аспект культури як основний, що впливає на виникнення конфлікту. Неможливо точно визначити, який саме соціально-психологічний чинник є провідним: вони всі діють одночасно, лише в окремих випадках можна точно визначити головний (наприклад, міжетнічний конфлікт емігрантів з основною, місцевою культурою), але навіть там усі фактори зазвичай мають місце. Такий чинник, як *відмінності в ціннісних орієнтаціях декількох культур*, можна пояснити на прикладі емігрантів. Згадаймо, приміром, явище “культурного шоку” – психологічну реакцію на незнайому культуру, що виникає через потрапляння в зовсім інше культурне середовище, коли певні дії представників культури-“приймальниці” здаються незрозумілими і навіть дикими [6]. Тоді ж виникає ерозія системи цінностей і традиційних норм, які по-різному сприймаються соціальними групами та індивідами. Відтак у представників конкретних культур виникають специфічні захисні реакції, бо відмова від звичних цінностей передбачає визнання переваги цінностей панівної культури та породжує почуття меншовартості, уявлення про національну нерівність [4, с. 136]. Через це, зрозуміло, можуть виникати міжетнічні конфлікти.

Не менш важливий чинник – *культурно-мовний*, який охоплює такі явища, як мова, релігія, традиції, ритуали та ін. У наш час дуже яскраво проявляється у світі мовний конфлікт. Так, М. Гайдеггер стверджував, що для людини світ її рідної мови – “дім буття”, “найінтимніше лоно культури” (див. [10, с. 189]). Проте варто пам'ятати, що мовний чинник може також бути засобом впливу, певним каталізатором, який насправді є вда-

лим інструментом у руках влади. С. Гантінгтон, наприклад, зауважує, що зазвичай “мовні війни” спалахували напередодні виборів чи у зв’язку з ініціативами уряду, роботодавців або навчальних закладів (див. [2]).

В. М. Павленко і С. О. Таглін виокремлюють ще один чинник виникнення міжетнічних конфліктів, якому вони дали назву “*економічні підвалини міжнаціональних конфліктів*”. Говорячи про економічні причини міжнаціональних конфліктів, вони мають на увазі не стільки соціально-політичний (або політекономічний), скільки психогенетичний аспект проблеми [8]. Відповідно до нього етнічні особливості психічної діяльності зумовлені етнокультурними особливостями типів і форм практичної діяльності різних людських спільнот. Таким чином, стає зрозумілим, що спроба насильницької зміни типу провідної діяльності певної культури постає в її очах не лише замахом на фундамент фізичного існування даної етнічної групи, а й безпосередньою загрозою основам психічної своєрідності спільноти та кожного її учасника. Це може відбуватися в ситуації співіснування декількох культур та етносів у межах певної держави. Тоді напружена ситуація протистояння інтересів різних етнічних спільнот може перерости у форму конфлікту, а сама ситуація починає сприйматися членами етносу як особиста чи особистісно значуща проблема [там само].

Усвідомлення конфлікту як стадія завжди детермінується явищем *соціокультурної ідентифікації*. Це явище, засноване на певному протиставленні “ми”-“вони”, усвідомлюється передусім як культурні відмінності. Таке протиставлення повною мірою зберігається і навіть істотно посилюється в ситуації етнічного конфлікту, коли саме інша сторона отримує визнання як носій іншої етнічної культури і системи цінностей – вона набуває значення ворожої, такої, що прагне до домінування або насильницької асиміляції, або, як мінімум, яка ігнорує законні і справедливі національні інтереси. Саме ці противники, тобто “вони”, наділяються однозначними етнічними характеристиками, і тому боротьба з ними сприймається як боротьба з конкретними носіями чужої культури і чужих національних інтересів, хоча іноді, в межах політичних конфліктів, це може бути й не так [4, с. 138].

Конфлікт, пройшовши перші дві стадії, досягає свого піку – виникає *конфліктна взаємодія*. І тут також виявляється вплив культури. У кожній культурі існує свій певний стиль конфліктної поведінки. Так, наприклад, Р. Лейнг, Х. Фернандес-Долз та Е. Івавакі провели дослідження у сфері конфліктології та виявили, що японські та іспанські студенти, на відміну від голландських і канадських, вважають за краще віддавати перевагу в розв’язанні проблем іншій стороні (див. [7]). Також на проходження піку конфлікту впливає так званий “національний характер”, що насправді є стереотипом щодо вияву емоцій та рівня їх експресивності в представників різних культур. Представники різних країн вважають, що

існують відмінності в інтенсивності вираження емоцій і одностайні в думці про те, хто є більш-менш експресивним, що створює певні настановлення в сприйманні емоційного супроводу у представників “ворожої” культури в міжетнічному конфлікті [там само].

На останній стадії – *урегулювання або нейтралізації конфлікту* – соціально-психологічні чинники також мають певну вагу. Деяким етнокультурним спільнотам властиві специфічні форми вирішення конфліктів, малозрозумілі для представників інших культурних груп і навіть несправедливі, на їхню думку. Прикладом може бути корейська циклічна структура вирішення конфлікту або індійський принцип відмови від насилля [там само]. Кожна культура по-своєму вирішує конфлікти; ці усталені схеми були складені протягом тривалого часу її існування, тому вони майже не виявляються назовні і є традиційними в межах певної культури, що робить їх використання більш інтуїтивним.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу можна визначити специфічні соціально-психологічні чинники виникнення та перебігу міжетнічних конфліктів. Іноді цей вплив не дуже помітний – як, наприклад, під час урегулювання конфлікту, а іноді про нього забувають зовсім – як про культурні синдроми, що постійно впливають на міжкультурну комунікацію. Варто завжди пам’ятати, що існує багато чинників, які мають вплив на виникнення та перебіг міжетнічних конфліктів. Серед них є як матеріальні, так і нематеріальні, або психологічні, причини, але всі вони діють у щільній взаємодії. І хоча культура належить до нематеріальних чинників, вона має вагомий вплив на всі інші, навіть матеріальні, чинники, що саме по собі робить її вивчення першочерговою необхідністю. Беручи до уваги проаналізовану інформацію, ми виділили такі соціально-психологічні детермінанти виникнення міжетнічних конфліктів: розпад або дезінтеграція соціуму, соціальні суперечності, несумісність інтересів, специфічні відмінності між культурами або етносами (у контексті культурних синдромів), соціокультурна ідентичність, соціальна ідентичність, особливості національного характеру, культурно-специфічні процедури вирішення конфлікту.

У сучасному світі конфліктів та війн знати та розуміти природу походження міжетнічних конфліктів необхідно кожній людині, яка поважає себе та інших людей. Детально дослідивши культурні явища, що спричинюють конфлікти, можна запобігти виникненню останніх. Наприклад, підвищуючи культурну грамотність, люди тим самим зменшують ризик бездумно зав’язати конфлікт із представником іншої культури – просто зрозумівши його думки, його життя та побут.

Л і т е р а т у р а

1. *Гришина Н. В.* Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
2. *Данилюк І. В.* Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія / І. В. Данилюк. – К. : Самміт-книга, 2010. – 342 с.
3. *Козер Л. А.* Функции социального конфликта / Л. А. Козер. – М. : Идея-Пресс; Дом интеллектуал. книги, 2000. – 205 с.
4. *Крысько В. Г.* Этническая психология / В. Г. Крысько. – М. : Академия, 2008. – 295 с.
5. *Лебедева Н. М.* Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. М. Лебедева. – М. : Ключ-С, 1999. – 191 с.
6. *Мацумото Д.* Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 492 с.
7. *Павленко В. М.* Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 261 с.
8. *Стефаненко Т. Г.* Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Академический проект, 1999. – 320 с.
9. *Татарко А. Н.* Актуальные проблемы социально-психологической адаптации мигрантов / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Педагогика и психология. – 2016. – Вып. 2. – С. 101–109.
10. *Тишков В. А.* Этнополитология: политические функции этничности : учеб. для вузов / В. А. Тишков, Ю. П. Шабаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 376 с.
11. *Шевчук Д. А.* Конфликты: как ими управлять (конфликтология) / Д. А. Шевчук. – М. : Litres, 2015. – 216 с.
12. *Шпилов А. В.* Свои, чужие и другие / А. В. Шпилов. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 568 с.
13. *Ямсков А. Н.* Этнический конфликт: проблемы дефиниции и типологии // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / А. Н. Ямсков. – М. : Моск. центр Карнеги, 1997. – С. 205–224.
14. *Bilali R.* Psychological asymmetry in minority–majority relations at different stages of ethnic conflict / Bilali R., Zelik A. B., Ok E. // International Journal of Intercultural Relations. – 2014. – № 43. – P. 253–264.
15. *Cordell K.* The Routledge Handbook of Ethnic Conflict / K. Cordell, S. Wolff (Eds.). – Abington : Routledge, 2016. – P. 44–54.
16. *Ethnic conflict in the post-Soviet world: case studies and analysis / L. Drobizheva, R. Gottemoeller, C. M. Kelleher, L. Walker.* – London : Routledge, 2015.
17. *Integrating data on ethnicity, geography, and conflict: The ethnic power relations data set family / Vogt M., Bormann N. C., Rьegger S., Cederman L. E., Hunziker P., Girardin L.* // Journal of Conflict Resolution. – Vol. 59(7). – 2015. – P. 1327–1342.
18. *Sherif M.* Group conflict and co-operation: Their social psychology / M. Sherif // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2015. – Vol. 29. – P. 559–576.
19. *Taras R.* Understanding Ethnic Conflict / R. Taras, R Ganguly. – Routledge, 2015. – 336 p.

References

1. Grishina, N. V. (2008). *Psikhologiya konflikta* [Psychology of conflict]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
2. Danyliuk, I. V. (2010). *Etnichna psykholohiia yak haluz naukovoho znanniya* [Ethnic psychology as a branch of scientific knowledge]. Kyiv: Sammit-knyha Publ. (ukr).
3. Kozher, L. A. (2000). *Funktsii sotsialnogo konflikta* [Functions of social conflict]. Moscow: Idea-Press Publ. (rus).
4. Krysko, V. G. (2008). *Etnicheskaya psikhologiya* [Ethnic psychology]. Moscow: Academy Publ. (rus).
5. Lebedeva, N. M. (1999). *Vvedeniye v etnicheskuyu i kross-kulturnuyu psikhologiyu* [The basis of ethnic and cross-cultural psychology]. Moscow: Kluch-S Publ. (rus).
6. Matsumoto, D. (2003). *Psikhologiya i kultura* [Psychology and culture]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
7. Pavlenko, V. M. (1999). *Etnopsykholohiia* [Ethnopsychology]. Kyiv: Sfera Publ. (ukr).
8. Stefanenko, T. G. (1999). *Etnopsikhologiya* [Ethnopsychology]. Moscow: Akademieskiy proekt Publ. (rus).
9. Tatarko, A. N. and Lebedeva, N. M. (2016). Aktualnyye problemy sotsialno-psikhologicheskoy adaptatsii migrantov [Acute problems of socially-psychological adaptation of migrants]. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta* [Messenger of Moscow city pedagogical university], 2(1), 101–109 (rus).
10. Tishkov, V. A. (2011). *Etnopolitologiya: politicheskiye funktsii etnichnosti* [Ethnopolitology: political functions of ethnicity]. Moscow: Publ. of Moscow University (rus).
11. Shevchuk, D. A. (2015). *Konflikty: kak imi upravlyat (konfliktologiya)* [Conflicts: how to manage them (Conflictology)]. Moscow: Litres Publ. (rus).
12. Shipilov, A. V. (2008). *Svoi, chuzhiye i drugiye* [Our, foreign and others]. Moscow: Progress-Traditsiya Publ. (rus).
13. Yamskov, A. N. (1997). Etnicheskiy konflikt: problemy definititsii i tipologii [Ethnic conflict: problems of definition and typology]. In *Identichnost i konflikt u postsovetskikh gosudarstvakh* [Identity and conflict in post-soviet countries]. Moscow: The Moscow Carnegie Center Publ. (rus).
14. Bilali, R., Zelik, A. B. and Ok, E. (2014). Psychological asymmetry in minority-majority relations at different stages of ethnic conflict. *International Journal of Intercultural Relations*, 43, 253–264.
15. Cordell, K. and Wolff, S. (Eds.). (2016). *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict* (pp. 44–54). Abington: Routledge Publ.
16. Drobizheva, L., Gottemoeller, R., Kelleher, C. M. and Walker, L. (2015). *Ethnic conflict in the post-Soviet world: case studies and analysis*. London: Routledge Publ.
17. Vogt, M., Bormann, N. C., Rьegger, S., Cederman, L. E., Hunziker, P. and Girardin, L. (2015). Integrating data on ethnicity, geography, and conflict: The eth-

nic power relations data set family. *Journal of Conflict Resolution*, 59(7), 1327–1342.

18. Sherif, M. (2015). Group conflict and co-operation: Their social psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 559–576.
19. Taras, R. and Ganguly, R. (2015). *Understanding Ethnic Conflict*. Routledge Publ.

Бачурин И. А., Курапов А. А. Социально-психологические детерминанты межэтнических конфликтов

Межэтнические конфликты обычно выражаются в виде противостояния этнических сообществ или групп, что может приводить к последствиям, которые трудно спрогнозировать. Эти конфликты важно изучать в контексте каузальности, а также детерминант их происхождения и протекания. Этнический конфликт по своему происхождению, содержанию и формам проявления, причинам и факторам, которые его вызывают, является одним из наиболее сложных феноменов, которые существуют в социальном пространстве. Авторы статьи обращают внимание на определение собственно социально-психологических детерминант межэтнических конфликтов. К основным детерминантам межэтнических конфликтов относятся: культурные различия, социокультурная идентичность, культурно-языковые особенности, культурные синдромы, различия в ценностных ориентациях этносов и экономических интересах их практической деятельности и т. п. Специфика протекания межэтнических конфликтов определяется особенностями национального характера, культурно-специфическими процедурами преодоления конфликта субъектами этого процесса.

Ключевые слова: межэтнический конфликт, социально-психологические детерминанты конфликтов, формы противодействия, культурные синдромы.

Bachurin I. O., Kurapov A. O. Socio-psychological determinants of interethnic conflicts

Interethnic conflicts as a rule manifest themselves in confrontation between ethnic communities or groups, which entails consequences that are difficult to predict. It is important to study interethnic conflicts in the context of causality and determinants of their origin and development. Ethnic conflict (by its origin, content, manifestation forms, reasons and factors causing it) is one of the most complicated phenomena among those existing in social environment. The authors of the article focus their attention on defining socio-psychological determinants of interethnic conflicts as such. The main determinants of interethnic conflicts are cultural differences, socio-cultural identity, cultural and linguistic peculiarities, cultural syndromes, differences in value orientations of the ethnic groups, economic interests of their practical activities and others. The peculiarities of the course of interethnic conflicts are discussed as well. They are determined by specific features of the national character, and culture specific procedures of conflict resolution.

Key words: interethnic conflict, socio-psychological determinants of conflicts, forms of confrontation, cultural syndromes.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

ІМПЛІЦИТНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ОПТИМІЗМУ У СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ: ДОСВІД ЕМПІРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

О. В. Петрунко, О. Р. Рафіков, м. Київ

Проаналізовано уявлення про соціальний оптимізм: ті, що описуються в науковій літературі (де ці уявлення є результатом наукової рефлексії), і ті, що існують у свідомості студентської молоді (де вони є наслідком стихійного формування на основі соціального досвіду і представлені як маловпорядковані, суб'єктивні семантичні простори опису соціального оптимізму). Запропоновано феномен соціального оптимізму розглядати як імпліцитний ментальний конструкт індивідуальної і масової свідомості (імпліцитну його модель), що впорядковує уявлення людей, у цьому випадку – студентів, про соціальний світ та визначає ставлення до світу і себе в ньому. Описано реконструйовану в емпіричний спосіб імпліцитну модель соціального оптимізму, що існує у свідомості студентів. Визначено шість змістових осей цієї моделі: особистісна сила, соціальна мобільність, позитивне мислення, висока самооцінка, відкритість і довіра до світу, стресостійкість та адаптивність. Зроблено припущення, що така модель може слугувати для прогнозування соціальної поведінки студентів та розроблення системи соціально-психологічних впливів, спрямованих на формування в них реального соціального оптимізму замість його квазі- та хибних замінників.

Ключові слова: соціальний оптимізм, семантичний простір опису соціального оптимізму, методи емпіричної реконструкції, імпліцитна модель соціального оптимізму.

Проблема. У будь-яких, а надто кризових, суспільствах на порядку денному природно постають питання щодо пошуку ресурсів, які об'єднували б ці суспільства і давали б їм сили не тільки виживати, а й зміцнюватися і розвиватися. А тому дослідження відповідних ресурсних соціально-психологічних феноменів є надзвичайно актуальними, і актуальність таких досліджень зростає через притаманну суспільству розмаїтість цінностей, соціокультурних практик, уявлень про справедливість і щастя, спільне минуле і спільне майбутнє країни тощо. І одним з таких

ресурсних феноменів є соціальний оптимізм. Щодо цього питання існує високий ступінь згоди як у науковому середовищі, так і серед пересічних громадян, особливо якщо вони вважають себе “соціальними оптимістами”.

Як нині прийнято вважати, соціальний оптимізм є системною ознакою світогляду людей, соціальних груп і спільнот, що значною мірою впливає на зміст і якість суспільного буття й соціального співбуття, визначає міру соціальної активності їх суб’єктів, вибір ними способів взаємодії із соціальним оточенням, визначення свого місця там і ставлення до цього всього. Соціальний оптимізм репрезентований в індивідуальній і груповій свідомості його носіїв певними, добре впізнаваними іншими учасниками соціальної взаємодії, наборами уявлень про світ, близьке й віддалене соціальне оточення, минуле, нинішнє і майбутнє, доцільні способи поведінки тощо, і все це становить спільний базис для порозуміння й консолідації. Крім того, соціальний оптимізм, заснований на цих спільних уявленнях, є одним з внутрішніх ресурсів людини, який гарантує їй відчуття здоров’я, щастя і причетності, відкритість до змін, здатність без страху поринати у вир життя, нових знань і технологій, а також зміцнює її адаптаційні можливості.

Тому дослідження змісту і якості уявлень про соціальний оптимізм, способу їх організації у свідомості людей (наразі – студентів) у впорядковані ментальні моделі та прогностичних можливостей цих моделей є велими актуальним для соціально-психологічної науки і практики. І, власне, саме це становить *мету і завдання цієї статті*.

Соціальний оптимізм – один із тих найвідоміших людству феноменів (як і демократія, мораль, толерантність тощо), що є добре упізнаваними і широкоживаними, проте мало хто (якщо спеціально не ставиться завдання здійснити науковий аналіз) осмислює їх глибину і сутність. Стикаючись із цими феноменами, кожний розпізнає за знайомими вербальними оболонками щось своє, а ефект дежавю, який при цьому виникає, аж ніяк не сприяє глибшому їх розумінню. А в разі “штучної” активації роздумів на цю тему (у процесі анкетувань, фокусованих інтерв’ю, інтерактивних, рефлексивних чи психосемантичних досліджень тощо) респонденти або “заходять у глухий кут” (усвідомлюючи, що їм бракує належних знань і навичок рефлексування), або ж виявляють щирий “наївний реалізм” (коли дізнаються, що не всі думають так, як вони).

Аналіз поняття “оптимізм” сягає доби античності і є “наскрізним” у часі та ключовим у працях Арістотеля, Г. Лейбніца, М. Гайдеггера й багатьох інших мислителів часів докласичної, класичної й посткласичної науки. Усі роздуми щодо оптимізму явно чи імпліцитно вказували на його соціальну природу, зв’язок із соціальними реаліями, проте одними з пер-

ших почали застосовувати поняття “соціальний оптимізм” у 1990-х роках російські соціологи Л. Є. Кесельман, М. Г. Мацкевич, В. Б. Звонівський, які послуговувалися ним як системним індикатором очікувань населення та його позитивних сподівань на покращення соціальної ситуації та благоустрою в країні [4; 8].

Слід зазначити, що оптимізм – як соціальний феномен – у нашій країні і в країнах близького зарубіжжя досліджували переважно соціологи в рамках моніторингів соціального самопочуття населення. В Україні такі моніторинги здійснювали, зокрема, Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), фонд “Демократичні ініціативи”, міжнародна дослідницька організація “Research & Branding Group” тощо під керівництвом знаних учених Н. В. Паніної, Є. І. Головахи, А. П. Горбачика, А. В. Єрмолаєва. Є. Е. Копатька й ін. [5–7]. Соціологи традиційно пов’язують соціальний оптимізм і соціальне самопочуття, розглядаючи їх у ретроспективі, форматі “тут і тепер” та в перспективі, застосовуючи при цьому такі критерії, як: 1) задоволеність життям; 2) уявлення про майбутнє; 3) відчуття щастя; 4) ставлення до еміграції та деякі інші. Акцент на оптимізмі як складовій частині соціального самопочуття робить, зокрема, М. О. Мерімеріна, яка зазначає, що у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях поширена практика розглядати соціальний оптимізм (social optimism) разом із такими показниками, як суб’єктивне благополуччя (subjective well-being), відчуття щастя (Sensation of happiness), задоволеність життям (life satisfaction) [9]. За даними соціологічних опитувань кожного разу вираховуються індекси за щойно переліченими показниками. За цими показниками, зокрема за даними всеукраїнських моніторингів, населенню України властивий досить низький рівень соціального оптимізму, що, на думку Є. Е. Копатька, пояснюється: 1) незадоволенням людей своїм соціально-економічним становищем; 2) зневірою, небаченням перспектив для позитивних змін; 3) несхваленням перспектив розвитку своєї країни [5; 6].

Нині уявлення про показники соціального оптимізму, сформульовані Л. Є. Кесельманом, М. Г. Мацкевичем, Н. В. Паніною, Є. І. Головахою та іншими [2; 4; 5; 8], поділяє більшість соціологів, які розглядають цей феномен як загальну тенденцію до сприйняття соціальної дійсності і вважають базовими індикаторами соціального оптимізму: задоволення наявною соціальною ситуацією (роботою, сім’єю, дозволяям, способом життя, економічними статками, діями і рішеннями керівництва, влади тощо); високу суб’єктивну оцінку власного благополуччя; підтримку стратегії розвитку своєї країни та бачення перспектив самореалізації в ній; усвідомлення себе суб’єктом позитивних соціальних змін тощо. Як зазначає Т. М. Духіна, соціологи розглядають соціальний оптимізм як “колективний” феномен, заснований на спільному сприйнятті світу, спі-

льних настроях, спільній оцінці соціальної ситуації, спільному функціонуванні в соціумі з метою реалізації особистого, професійного, соціокультурного потенціалу країни і кожної людини [3].

Варто визнати, що соціологи досягли значних успіхів у розробленні проблематики соціального оптимізму й операціоналізації цього феномена. І хоч розроблений ними дослідницький інструментарій інколи наражається на критику з боку соціальних психологів, сформульована соціологами концепція соціального оптимізму є цілком придатною для дослідження цього феномена, у тому числі й у предметному полі соціальної психології.

Разом із цим слід визнати, що станом на сьогодні поняття “соціальний оптимізм” ще недостатньо увиразнене в науковому дискурсі соціальної психології. І, як показують експертні опитування та докладний аналіз фахової літератури, наукові уявлення, на яких це поняття мало б ґрунтуватися, є надзвичайно розмаїтими й неузгодженими і за глибиною змісту й стрункністю концепцій мало що продуктивніші за розроблені соціологами.

Серед наукових праць з тематики соціального оптимізму, що виїшли за кілька останніх десятиліть, варто насамперед відзначити праці зарубіжних учених, серед яких Ч. Карвер, К. Петерсон, М. Селігман, Л. Тайгер, М. Шевер, Ш. Х. Боташева, К. К. Муздибаєв, В. І. Синютін, Д. О. Цирінг, Р. І. Юнацкевич та ін.). Не всі ці автори вживають поняття “соціальний оптимізм” (дехто обмежується терміном “оптимізм”), проте практично всі вони – явно чи імпліцитно – визнають соціальну природу, соціальний зміст, соціальний контекст і соціальні функції цього феномена та його роль у прогресивному розвитку й поліпшенні якості життя соціумів [12]. Завдяки представникам західної соціальної психології у фаховій психологічній літературі усталилися два основні підходи в дослідженні соціального оптимізму: 1) диспозиційний (Ч. Карвер, М. Шейер), в основі якого лежить ідея, що оптимізм і відповідна поведінка людей ґрунтуються на певних – позитивних чи негативних – очікуваннях (диспозиціях), і, згідно із цим підходом, оптимістами є особи, які мають переважно позитивні очікування щодо майбутнього; 2) атрибутивний (М. Селігман, К. Петерсон), згідно з яким оптимізм – це ознака атрибутивного стилю особистості, що визначає характер (позитивний чи негативний) інтерпретації подій, поведінки людей, їхніх успіхів і невдач тощо, і, відповідно, для оптимістів характерна переважно позитивна атрибуція й орієнтація на успіх, а не на уникання невдач.

М. Селігман розуміє під соціальним оптимізмом систему поглядів, знань, ідей, ставлень, атрибутцій і переконань щодо світу [13] і припускає, що оптимізм – це система переконань, за допомогою яких індивідуальні і колективні суб'єкти пояснюють будь-які події соціального життя.

Ш. Х. Боташева розглядає оптимізм як світоглядну позицію, яка характеризується позитивним сприйняттям світу, його безумовним прийняттям, активним залученням до взаємодії з ним, надією на краще і вірою в краще майбутнє й гарні перспективи розвитку своєї країни, у можливість реалізувати в цьому майбутті свій особистий і професійний потенціал тощо [1]. У такому розумінні соціальний оптимізм – це інтегральна, надособистісна якість особистості, яка відображає стійкість її життєвої позиції та її самопочуття залежно від умов життєзабезпечення в конкретному суспільстві та можливостей для професійної і творчої самореалізації [там само].

На думку К. К. Муздибаєва, соціальний оптимізм є важливою тенденцією до позитивних соціальних змін; на відміну від песимізму, цей феномен позитивно корелює із суспільним розвитком, соціальною стабільністю, якістю життя тощо. Дослідник вважає, що соціальний оптимізм у різні періоди історії становить опозицію песимізму і, як тенденція, корелює зі стабілізацією соціальної ситуації і зростанням якості життя людей, тоді як “песимізм зазвичай домінує за часів перманентних соціальних катаклізмів, тривалих економічних криз, війн тощо” [10].

На думку Р. І. Юнацкевича, соціальний оптимізм – це певний духовний стан людини, що виявляється як позитивне сприйняття нею дійсності, впевненість у власних силах і можливостях, у тому числі і щодо покращення соціального життя, усвідомлення своєї належності до суспільно значущої сили як запоруки вирішення важливих і масштабних соціальних завдань [16]. Інші дослідники, зокрема й Д. О. Цирінг, відмічають ціннісний аспект соціального оптимізму, що відбиває сприймання й осмислення світу з позиції наявності в ньому справедливого і несправедливого, добра і зла, щастя і лиха тощо [15].

У предметному просторі вітчизняної соціальної психології дослідження соціального оптимізму розпочалися порівняно недавно, проте окремі праці, присвячені цьому феномену, нині вже опрелюднені (О. А. Сичов, Є. П. Ільїн, М. Й. Варій, Д. В. Позняк, Г. В. Сергійчук, А. М. Терещенко та ін.). Одною з найцікавіших і найперспективніших, на наш погляд, є запропонована вітчизняними дослідниками ідея соціального оптимізму як потужного адаптаційного ресурсу, універсального захисного механізму та ефективної стратегії соціальної взаємодії, що вироблені в ході еволюції людства задля його виживання і розвитку. Так, українська дослідниця А. М. Терещенко розглядає соціальний оптимізм як репертуар продуктивних копінг-стратегій соціальної взаємодії, який в оптимістів, по-перше, домінує над стратегіями захисту, а по-друге, істотно ширший, ніж у соціальних песимістів, що гарантує першим продуктивне опрацювання щоденних життєвих проблем і стресів [14]. Оптимізм як універсальний механізм соціальної адаптації, сутність якого полягає в психологіч-

ній трансформації негативного на позитивне, характеризують М. Й. Варій, Д. В. Позняк та інші дослідники, які припускають, що позитивне і негативне тло життя опосередковує сприйняття і прийняття людиною навколишнього світу, а зрештою і її соціальну активність [12].

За найбільш загального опису соціальний оптиміст – це людина, яка вірить, що світ справедливий і сповнений добра й любові, що з будь-якими проблемами можна впоратися, що всі свої особисті і професійні потенції можна реалізувати у своїй країні, що дія краща за без дію, що можна без страху дивитися в майбутнє тощо. І цим оптиміст докорінно відрізняється від песиміста, для якого світ ворожий, лихий, сповнений труднощів, проблем і небезпек, тож краще триматися від нього якнайдалі. У зв'язку з цим постає питання про кількісну і якісну діагностику соціального оптимізму населення країни, і в тому числі молоді, з метою прогностування її соціальної поведінки та виявлення ресурсів для посилення його консолідувального потенціалу.

Виходячи з базових положень експериментальної когнітивної психології та експериментальної психосемантики (Дж. Келлі, Дж. Брунер, Р. Тагіурі, В. Ф. Петренко, О. В. Мітіна, П. Д. Фролов, М. О. Холодна, О. Г. Шмельов та ін.) [11; 17], логічно припускати, що феномен соціального оптимізму представлений у свідомості студентів у вигляді окремих, не надто пов'язаних між собою уявлень, що напівстихийно сформувалися в результаті засвоєння певних знань про навколишній світ і себе в ньому, підкріплених особистим і соціальним досвідом. Ці уявлення, які, з одного боку, мають соціальну природу і є формою зв'язку людини із соціальним світом, а з другого – відображають суб'єктивне й неодмінно оцінне ставлення людини до світу, визначають зміст і якість її соціальних комунікацій, її поведінку, усотування нею соціального досвіду, якість її життя в цілому [11; 12; 17].

Уявлення щодо тих чи тих соціально-психологічних феноменів існують у свідомості реципієнтів як певна множина (достатня для створення належного “запасу різноманітності”) більш чи менш усвідомлених відносно автономних когнітивних та когнітивно-емоційних ментальних конструктів. Разом вони утворюють семантичний простір (дискурс) опису, в рамках якого за допомогою спеціальних процедур реконструювання можуть бути відтворені так звані імпліцитні соціальні теорії (“наївні теорії”, “теорії здорового глузду”, “імпліцитні моделі світу” тощо), якими керуються їхні носії у своїх відносинах із цими феноменами.

Для емпіричного відтворення моделі соціального оптимізму як ментальної репрезентації уявлень студентів про цей феномен ми розробили спеціальний інструментарій відповідно до традицій експериментальної психосемантики. Реалізація емпіричного задуму відбувалася в три етапи:

1-й етап – відтворення семантичного простору ознак соціального оптимізму (зрештою було відібрано 53 ознаки). Для цього ми застосували проєктивний, рефлексивний та акціональний дослідницький інструментарій, а саме: індивідуальні бесіди, групові дискусії, фокус-групи, метод незакінчених речень, проєктивні малюнки, Тест руки Вагнера, методи дослідження дію (ділові і рольові ігри). На цьому етапі було задіяно 54 студенти третього і четвертого курсів напряму підготовки “Психологія” та “Соціальна педагогіка” педагогічного вишу.

2-й етап – розроблення та запровадження семантичного диференціала. Для цього на базі 53 ознак соціального оптимізму, визначених на попередньому етапі дослідження, було сформовано 53 двополюсні дескриптори, які надалі підлягали процедурі суб’єктивного оцінювання студентами за класичною в експериментальній психосемантиці 7-бальною шкалою. На даному етапі в дослідженні взяло участь 138 студентів третього та четвертого курсів.

3-й етап – математико-статистичний аналіз даних за допомогою пакету описової статистики EXSEL, факторний аналіз (STATISTIKA), інтерпретація отриманих даних, оцінка статистичної значущості виявлених відмінностей.

Як показали попередні результати аналізу відповідей студентів на відкрите запитання щодо ознак соціального оптимізму, в уявленнях студентської молоді соціальний оптимізм описується як: активність (50,1 %); життєрадісність (47,1); соціальна мобільність (47,1); почуття гумору (44,2); толерантність, повага до інших (43,6); адаптивність (42,1); позитивне сприйняття дійсності (41,3); прагнення надавати допомогу іншим (39,9); впевненість у собі, висока самооцінка (38,4); задоволення життям (37,0); задоволення соціальним становищем (36,2); надія на підтримку з боку інших людей (36,2); усвідомлення себе суспільно значущим суб’єктом (32,6); відкритість людям і світові (31,2); впевненість у можливості впливати на перебіг життя в напрямі його покращення (31,2 %).

У результаті факторного аналізу виокремлено шість однополюсних факторів, що вичерпують 72 % сумарної дисперсії ознак і репрезентують шість смислових параметрів, на яких ґрунтуються уявлення наших респондентів про феномен соціального оптимізму. Ці смислові параметри становлять основу для відтворення моделі соціального оптимізму, що існує у свідомості студентів, які взяли участь у дослідженні, і, як можна припускати, інших – репрезентативних даних – вибіркових сукупностей. Усі фактори є статистично значущими (за критерієм Кайзера–Мейєра–Олкіна).

Перший, найбільш навантажений, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 31 %) ми інтерпретували як фактор особистісної сили. Цей фактор містить дескриптори, які репрезентують так звані “ядерні” характеристи-

ки, що утворюють ядро особистості і становлять її особистісну силу. Дескриптори: упевненість у собі (0,793), відповідальність (0,706), прагнення справедливості (0,678), толерантність (0,651), здатність захищатися (0,649), сила і впевненість (0,631), критичне мислення (0,622), повага до себе та інших (0,512), адекватна оцінка власних можливостей (0,505), самостійність (0,504), естетичність (0,494), принциповість (0,434), високий інтелект (0,422), самовіддача (0,379). У науковій школі експериментальної психосемантики цей фактор відомий як “фактор сили” (Ч. Осгуд). Він кореспондується також із поняттям “трансценденція”, яким Ф. Зімбардо позначає силу і надзвичайні можливості особистості, у тому числі її здатність сягати найвищого рівня відносин із зовнішнім світом і вдаватися до дій та вчинків, які виходять за межі буденного сприймання і розуміння.

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію – 15 %) був інтерпретований як фактор соціальної мобільності (репрезентантом цього фактору в школі експериментальної психосемантики є “фактор активності”). Цей фактор утворений дескрипторами, які характеризують мобільність, активну просоціальність і активну життєву позицію носіїв соціального оптимізму: активність (0,743), прагнення самовдосконалення (0,708), енергійність (0,662), рефлексивність (0,576), надання допомоги іншим (0,530), пізнавальну активність (0,524), орієнтацію на успіх (0,496), цілепокладання (0,467), мобільність (0,426), соціальну мотивацію (0,424), комунікабельність (0,415). Тож активність – як спосіб особистого і соціального буття, вид діяльності, форма відносин зі світом – є одним із ключових параметрів у відтвореній моделі соціального оптимізму.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію – 9 %) було інтерпретовано як фактор позитивного мислення. Дескриптори, які утворюють цей фактор, репрезентують уявлення респондентів про соціальний оптимізм як про настановленість його носіїв на пошук позитивних фактів і позитивних переживань у цьому житті, завдяки яким життя сприймається соціальним оптимістом як більш радісне; як їхню здатність сприймати світ як добрий, дружній, безпечний. Перелік дескрипторів: пошук позитивного (0,839), почуття гумору (0,715), позитивне мислення (0,711), життєстверджувальна філософія (0,677), життєрадісність (0,621), задоволення життям (0,614), широкий світогляд (0,515), креативність (0,357). Завдяки цьому соціальний оптиміст сприймає проблеми й труднощі як “корисний досвід” і, попри все, задоволений життям. Відсутність страху майбутнього – як ознака оптимізму – згадується й у працях Ш. Х. Боташевої [1].

Четвертий фактор (внесок у сумарну дисперсію – 7 %) ми інтерпретували як фактор високої самооцінки. Цей фактор утворений дескрипторами, які репрезентують переважно позитивне оцінне ставлення особистості до себе як суб’єкта світу, в якому вона існує й самореалізується, засноване на самоповазі й повазі до інших. Дескриптори: демонстратив-

ність (0,812), внутрішня свобода (0,722), висока самооцінка (0,675), лідерські якості (0,525), впевненість у майбутньому (0,505), професійна реалізованість (0,417), гармонія із собою (0,416). За канонами експериментальної психосемантики, це один з трьох базових (поряд із силою й активністю) факторів, відомий як “фактор оцінки” (Ч. Осгуд), а в працях Ш. Х. Боташевої цей фактор кореспондується з упевненістю у власній спроможності покращувати світ [там само].

П'ятий фактор (внесок у сумарну дисперсію – 6 %) ми інтерпретували як фактор відкритості і довіри до світу. Цей фактор репрезентує уявлення респондентів про те, що відкритість до зовнішнього світу, нового соціального досвіду, референтного соціального оточення, емпатія до його представників тощо, які, на їхню думку, притаманні носіям соціального оптимізму, є значно перспективнішими і продуктивнішими, ніж закритість і недовіра. Дескриптори: відкритість (0,745), емпатія (0,750), віра в підтримку світу (0,542), цікавість до світу / людей (0,508), товариськість (0,435), відвертість (0,434).

Шостий фактор (внесок у сумарну дисперсію – 4 %) був інтерпретований нами як фактор стресостійкості й адаптивності. Цей фактор поєднує в собі дескриптори, які репрезентують адаптаційні можливості людини і, зрештою, її життєву силу й життєві ресурси, здатність до самозбереження й виживання. Дескриптори: стресостійкість (0,739), низька тривожність (0,704), емоційна стабільність (0,593), адаптивність (0,580), сильна нервова система (0,456). Цей фактор доповнює перший, базовий, фактор – “особистісної сили”. Витривалість і стресостійкість роблять соціального оптиміста сильною і незалежною людиною, яка має всі необхідні ресурси для самозбереження, розвитку і впливу на оточення на засадах співпраці й отримання взаємовигідних зисків.

Отже, модель соціального оптимізму студентів (майбутніх психологів і соціальних педагогів) ґрунтується на шести смислових осях. Чотири з них (особистісна сила; позитивне мислення; висока самооцінка; стресостійкість й адаптивність) відображають внутрішні чинники соціального оптимізму. Ще дві (відкритість і довіра до світу та соціальна мобільність) реперзентують так звані зовнішні, або соціально-психологічні, його чинники. Ця модель може слугувати для: 1) прогнозування соціальної поведінки студентів; 2) розроблення системи соціально-психологічних впливів, спрямованих на формування в студентів реального соціального оптимізму замість його квазі- та хибних замінників.

Висновки

1. Соціальний оптимізм рефлексується науковцями як універсальний ментальний конструкт свідомості, який репрезентує загальну – оптимістичну чи песимістичну – стратегію соціального включення і, відповідно, якість соціальної взаємодії та якість соціального життя її суб'єктів.

Базовими показниками соціального оптимізму є позитивне ставлення до теперішнього і майбутнього (своїї країни і свого власного), позитивна оцінка перспектив розвитку своєї країни і можливостей самореалізації в ній; усвідомлення себе значущим суб'єктом позитивних соціальних змін.

2. Феномен соціального оптимізму мало рефлексується студентами. Він існує у свідомості студентів як певна множина стихійно сформованих уявлень, що є результатом засвоєних упродовж життя фрагментарних знань, закріплених особистим і соціальним досвідом. Ці, зазвичай не актуалізовані, уявлення утворюють маловпорядкований семантичний простір опису соціального оптимізму, який може бути активований і впорядкований за допомогою спеціальних процедур актуалізації, математичного аналізу та змістової інтерпретації. Результатом реалізації цих процедур є імпліцитна модель соціального оптимізму (власне, його ментальна репрезентація).

3. Імпліцитна модель соціального оптимізму у свідомості студентів – як їхні світоглядно-ціннісні уявлення про світ – ґрунтується на шести змістових параметрах, якими є особистісна сила, соціальна мобільність, позитивне мислення, висока самооцінка, відкритість і довіра до світу, стресостійкість та адаптивність. Такі емпіричні моделі можуть слугувати для: 1) діагностики соціального оптимізму й прогнозування соціальної поведінки різних груп студентської молоді; 2) розроблення системи соціально-психологічних впливів, зокрема соціально-психологічних тренінгів з формування в студентів реального соціального оптимізму замість його квазі- та хибних замінників.

Л і т е р а т у р а

1. *Боташева Ш. Х.* Социальный оптимизм как условие реализации профессионального призвания / Ш. Х. Боташева // Вестник Северо-Кавказского гуманитарного института. – 2014. – № 2 (10). – С. 231–236.
2. *Головаха Е. И.* Интегральный индекс социального самочувствия / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, А. П. Горбачик // Социс. Социологические исследования. – 1998. – № 10. – С. 45–72.
3. *Духина Т. М.* Социальный оптимизм и социальный пессимизм в оценках социального самочувствия сельских жителей / Т. М. Духина // Вестник АПК Ставрополя. – 2014. – № 2. – С. 222–226.
4. *Звоновский В.* Поведение и ценностные ориентации различных социальных групп населения Санкт-Петербурга и Самары / В. Звоновский, М. Мацкевич // Ценностные ориентации и социальное поведение в изменяющихся условиях. Региональные аспекты. – Самара : Самар. фонд соц. исслед., 1995. – С. 44–64.
5. *Копатько Є.* В українців відсутній соціальний оптимізм [Електронний ресурс] / Євген Копатько. – Режим доступу: http://24tv.ua/kopatko_v_ukrayintiv_vidsutniy_sotsialniy_optimizm_n76971

6. *Копатько Е. Э.* Социальное самочувствие граждан Украины. Оценка ситуации в стране [Электронный ресурс] / Е. Э. Копатько // Research & Branding Group. – 2015. – Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9001>
7. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні : аналіт. доп. / [Андрій Єрмолаєв та ін.; ред.-упоряд. Олександр Левцун] ; Центр соц. дослідж. “Софія”. – К. : [б. в.], 2012. – 163 с.
8. *Мацкевич М.* Изменение политических ориентаций различных социальных групп (по материалам исследований в Москве, Петербурге, Самаре и Кемерово) / М. Мацкевич, Л. Кесельман // Образ мыслей и образ жизни. – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – С. 104–146.
9. *Меримерина М.* Опыт типологического анализа при изучении феномена оптимизма / пессимизма / М. Меримерина // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2009. – № 29. – С. 65–85.
10. *Муздыбаев К. К.* Оптимизм и пессимизм личности / К. К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 100–111.
11. *Петренко В. Ф.* Психосемантический анализ динамики общественного сознания / В. Ф. Петренко, О. В. Митина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 214 с.
12. *Петрунько О. В.* Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням / О. В. Петрунько, О. Р. Рафіков // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – Вип. 12. – Т. VI: Психологія обдарованості. – С. 169–178.
13. *Селигман М.* Как научиться оптимизму / Мартин Селигман. – М. : Вече, 1997. – 456 с.
14. *Терещенко А. М.* Дослідження зв'язку між диспозиційним оптимізмом і копінг-стратегіями поведінки у студентів / А. М. Терещенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць / КіПНУ імені Івана Огієнка, Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2014. – Вип. 25. – С. 494–506.
15. *Циринг Д. А.* Вопросы диагностики оптимизма и пессимизма в контексте теории диспозиционного оптимизма / Д. А. Циринг, К. Ю. Эвнина // Психологические исследования. – 2013. – Т. 6, № 31. – С. 6.
16. *Юнацкевич Р. И.* Теория образования взрослых: становление, проблемы, задачи / Р. И. Юнацкевич. – СПб. : ИОВ ПАНИ, 2009. – 90 с.
17. *Petrunko O. V.* Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine / O. V. Petrunko, P. D. Frolov, D. V. Poznyak // The psychology of politicians / Ed. by Ashley Weinberg. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – P. 203–233.

References

1. *Botasheva, Sh. H.* (2014). Sotsialnyy optimizm kak usloviye realizatscii professionalnogo prizvaniya [Social optimism as a condition for the implementation of a professional vocation]. *Vestnik Severo-Kavkazskogo gumanitarnogo instituta* [Bulletin North Caucasus Institute of Humanities], 2 (10), 231–236 (rus).

2. Holovakha, Ye. I., Panina, N. V., and Gorbachik, A. P. (1998). Integralny indeks sotsialnogo samochuvstviya [The integral index of social well-being]. *Sotsis. Sotsiologicheskkiye issledovaaniya* [Sociological Studies], 10, 45–72 (rus).
3. Dukhina, T. M. (2014). Sotsialnyy optimizm i sotsialnyy pessimizm v otsenkakh sotsialnogo samochuvstviya selskikh zhiteley [Social optimism and social pessimism in the assessment of social well-being of rural people]. *Vestnik APK Stavropolya*. [APK Stavropol Herald], 2, 222–226 (rus).
4. Zvonovskiy, V., Mackevich, M. (1995). Povedeniye i tsenostnyye orientatsii razlichnykh sotsialnykh grupp naseleniya Sankt-Peterburga i Samary [The behavior and values of different social groups of the population of St. Petersburg and Samara]. *Tsenostnyye orientatsii i sotsialnoye povedeniye v izmenyayushhikhsya usloviyakh. Regionalnyye aspekty* [Value orientation and social behavior varying conditions. Regional aspects] (p. 44–64). Samara: Samara Foynadation for Social Research (rus).
5. Kopatko, Ye. V ukrainsiv vidsutnii sotsialnyi optymizm [Ukrainians no has social optimism], [http://24tv.ua/kopatko v ukrayintsiv vidsutniy sotsialniy optimizm_n76971](http://24tv.ua/kopatko_v_ukrayintsiv_vidsutniy_sotsialniy_optimizm_n76971) (ukr).
6. Kopatko, E. (2015). Sotsialnoye samochuvstviye grazhdan Ukrainy. Otsenka situatsii v strane [Social well-being of citizens of Ukraine. Assessment of the situation in the country], *Research & Branding Group*, <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9001> (rus).
7. Yermolaiev, A., Levtsun, O. (2012). *Kulturni praktyky i kulturna polityka. (Aktualni pytannia sotsiokulturnoi modernizatsii v Ukraini)* [Cultural practices and cultural policies. (Current issues of social and cultural modernization in Ukraine)]. Kyiv (ukr).
8. Mackevich, M., Keselman, L. (1996). Izmeneniye politicheskikh orientatsiy razlichnykh sotsialnykh grupp (po materialam issledovaniy v Moskve, Peterburge, Samare i Kemerovo) [Changing the political orientations of different social groups x (based on studies in Moscow, St. Petersburg, Samara, Kemerovo)]. *Obraz mysley i obraz zhizni* [Way ofthinking and Way of life] (pp. 104–146). Moscow: Institute of Sociology RAS (rus).
9. Merimerina, M. (2009). Opyt tipologicheskogo analiza pri izuchenii fenomena optimizma / pessimizma [Experience of typological analysis in the study of the phenomenon of optimism / pessimism]. *Sotsiologiya: metodologiya, metody, matematicheskoye modelirovaniye*. [Sociology: methodology, methods, mathematical modeling], 29, 65–85 (rus).
10. Muzdybaev, K. K. (1998). Optimizm i pessimizm lichnosti [Optimism and pessimism of personality]. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii* [Journal of Sociology and Social Anthropology], Vol. 1, no. 2, 100–111 (rus).
11. Petrenko, V. F., Mitina, O. V. (1997). *Psikhosemanticheskyy analiz dinamiki obshchestvennogo soznaniya* [Psychosemantic analysis of dynamics of social consciousness]. Moscow: Publ. Moscow University (rus).
12. Petrunko, O. V., Rafikov, O. R. (2016). Sotsialnyi optymizm yak psykholohichniy mekhanizm tsinnisnoi vzaiemodii z referentnym ototchenniam [Social optimism as the psychological mechanism of interaction between a reference value environment]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrayiny. Tom VI: Psykholohiia*

- obdarovanosti. Vypusk 12* [Actual Problems of psychology: Collection of scientific works of the Institute of Psychology named by H. S. Kostyuk. Vol. VI. Psychology of giftedness. Is. 12]. Kyiv–Zhytomyr, pp. 169–178 (ukr).
13. Seligman, M. (1997). *Kak nauchitsya optimizmu* [How to learn optimism]. Moscow: Veche Publ. (rus).
  14. Tereshchenko, A. M. (2014). Doslidzhennia zviazku mizh dyspozytsiinym optymizmom i koping-stratehiiamy povedinky u studentiv [Studies link between dispositional optimism and coping strategies behavior in students]. *Problemy suchasnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy* [Problems of Modern Psychology: Collection of scientific works of the Komianets-Podilskyi University named by Ivan Ohienko, Institute of Psychology named by H. S. Kostyuk NAPS of Ukraine], 25, 494–506 (ukr).
  15. Tsiring, D. A., Evnina, K. Yu. (2013). Voprosy diagnostiki optimizma i pessimizma v kontekste teorii dispozitsionnogo optimizma [Questions diagnosis of optimism and pessimism in the context of the theory of dispositional optimism]. *Psikhologicheskiye issledovaniya* [Psychological Research], Vol. 6, no. 31, p. 6 (rus).
  16. Yunatskevich, R. I. (2009). *Teoriya obrazovaniya vzroslykh: stanovleniye, problemy, zadachi* [The theory of adult education: formation, problems and challenges]. St. Petersburg (rus).
  17. Petrunko, O. V., Frolov, P. D., Poznyak, D. V. (2001). Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine. *The psychology of politicians* (pp. 203–233). Cambridge: Cambridge University Press.

Петрунько О. В., Рафиков А. Р. Имплицинтная модель социального оптимизма в сознании студентов: опыт эмпирической реконструкции

Проанализированы представления о социальном оптимизме: те, которые описываются в научной литературе (где эти представления являются результатом научной рефлексии), и те, которые существуют в сознании студенческой молодежи (где они являются следствием стихийного формирования на основе социального опыта и представлены как малоупорядоченные, субъективные семантические пространства описания социального оптимизма). Предложено феномен социального оптимизма рассматривать как имплицитный ментальный конструкт индивидуального и массового сознания (имплицитную его модель), который упорядочивает представления людей, в данном случае – студентов, о социальном мире и определяет отношение к миру и себе в нем. Описана реконструированная эмпирическим способом имплицитная модель социального оптимизма, существующая в сознании студентов. Определены шесть содержательных осей этой модели: личностная сила, социальная мобильность, позитивное мышление, высокая самооценка, открытость и доверие к миру, стрессоустойчивость и адаптивность. Сделано предположение, что такая модель может использоваться для прогнозирования социального поведения студентов и разработки системы социально-психологических воздействий, направленных на формирование у них реального социального оптимизма вместо его квази- и ложных заменителей.

Ключевые слова: социальный оптимизм, семантическое пространство описания социального оптимизма, методы эмпирической реконструкции, имплицитная модель социального оптимизма.

Petrunko O. V., Rafikov A. R. Model of social optimism in student consciousness: empirical experience of reconstruction

The article focuses on the analysis of the concept of social optimism developed in the process of scientific reflection and presented in the scientific literature, as well as students' interpretation of the concept, which is spontaneously formed as a result of their social experience, and described like poorly ordered subjective semantic space of representation of social optimism. It is proposed to consider the phenomenon of social optimism to be an implicit mental construct of individual and mass consciousness (its implicit model) which structures people's (in this case students') representations of social world and defines their attitude to the world and themselves in it. An empirically reconstructed implicit model of social optimism as represented in student consciousness has been described. The empirical model comprises six semantic axes, which are personal power, social mobility, positive thinking, high self-esteem, openness and trust in the world, social stress resistance and adaptability. An assumption has been made that the model can help to predict student social behavior and to develop a system of socio-psychological influence on formation of student real social optimism instead of its quasi and pseudo forms.

Key words: social optimism, semantic space of social optimism representation, empirical reconstruction methods, implicit model of social optimism.

ВЕКТОРИ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В. В. Корчовий, м. Київ

Проаналізовано методичні засади дослідження чинників розвитку громадянської суб'єктності особистості. Виокремлено дві групи її характеристик: ставленнєві, що виявляються в активному ставленні до ситуацій вибору, взаємодії, комунікації, оцінювання себе і своїх дій тощо, та субстанціональні, зумовлені певними якостями та властивостями суб'єкта; визначено їхні показники та індикатори. Окреслено проблемні кластери дослідження соціальної ідентичності та визначено показники й індикатори соціальних ідентифікацій (громадянської, ідеологічної, політичної, територіальної), на основі яких розроблено дослідницький інструментарій. Обґрунтовано вибірку та представлено емпіричні методи дослідження, зокрема методи психосемантики (психосемантичне опитування та авторський варіант методики семантичного диференціала), тест М. Куна і Т. Макпартленда “Хто Я?”, авторську модифікацію шкали Лайкерта і методики незакінчених речень.

Ключові слова: громадянська суб'єктність; показники; індикатори; громадянська, ідеологічна, політична, територіальна ідентифікації; методи дослідження.

Проблема. Дослідження громадянської суб'єктності у психологічній науці здійснюються переважно в контексті суб'єктної (О. К. Осницький, О. О. Конопкін) або громадянської (Л. М. Семенюк, І. І. Семків, О. А. Лісневська, С. І. Позняк, Д. О. Кобрисенко, Н. О. Устинова) активності індивіда. В обох випадках акцент робиться на інтенціональності як змістово-дієвій характеристиці суб'єкта активності. У більшості досліджень до проявів громадянської суб'єктності відносять: ставлення до себе як громадянина, до інших громадян, до громади, держави, цілей та цінностей, що актуалізуються в ситуації прийняття рішення щодо того, з ким і заради чого вступати у взаємодію [5]. Серед найбільш досліджуваних характеристик суб'єктності – суб'єктний досвід, особливості цілепокладання та застосування шкал і критеріїв успішності.

Особливості соціальної ідентифікації досліджувались у соціальній психології в межах різних підходів: психоаналітичного (Е. Еріксон, Дж. Марсія, М. Фрідман, Е. Уотерман), інтеракціоністського (Дж. Г. Мід, Ч. Кулі, І. Гофман, Ю. Л. Качанов), біхевіористського (М. Шеріф, Д. Кемпбелл), когнітивного (А. Тешфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл,

Д. Абрамс, М. Хогг), конструкціоністського (Дж. Келлі, Т. Г. Стефаненко, Н. Л. Іванова).

На основі аналізу емпіричних розвідок вітчизняних і зарубіжних дослідників соціальної ідентичності можна виокремити кілька *проблемних кластерів*, пов'язаних з її вивченням. *Першим* з них є розбіжності в дослідницьких і суб'єктивних критеріях, оскільки належність респондентів до тих чи тих спільнот у більшості досліджень фіксується без урахування психологічних чинників і наслідків ідентифікації [1]. *Другим* кластером проблем є парціальність досліджень різних видів соціальної ідентичності, а тому бракує даних щодо міри взаємозумовленості їхніх смислових компонентів. На сьогодні досить ґрунтовно вивчено окремі види соціальної ідентичності, виділено їхні ознаки, механізми формування і функціонування. Водночас досі немає чіткого розуміння закономірностей ієрархізації та структурування соціальної ідентичності, хоч спроби системних досліджень соціальної ідентичності здійснювались і зарубіжними, і українськими науковцями. *Третій* кластер дослідницьких проблем соціальної ідентифікації пов'язаний з труднощами виявлення динаміки наявних ідентифікаційних структур та прогнозування їхніх імовірних трансформацій. *Четверта* проблемна зона – фактична відсутність досліджень детермінації соціальною ідентичністю розвитку особистісних властивостей, процесів, конструктів тощо, у тому числі й громадянської суб'єктності. Перелік проблемних зон насправді значно ширший. Утім, цілком досить і перелічених для того, щоб досягнути всю складність предмета дослідження.

Метою статті є виклад організаційних та методичних засад емпіричного дослідження, зокрема:

- визначення індикаторів громадянської суб'єктності, за якими можна було б скласти уявлення про рівень її розвитку;
- визначення показників та індикаторів соціальних ідентифікацій, які, імовірно, детермінують розвиток громадянської суб'єктності особистості;
- обґрунтування вибірки дослідження;
- добирання методів та методик емпіричного дослідження.

Сформулювавши за результатами теоретичного аналізу визначення *громадянської суб'єктності* як інтегральної властивості особистості, що виявляється в саморегуляції міри, спрямування і змісту її громадянської активності та притаманних їй способах взаємодії з політичною реальністю, ми окреслили простір пошуку індикаторів та показників емпіричного дослідження. На основі теоретичного аналізу було виділено два кластери характеристик громадянської суб'єктності: до першого увійшли *ставленні*, що виявляються в активному ставленні до ситуацій вибору, взаємо-

дії, комунікації, оцінювання себе і своїх дій тощо, а до другого – *субстанціональні*, зумовлені певними якостями та властивостями суб'єкта.

Найбільш значущим *показником громадянської суб'єктності ставленнєвого кластера*, услід за З. С. Карпенко, О. К. Осницьким, О. Б. Старовойтенко, В. О. Татенком та ін., ми вважаємо *внутрішню детермінованість* (інтенціональність, самопотенціювання) *громадянської активності*, що виявляється в довільному визначенні сфери, міри, цілей і способів громадянської активності у відповідності до власної картини світу. *Індикатором* цього показника в нашому дослідженні є самоідентифікація індивіда як такого, що вибудовує свою громадянську поведінку відповідно до власних цінностей та уявлень про прийнятні форми і способи обстоювання своїх інтересів та інтересів спільноти, що виявляється, зокрема, у бажанні впливати на життя громади (“Я хочу”), відчутті своєї здатності розв’язувати проблеми громади і досягати поставлених цілей (“Я здатен”), обізнаності щодо варіантів досягнення мети і прийняття рішень (“Я знаю”), готовності долати внутрішні і зовнішні перепони у своїй громадській діяльності (“Я досягаю”), аналізувати власні дії і вносити корективи (“Я аналізую”), досвіді саморегуляції (“Я розвиваюся і реалізую себе”).

З-поміж інших *показників* цього кластера нам видаються значущими:

- *позитивне ставлення до змін, необхідних для реалізації власних інтересів чи інтересів громади*, з огляду на те, що суб'єктність – це постійний розвиток, трансформування середовища, творення особистого світу і себе в ньому [2]. Індикаторами такого ставлення є відкритість до нового і множинність інтересів;
- *усвідомлення належності до спільноти громадян (локальної чи загальнодержавної)*, індикаторами якого є спектр та ієрархія соціальних ідентифікацій індивіда та досвід актуалізації громадянської суб'єктності на різних рівнях взаємодії (індивідуальному і груповому).

До найбільш значущих *показників субстанціонального кластера* ми відносимо *локус відповідальності за своє життя, потребу у свободі вибору та повагу до свободи інших, індивідуальний досвід громадянської взаємодії*.

Соціальну ідентифікацію в нашому дослідженні ми розглядаємо як процес набуття ідентичності – певної конфігурації (стану) особистісних смислів і ставлень, що формується в процесі соціальної взаємодії, а оскільки взаємодія – неперервний процес, соціальна ідентичність постає як динамічне утворення, що постійно трансформується, переформатовується й уточнюється. З огляду на чутливість ідентичності до соціального контексту, а також з урахуванням того, що обидва терміни (ідентифікація та

ідентичність) характеризують одне й те ж саме явище, вважаємо за можливе вживати їх як рівнозначні.

Услід за Н. Л. Івановою визначатимемо соціальну ідентичність (ідентифікацію) як динамічну “систему ключових соціальних конструктів особистості”, яка коригується “суб’єктом ... у ході взаємодії, соціального порівняння і є когнітивно-мотиваційною основою сприйняття індивідом нових соціальних цінностей” [1, с. 21].

З-поміж виділених К. В. Коростеліною основних функцій соціальної ідентичності (забезпечення самоповаги, соціальний статус, персональна безпека, гарантування соціального захисту, можливість для особистісного зростання) [2, с. 56] найбільший інтерес для нашого дослідження становлять перша і остання, а окрему увагу в ході аналізу результатів емпіричного дослідження ми приділятимемо внеску різних видів соціальної ідентичності в її забезпечення. За такого підходу особистісне зростання відбувається в процесі “...конструювання навколишнього світу та пошуку свого місця в ньому, а також визначення концептуальних меж активності і взаємодії” [там само, с. 23]

За результатами теоретичного аналізу було визначено чотири різновиди соціальної ідентичності, які найбільшою мірою зумовлюють розвиток громадянської суб’єктності. Відповідно, у нашому дослідженні ми обмежимося розглядом громадянської, ідеологічної, політичної та територіальної ідентифікацій. Добираючи індикатори зазначених ідентифікацій, ми виходили з уявлення про двокомпонентну структуру соціальної ідентифікації, що включає когнітивний (змістові аспекти самоідентифікації) і афективний (емоційно-оцінні переживання) компоненти.

За такого підходу загальний аналіз соціальної ідентифікації, які і К. В. Коростеліна, ми здійснювали за параметрами:

- а) *актуальності* – значущості ідентичності для індивіда;
- б) *міри вираженості* – місця ідентичності в системі соціальних ідентичностей;
- в) *валентності* – знака ідентичності (позитивна чи негативна);
- г) *реального втілення* ідентичності – номінального (означеного) чи віртуального (наповненого змістами і смислами).

Окрім аналізу соціальних ідентифікацій у загальних рамках, здійснювалися також розвідки, метою яких було виявлення особливостей кожного з чотирьох видів соціальної ідентифікації з опертям на визначені для кожного виду показники.

Показниками громадянської ідентифікації були:

- 1) громадянська самоідентифікація (“Я”-громадянськість, самоідентифікація з локальною чи/та загальною спільнотою). *Індикатором* високого рівня громадянської ідентифікації вважатимемо усвідомлення респондентом свого громадянства (на рівні “Я”, “Я – інші” та “Я – держава”),

що виявляється в позитивних громадянських ставленнях і сформованості уявлень про цілі, механізми та ціннісні засади громадянської взаємодії);

2) готовність відстоювати власні права і свободи (*індикатором* високого рівня громадянської ідентифікації є не лише декларована готовність обстоювати свої права й інтереси, а й досвід громадянської участі – на різних рівнях і регулярно);

3) самоконтроль та самообмеження власної свободи задля дотримання прав інших (*індикатором* цього показника в нашому дослідженні є визнання інтересів інших не менш значущими за власні, а також місце “свободи інших” в ієрархії свобод індивіда);

4) готовність захищати незалежність своєї країни (*індикатори*: готовність боронити країну із зброєю в руках, терпіти зниження матеріального добробуту та жертвувати на розбудову армії).

Показники ідеологічної ідентифікації (у цьому дослідженні ми обмежимося дихотомією ідеологій і говоритимемо про близькість до тоталітарної (авторитарної) або ліберальної ідеології):

1) автономність особи (*індикатори*: ступінь готовності приймати на віру політичну інформацію, делегувати своє право політичного вибору, прагнення самостійно контролювати власне життя, рівень патерналізму та потреба в авторитетах);

2) усвідомлення вищої цінності прав людини і свободи та наслідків їх втрати (*індикатори*: індивід може пояснити, чому саме права людини і свобода необхідні і якими будуть наслідки їх втрати для нього особисто);

3) локус відповідальності, толерантність та плюралізм (*індикатори*: усвідомлення відповідальності за свій політичний вибір і наслідки власної політичної активності/пасивності, розуміння сутності толерантності та її меж, визнання права інших на власне бачення світу та інші ціннісні смисли);

4) особливості партійно-ідеологічної ідентифікації (прихильність до крайніх політичних сил (правих і лівих), а також ідентифікацію з лідером у ситуації політичного вибору ми вважаємо *індикаторами* тяжіння до тоталітарної ідеології).

Показники політичної ідентифікації:

1) політичні цінності (*індикатори*: спектр ціннісних орієнтацій, які зумовлюють політичний вибір, уявлення про ідеальні взаємини громадян і влади);

2) особливості політичних ставлень (*індикатори*: ставлення до себе як суб'єкта політичної активності, до політичних сил та політичних лідерів; довіра до влади і готовність взаємодіяти з нею);

3) особливості політичного вибору (*індикатори*: раціональність/іраціональність, самостійність/несамостійність, участь/відмова від участі у виборах);

4) політична компетентність (*індикатори*: рівень критичності, стереотипності, міфологічності політичної свідомості; усвідомлення цінності довіри).

Показники територіальної ідентифікації:

1) домінування регіональної ідентичності (*індикатори*: ідентифікація себе як мешканця регіону, переконаність у відмінності регіональних інтересів, цілей і цінностей від цілей і цінностей решти громадян країни, переживання солідарності з громадянами свого регіону);

2) політико-ідеологічна обмеженість (*індикатори*: голосування за “своїх” лідерів і “свої” партії, прихильність до ідеологічних орієнтирів регіональних політичних сил);

3) ставлення до влади (*індикатори*: рівень довіри, готовність до діалогу; припускаємо, що низькі показники за обома індикаторами корелюють з високим рівнем вираженості територіальної ідентифікації);

4) обізнаність щодо традицій, звичаїв та особливостей життя інших регіонів країни (*індикатори*: частота виїзду за межі регіону, країни та широта/звуженість політичних інтересів).

Обґрунтування вибірки дослідження. Психосемантичне опитування проводиться методом інтерв'ювання за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Це дасть змогу виявити поширеність різних видів соціального ідентифікування і побудувати регіональні моделі ієрархії соціальних ідентичностей, пов'язаних з особливостями громадянської суб'єктності. Загальна кількість респондентів – 1800 осіб у п'яти регіонах країни.

Поглиблене дослідження детермінації громадянської суб'єктності особливостями громадянської, ідеологічної, політичної та територіальної ідентифікацій здійснюватиметься на студентській вибірці, що зумовлено, зокрема, найбільшою сприятливістю студентського віку для розвитку суб'єктності. Навчання у ВНЗ дослідники вважають “золотим віком” прояву особистісної суб'єктності – більше того: суб'єктність називають психологічним новоутворенням студентського віку [4]. Студентському середовищу властиві критичність, зорієнтованість на розвиток, готовність до змін і громадянська активність як спосіб самореалізації і самодіяльності [6]. Тому можна припустити, що саме в цьому віці активізуються не лише процеси соціальної ідентифікації, а й розвивається громадянська суб'єктність. З огляду на це студентство, як найбільш перспективну соціальну групу, було обрано для поглибленого вивчення зв'язків між моделями соціальної ідентифікації та особливостями прояву громадянської суб'єктності.

Для досягнення поставленої мети і вирішення завдань дослідження було використано *комплекс емпіричних методів*, а саме: методи психосемантики (опитування та авторський варіант методики семантичного диференціала), методику “Двадцять тверджень” (тест М. Куна і Т. Макпартленда “Хто Я?”), шкалу Лайкерта й авторську модифікацію методики незакінчених речень.

Методи психосемантики, яка вивчає розвиток, особливості будови та функціонування індивідуальної системи значень особистості, дають змогу реконструювати систему уявлень респондентів про світ через виявлення індивідуальних значень і особистісних смислів досліджуваних. Оскільки, як зазначає В. Ф. Петренко, у системі значень (понять, знань, умінь, норм поведінки тощо) важливе місце посідають уявлення людини про себе, свої взаємини з іншими і дійсністю, ми виходили з припущення, що дослідження семантичного простору уявлень респондентів про власну ідентичність та суб’єктні якості дасть змогу визначити типи громадянської суб’єктності та особливості її проявів у досліджуваних з різними соціальними ідентифікаціями.

За результатами *психосемантичного опитування* передбачається:

а) побудувати факторну модель простору значень респондентів, утвореного їхніми уявленнями про власні суб’єктні якості та когнітивними й аксіологічними компонентами соціальних ідентифікацій (громадянської, ідеологічної, політичної і територіальної);

б) визначити і порівняти факторні моделі громадянської суб’єктності респондентів з регіональною і загальнодержавною ідентифікаціями;

в) побудувати кластери соціальних ідентифікацій та проаналізувати особливості їхніх зв’язків з параметрами громадянської суб’єктності.

Щоб уявлення про особливості впливу соціальних ідентифікацій на розвиток громадянської суб’єктності були більш глибокими, ми застосовуватимемо:

– *метод семантичного диференціала* – для виявлення особистісних смислів, які визначають соціальне сприймання, а відтак образ світу і себе в ньому, зумовлюючи соціальну категоризацію та ідентифікацію. Виокремлення таких особистісних конструктів стає можливим після факторизації масиву із групуванням шкал у фактори, які в змістовому плані “можна розглядати як смисловий інваріант змісту шкал, що увійшли до фактора” [7, с. 54];

– *тест М. Куна і Т. Макпартленда “Хто Я?”* (у модифікації Т. В. Румянцевої) – для уточнення особливостей ідентифікацій респондентів, зокрема таких її аспектів, як:

- ступінь усвідомлення своєї унікальності і значущості соціальних ролей (за співвіднесеністю значущих соціальних статусів та особистісних рис, які з ними пов'язані);
- валентність ідентифікацій (за переважанням емоційно-оцінних ідентифікаційних характеристик – позитивних чи негативних). Позитивну валентність розглядають як ознаку адаптивності, пов'язують із наполегливістю в досягненні мети, відповідальністю, соціальною сміливістю, активністю тощо;
- ступінь диференційованості соціальних ідентифікацій (за кількістю наведених показників соціальних ідентифікацій);
- рефлексивність (за спектром і кількістю відповідей, що стосуються власних індивідуальних особливостей);
- часові аспекти ідентичності (за наявністю ідентифікаційних характеристик, що відповідають різним часовим режимам (визначається за формою дієслів). Важливою є не лише перспективна ідентифікація, тобто наміри, прагнення, мрії і цілі, а й оптимальне співвідношення між спрямованістю в майбутнє і прийняттям теперішнього). Переважання дієслів минулого часу вказує на невдоволеність теперішнім і бажання повернутись у минуле, яке може бути більш привабливим або ж травматичним (коли є невідпрацьована травма). Переважання дієслів теперішнього часу свідчить про активність та усвідомленість дій респондентів.)

Окрім того, здійснюватиметься якісний аналіз змістів тверджень для виявлення тих, що свідчать про суб'єктну/об'єктну ідентифікацію респондентів:

- *шкала Лайкерта*, запропонована Ренсисом Лайкертом для вимірювання атитюдів, – для оцінювання внутрішньої детермінованості (інтенціональність, самопотенціювання) громадянської активності респондентів та особистісних проявів громадянської суб'єктності;
- *метод незакінчених речень* (в авторській модифікації) – для уточнення громадянських ставлень респондентів та мотивацій їхніх соціальних ідентифікацій.

Усе викладене вище дає підстави для *висновку* про те, що реалізація запропонованої програми емпіричного дослідження, побудованої на основі теоретичної моделі соціальної ідентифікації як чинника розвитку громадянської суб'єктності, яку була детально описано в попередньому випуску цього збірника [3], а також застосування методів обробки даних, адекватних завданням і меті дослідження, поєднання кількісних і якісних методів аналізу емпіричних даних дадуть змогу отримати уявлення про особливості розвитку громадянської суб'єктності респондентів з різною ієрархією соціальних ідентифікацій.

Література

1. *Иванова Н. Л.* Проблема социальной идентичности в психологических исследованиях / Н. Л. Иванова // Мир психологии. – 2012. – № 1(69). – С. 18–26.
2. *Коростелина К. В.* Исследование социальной идентичности на пути к примирению в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – 255 с.
3. *Корчовий В. В.* Соціальна ідентифікація як чинник розвитку громадянської суб'єктності особистості: теоретична модель дослідження / В. В. Корчовий // Проблеми політичної психології / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3(17). – С. 38–48.
4. *Мухаметзянова Ф. Г.* Индикаторы изучения феномена субъектности студента вуза / Ф. Г. Мухаметзянова, В. А. Боговарова // Казанский педагогический журнал. – 2012. – № 1. – С. 82–89.
5. *Осницкий А. К.* Проблемы исследования субъектной активности / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 5–19.
6. *Паслер О. В.* Идентификационные модели гражданственности студенческой молодежи Северного Кавказа [Электронный ресурс] / О. В. Паслер. – Режим доступа : http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/22/sociology/pasler.pdf
7. *Петренко В. Ф.* Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.

References

1. *Ivanova, N. L.* (2012). Problema sotsialnoy identichnosti v psikhologicheskikh issledovaniyakh [A problem of social identity is in psychological researches]. *Mir psikhologii* [World of Psychology], 1(69), 18–26 (rus).
2. *Korostelina, K. V.* (2003). *Issledovaniye sotsialnoy identichnosti na puti k primireniyu v Krymu* [Research of social identity on a way to reconciliation in Crimea]. Simferopol: Dolya (rus).
3. *Korchovyy, V. V.* (2016). Sotsialna identyfikatsiia yak chynnyk rozvytku hromadianskoi cybiectnosti: teoretychna model doslidzhennia [Social identity as a factor of development of civil subjectivity: theoretical model studies]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 3(17), (ukr).
4. *Mukhametzyanova, F. G., Bogovarova, V. A.* (2012). Indikatory izucheniya fenomena subyektnosti studenta vuza [Indicators of study of the phenomenon of subject of student of institution of higher learning]. *Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal* [Kazan Pedagogical Journal], 1, 82–89 (rus).
5. *Osnitskiy, A. K.* (1996). Problemy issledovaniya subyektnoy aktivnosti [Problems of research of subject activity]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 1, 5–19 (rus).
6. *Pasler, O. V.* Identifikatsionnyye modeli grazhdanstvennosti studencheskoy molodezhi Severnogo Kavkaza [Identification civic models of student young people of North Caucasus], http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/22/sociology/pasler.pdf

7. Petrenko, V. F. (1988). *Psikhosemantika soznaniya* [Psychosemantics of consciousness]. Moscow: Publ. of Moscow University (rus).

Корчевой В. В. Векторы влияния социальной идентификации на развитие гражданской субъектности личности: программа эмпирического исследования

Проанализированы методические принципы исследования факторов развития гражданской субъектности личности. Выделены две группы ее характеристик: отношенческие, проявляющиеся в активном отношении к ситуациям выбора, взаимодействия, коммуникации, оценивания себя и своих действий, и субстанциональные, зависящие от определенных качеств и свойств субъекта; определены их показатели и индикаторы. Очерчены проблемные кластеры исследования социальной идентичности и определены показатели и индикаторы социальных идентификаций (гражданской, идеологической, политической, территориальной), на основе которых разработан исследовательский инструментарий. Обоснована выборка и представлены эмпирические методы исследования, в частности методы психосемантики (психосемантический опрос и авторский вариант методики семантического дифференциала), тест М. Куна и Т. Макпартленда “Кто Я?”, авторская модификация шкалы Лайкерта и методики незаконченных предложений.

Ключевые слова: гражданская субъектность; показатели; индикаторы; гражданская, идеологическая, политическая, территориальная идентификации; методики исследования.

Korchovy V. V. Vectors of influence of social identification on individual civic subjectivity development: an empirical research program

The article presents author's analysis of the methodological foundations of investigating the factors of individual civic subjectivity development. Two groups of its characteristics have been identified. They are relational characteristics manifesting themselves in the active attitude to choice making, interaction, communication, evaluation of self- and one's actions, etc., and substantial characteristics predetermined by subject's certain qualities and features. Their indexes and indicators have been specified. The author outlines problem clusters of the social identity research and determines indexes and indicators of social identifications (civic, ideological, political, territorial), which have been used as the basis for research instruments development. The author also substantiates the sample and describes the empirical research methods, and psychosemantic methods in particular (psychosemantic survey and the author's variant of the semantic differential method), M. Kuhn's and T. McPartland's test “Who am I”, author's modification of the Likert scale and the method of unfinished sentences.

Key words: civic subjectivity; indexes; indicators; civic, ideological, political and territorial identifications; research methods.

САМОЗАЙНЯТІСТЬ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В. Л. Пазьоха, м. Київ

Висвітлюються складні психологічні проблеми, пов'язані з явищем трансформації інституту праці в самозайнятість. На основі аналізу динаміки самозайнятості (self employment) в країнах Євросоюзу стверджується, що це один із найважливіших чинників сталого соціально-економічного, соціально-політичного та соціокультурного розвитку суспільства, оскільки самозайнятість уможливує для широких мас і, головне, молоді вільний вибір найбільш прийнятної форми й виду самодіяльності. Наголошується, що самозайнятість визначається власними бажаннями та цілями людини; вона підвищує її достаток і міру залученості в суспільну працю, забезпечує належний рівень задоволення суспільних потреб. Самозайнятість розглядається також як суспільне явище, яке увиразнює особливий тип самодіяльності і може бути віднесене до практичної, пізнавальної та естетичної діяльності водночас. Розв'язання проблеми самозайнятості та залучення молоді України до цього сектору пов'язуються із звільненням особистості від зовнішньої детермінації і стандартних способів дій, що вимагає розроблення заходів щодо підготовки до успішної індивідуальної діяльності та відстеження динаміки наявності в молоді досвіду в сфері самозайнятості. Зроблено висновок, що збалансоване, ефективне становлення особистості молодшої людини можливе шляхом її заохочення до самозайнятості, а розв'язати цю проблему можна лише з'ясувавши психологічні особливості її ставлення до цього особливого типу самодіяльності.

Ключові слова: самозайнятість, самодіяльність, молодь.

В Україні *проблема* самозайнятості є наразі вельми актуальною. Масштабність пов'язаних із працевлаштуванням труднощів, складності пошуку випускниками вишів, та й узагалі молоддю, першого місця роботи, непоодинокі випадки втрати найманими працівниками роботи внаслідок звільнення, часті затримки з виплатою зарплати та інші соціально-економічні негаразди – усе це свідчить про надзвичайну гостроту порушеного питання. Тож ідеться про активний і невідкладний пошук ресурсів для розв'язання згаданих життєво важливих проблем, і передусім через самозайнятість, що дало б змогу запобігти вияву негативних психологічних наслідків, пов'язаних із трансформацією інституту праці в Україні. На думку експертів у цій галузі, а також економістів, фахівців у галузі трудового права, соціальних психологів, розв'язання проблеми самозайнятості – це хоч і вимушений, але давно назрілий і практично найбільш ефективний спосіб самореалізації професійного становлення молоді в сучасних умовах.

Мета статті: окреслення проблеми самозайнятості молоді в психології та визначення можливих способів її розв'язання.

Самозайнятість досі розглядалася здебільшого у філософії, соціології, економіці, історії та деяких інших науках. Її інтерпретували як особливий вид діяльності і життя людини, а її суб'єкта – як представника певної спільноти (О. Ю. Кузнецов), як власника капіталу (Ф. Кене, А. Сміт та ін.). У ній вбачають основу запровадження організаційно-господарських інновацій (Й. Шумпетер); активну інноваційну діяльність не тільки у виборі з-поміж наявних альтернатив розподілу ресурсів, а й у створенні нових ринкових можливостей (Г. Шмоллер, Ф. Тауссіг). Самозайнятість характеризують як особливу діяльність за структурними властивостями – в синхронному вимірі (synchronic dimension) і за динамічними – у часовому (temporal dimension), яка спроможна не тільки об'єднувати, а й руйнувати (Б. Ведреш, Д. Старк та ін.). Усі суб'єкти самозайнятості є новаторами, які комбінують ресурси; діячами без керівника; їхня важлива ознака – здатність до самостійної організації виробництва (Ж. Сей, Дж. Мілль). На думку сучасних дослідників, самозайнятість – суспільне явище, яке увиразнює особливий тип самодіяльності, зокрема задля виходу за межі нужди (С. Д. Максименко), і може бути віднесене до практичної, пізнавальної та естетичної діяльності водночас (Б. Ведреш, Б. Гільдербранд та ін.).

Поняття “самодіяльність” у філософії розглядають з різних позицій: як вияв свободи особистості (Й. В. Гете, Новаліс, Ф. В. Шеллінг, А. В. Шлегель); як результат прагнення бути самим собою, реалізуватися, віднайти власну “самість” (М. Гайдеггер); як процес внутрішнього самовдосконалення людини, що поступово переходить у зовнішню активну діяльність (П. Тейяр де Шарден, К. Вілсон); як процес розкриття людиною закладених у ній від народження здібностей (Ж.-П. Сартр). Сутність самодіяльності К. Маркс убачав у внутрішньо вмотивованій творчій діяльності, що звільняється від зовнішньої детермінації і стандартних способів дій та інтерпретується “свободою діяльності”. Ми поділяємо погляди тих авторів (зокрема Л. О. Зеленова, В. О. Щурова, О. А. Владімірова та ін.), які вважають, що будь-яка діяльність може функціонувати як самодіяльність [5]. Термін “самодіяльність”, наприклад, широко застосовують у педагогічних науках, розуміючи під ним, за висловом А. В. Дістервега, “природний розвиток здібностей” [2].

Нас же у контексті означеної проблеми цікавить передусім, як соціально-психологічний феномен самозайнятості пов'язаний смисловими зв'язками із самодіяльністю. Дослідження самозайнятості доцільно засновувати на діяльнісному підході. Діяльнісний підхід, якщо посилалися на “принцип творчої самодіяльності” С. Л. Рубінштейна, виокремлює суттєві особливості діяльності, її суб'єкта [6]. Ольга І. Жорнова, торкаючись пи-

тання трансформації інституту праці в Україні, визначає самозайнятність як один із найважливіших чинників сталого соціально-економічного, соціально-політичного та соціокультурного розвитку країни, оскільки самозайнятність, на думку дослідниці, уможливило для широких мас і, головне, для молоді вільний вибір найбільш прийнятної форми й виду самодіяльності, що може бути реалізована за власним бажанням, сприятиме підвищенню достатку й міри включеності в суспільну працю, задоволенню суспільних потреб [3; 4].

Розглядаючи самозайнятність як психологічне явище [1], ми тлумачитимемо її як самодіяльність, котра є внутрішньо мотивованою, зовні не детермінованою активністю особистості, вільною в міру суспільних та індивідуальних можливостей, спрямованою на підвищення добробуту. Розгортання досліджень проблеми самозайнятності висвітлено в статті Ольги І. Жорнової “Психологія самозайнятності на теренах України як наукова проблема та запит практики” [4], на матеріали якої ми, власне, і спиралися у своїй розвідці.

Теоретичний аналіз наявних джерел дає підстави стверджувати, що з того моменту, як особистість стає здатною вийти за межі зовнішнього контролю за виконуваною роботою, вона стає спроможною реалізовувати такий вид самодіяльності, як самозайнятність – оплачувану роботу без найму, за власною ініціативою, без зовнішнього контролю [7]. Зрозуміло, зреалізована самостійна зайнятність тягне за собою реструктуризацію не тільки феномена традиційної праці, а й власне зайнятості як комплексу множинних дій для залучення/втягування працездатного населення в господарську діяльність в інтересах суспільства [4].

Багатьма країнами Євросоюзу, починаючи із 70-х років минулого століття, в умовах реструктуризації промисловості, що супроводжувалася тимчасовим зростанням безробіття і загостренням соціальної напруженості, було впроваджено цілу низку потужних заходів щодо розвитку сфери самозайнятності (self employment). Зацікавленість держави в самозайнятності населення обумовлена турботою про безробітних, малозабезпечених, а також спонуканням широких мас не стільки до створення додаткових робочих місць, скільки до активної участі в інноваційних процесах. За таких умов самозайнятність стає найважливішим засобом соціально-економічного, соціально-політичного розвитку країни, оскільки вона надає можливість населенню, зокрема молоді, у своєму професійному становленні обирати найбільш прийнятну форму професійної діяльності [8].

На цей час Україна, переживаючи період соціально-економічної кризи, застою в економічній сфері, значно відстає щодо масштабів упровадження самозайнятності від європейських країн. Отже, негативне ставлення до самозайнятності з боку молоді (допускаємо, через український

рівень самозайнятості в Україні) становить певний ризик. Практика самозайнятості дає достатньо прикладів для подібних умовиводів. Дослідження процесів модернізації суспільного життя показує, що збалансоване професійне становлення молоді можливе тільки шляхом її залучення до економічної діяльності через самозайнятість. Як впливає з проаналізованих нами джерел, самозайнятість створює сприятливі умови для особистості, особливо для молоді, яка прагне незалежності, і дає їй можливість розробляти інноваційні ідеї, нові продукти, удосконалювати свій спосіб життя [3]. Самозайнятість уможливує позитивну динаміку процесів долучення до суспільно корисної праці, з одного боку, та підвищення ступеня задоволення суспільних і особистісних потреб – з другого (Ольга І. Жорнова, Олена І. Жорнова).

Психологічні особливості ставлення молоді до самозайнятості можуть змінити характер відносин між суб'єктами ринку праці, способи оформлення відносин між ними, трансформувати відносини найму через ставлення до основного його критерію – безпосереднього контролю за процесом праці з боку роботодавця. Відомо, що всі суб'єкти самозайнятості є новаторами і тому легко адаптуються до нових вимог професійної діяльності залежно від запиту суспільства. Як впливає з проаналізованих нами досліджень [3; 4], самозайнятість створює особливо сприятливі умови для молоді, яка прагне стати незалежною, і дає їй найширші можливості для розроблення інноваційних ідей та продуктів.

Припускаємо, що через негативне ставлення до самозайнятості в багатьох випадках суб'єкт воліє вступати в трудові відносини з роботодавцем, який гарантує стабільність становища і захищеність працівника в разі укладання трудового договору, навіть якщо професійна галузь не відповідає його здібностям чи потребам. І хоча соціальні гарантії з боку роботодавця дають змогу сконцентруватися на роботі, а не на організаційних, управлінських, контрольних заходах, як того вимагає самозайнятість, суб'єкт, отримуючи можливість працювати, зважає на повноту соціального пакету, а не на себе як ресурс роботодавця – специфічний людський капітал. Цінність його, особливо коли йдеться про інтелектуальну, творчу працю, більше цінують, безперечно, саме самозайняті працівники.

Висновки. Отже, самозайнятість можна вважати ефективним, дієвим засобом соціально-економічного, соціально-політичного розвитку країни. Необхідність розв'язання проблеми самозайнятості в Україні та залучення молодих людей до цієї сфери економічного життя вимагає розроблення програми підготовки молоді до успішної індивідуальної діяльності та відстеження динаміки сформованості в неї досвіду у сфері самозайнятості. В основі розв'язання цієї проблеми насамперед з'ясування психологічних особливостей ставлення молоді до самозайнятості. Ідеться

про подолання суперечності між потенційними можливостями самозайнятості для молоді і недостатнім рівнем її залучення до цієї сфери, зокрема через недостатню наукову розробленість психології самозайнятості.

Результати нашого дослідження можуть допомогти психологам, що здійснюють супровід та підтримку молоді в ситуаціях втрати роботи, бідності, вимушеної міграції тощо. Розроблені відтак наукові основи вивчення ставлення молоді до самозайнятості можуть бути також використані в низці психолого-педагогічних і соціологічних курсів.

Л і т е р а т у р а

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 560 с.
2. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / Адам Дистервег. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.
3. Жорнова О. Психологічні аспекти самозайнятості [Електронний ресурс] / Ольга Жорнова. – Режим доступу : <http://www.prostir.ua/?blogs=psyholohichni-aspekty-samozajnyatosti>.
4. Жорнова О. Психологія самозайнятості на теренах України як наукова проблема та запит практики / Ольга Жорнова // Психологічні науки: проблеми і здобутки / Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – С. 58–81.
5. Зеленов Л. А. История и философия науки : учеб. пособ. / Л. А. Зеленов, А. А. Владимиров, В. А. Щуров. – М. : Флинта ; Наука, 2011. – 472 с.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Изд. 2-е, 1946 г. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
7. Самозайнятість: Соціологія і психологія : навч. посіб. для вузів / ред. Ю. Ф. Пачковський. – К. : Каравела, 2009. – 760 с.
8. Самозайнятість як один із шляхів працевлаштування молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : vk.com/doc27048790_134402748?hash...dl..www.irbisnbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

R e f e r e n c e s

1. Aronson, E., Wilson, T., Eykert, R. (2002). *Sotsialnaya psikhologiya. Psikhologicheskiye zakony povedeniya cheloveka v sotsiуме* [Social Psychology. Psychological laws of human behavior in society]. St. Petersburg: Praym-Yevroznak Publ. (rus).
2. Disterveg, A. (1956). *Izbrannyye psikhologicheskiye sochineniya* [Selected pedagogical works]. Moscow: Uchpedgiz Publ. (rus).
3. Zhornova, O. *Psykhologhichni aspekty samozainiatosti* [Psychological aspects of self-employment], <http://www.prostir.ua/?blogs=psyholohichni-aspekty-samozajnyatosti>.
4. Zhornova, O. (2015). *Psykhologhiia samozainiatosti na terenakh Ukrainy yak naukova problema ta zapyt praktyky* [Psychology self-employment in the territory

- Ukraine as a scientific problem and request practice]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological sciences: problems and achievements] (pp. 58-81). Kyiv (ukr).
5. Zelenov, L. A., Vladimirov, A. A., Shchurov, V. A. (2011). *Istoriya i filozofiya nauki* [History and Philosophy of Science]. Moscow: Flinta; Nauka Publ. (rus).
  6. Rubinstein, S. L. (2002). *Osnovy obshchey psikhologii* [Fundamentals of General Psychology], 2 nd edition, 1946. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
  7. Pashkovkyi, Yu. F. (2009). *Samozainiatist: Sotsiolohiia i psykholohiia* [Self-employment: Sociology and Psychology]. Kyiv: Karavela Publ. (ukr).
  8. Samozainiatist yak odyn iz shliakhiv pratsevlashtuvannia molodi [Self-employment as a way of youth employment], vk.com/doc27048790_134402748?hash...dl.www.irbisnbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? (ukr).

Пазеха В. Л. Самозанятость молодежи в современном мире: постановка проблемы

Освещаются сложные психологические проблемы, связанные с явлением трансформации института труда в самозанятость. На основе анализа динамики самозанятости (self employment) в странах Евросоюза утверждается, что это один из важнейший факторов устойчивого социально-экономического, социально-политического и социокультурного развития общества, поскольку самозанятость предоставляет широким массам и, главное, молодежи свободный выбор наиболее приемлемой формы и вида самостоятельности. Самозанятость определяется собственными желаниями и целями человека; она повышает его благосостояние и меру включенности в общественный труд, обеспечивает надлежащий уровень удовлетворения общественных потребностей. Самозанятость рассматривается также как общественное явление, которое подчеркивает особый тип самостоятельности и может быть отнесено к практической, познавательной и эстетической деятельности одновременно. Решение проблемы самозанятости и привлечения молодежи Украины в это сектор связываются с освобождением личности от внешней детерминации и стандартных способов действий, что требует разработки мероприятий по подготовке к успешной индивидуальной деятельности и отслеживанию динамики наявности у молодежи опыта в сфере самозанятости. Сделан вывод, что сбалансированное, эффективное становление личности молодого человека возможно путем поощрения его самозанятости, а решить эту проблему можно, лишь выяснив психологические особенности его отношения к этому особому типу самостоятельности.

Ключевые слова: самозанятость, самостоятельность, молодежь.

Pazioha V. L. Youth self-employment in the modern world: problem statement

The article is devoted to the complex psychological issues related to the phenomenon of transformation of labor institution into self-employment. With view to the analysis of self-employment dynamics in the European Union, experts argue that self-employment is one of the most important factors of sustainable socio-economic, socio-political and socio-cultural society development since self-employment enables a free choice of the most acceptable forms and kinds of self-employment for the broad public and youth especially. Self-employment is a free choice of an individual, determined by

his/her goals. It can improve his/her welfare, raise the degree of his/her involvement in public labor, and provide for the proper level of meeting his/her social needs. Self-employment is considered to be a social phenomenon, which reflects a special type of self-activity and can be simultaneously referred to practical, cognitive and esthetic activities. The issue of self-employment and involvement of Ukraine's youth into this sector is discussed in terms of liberation of an individual from external determination and standard ways of actions. This requires the development of measures to prepare youth for successful individual activity and to monitor the dynamics of youth maturity level and accumulation of experience in the self-employment field. The conclusion has been made that development of a balanced, effective and mature young personality is possible through his/her encouragement to be self-employed. This problem can be solved only by studying psychological peculiarities of the youth attitude to this special type of self-activity.

Key words: self-employment, self-activity, youth.

ФІЗИЧНА АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ

А. А. Плошинська, м. Дніпро

Показано, що впродовж більшої частини антропогенезу оптимальний рівень фізичної активності підтримувався завдяки зовнішній стимуляції природних екосистем, що усталило дефіцитарність внутрішньої мотивації людини до фізичних зусиль. Розглянуто агрокультурну революцію як перетворення за допомогою фізичної праці саморегульованих природних біоценозів у регульовані людиною агроценози, що зумовило створення ще більш потужної, ніж за первісності, системи зовнішньої стимуляції фізичної активності, розбалансувавши останню в бік поширення гіпердинамії. Стверджується, що в результаті промислової революції та заміни все більшої частки фізичних функцій роботою машин зовнішня активація рухової активності стала зникати, створивши умови для широкомасштабної гіподинамії. Наголошується, що інформаційна революція ще більшою мірою розбалансувала еволюційно сформовані механізми регуляції фізичної активності людини внаслідок “сидячої” роботи за комп’ютером та посилення тенденції до заміщення реально фізичної активності віртуальною. Зроблено висновок, що сьогодні потрібна така державна політика регуляції фізичної активності громадян, яка б, окрім підтримки класичної фізичної культури та спорту, передбачала часткове повернення в суспільне виробництво та побут фізичної праці, а також розвиток агро- та палеофітнесу.

Ключові слова: психологічні механізми регуляції фізичної активності особистості, державна політика регуляції фізичної активності особистості, гіподинамія, гіпердинамія.

Проблема. Оптимальна регуляція фізичної активності в умовах розвитку інформаційного суспільства є не лише особистою проблемою кожного громадянина, а й справою державної ваги. Адже оптимальний рівень та структура фізичної активності – це запорука як соматичного, так і психічного й психологічного здоров’я особистості. Дослідниками встановлено й науково обґрунтовано, що брак (гіподинамія) і надмір (гіпердинамія) рухових зусиль є потужним фактором, здатним руйнувати здоров’я. Крім того, з фізичною активністю особистості пов’язаний і розвиток людської тілесності, довершеність якої або ж, навпаки, наявність різного роду її деформацій (наприклад, зайвої ваги) виливаються також в істотні особисті та суспільні проблеми. Це означає, що держава не може залишатися без уваги проблему оптимізації фізичної активності своїх громадян. Та й саме порушення проблеми оптимізації фізичної активності особистості в психологічному чи педагогічному ракурсах лише до певної міри може абст-

рагуватися від прямого та опосередкованого впливу на неї державної політики. Так, наприклад, політика держави, спрямована на механізацію, автоматизацію та комп'ютеризацію виробництва і побуту, призвела сьогодні до кричущого браку зовнішньої стимуляції фізичної активності. На тлі такого дефіциту в значній частини громадян потенціал внутрішньої мотивації до здійснення фізичних зусиль є явно недостатній, що й породжує гіподинамію. Надмірне зміщення акценту державної уваги на розвиток спорту також призводить до того, що серед спортсменів значних масштабів набуває проблема гіпердинамії, яка також має шкідливі наслідки для здоров'я. Перелік таких проблем можна продовжувати, але й з наведених видно, що в умовах становлення інформаційного суспільства істотно розбалансовуються механізми ціннісно-сислової регуляції фізичної активності як на рівні особистості, так і на рівні суспільства й держави.

Мета статті: на основі аналізу взаємозв'язку особистісних і соціальних механізмів регулювання фізичної активності населення виявити можливості впливу державної політики на розвиток фізичної активності громадян.

Усебічний вплив інформаційної хвилі цивілізаційного розвитку уже дістав досить глибоке висвітлення в сучасній науковій літературі. Останнім часом ця проблема привертає увагу й політичних психологів, про що свідчать, наприклад, публікації І. Г. Батраченка [1]. Проте вплив інформаційного суспільства на психологічні та соціальні механізми регуляції фізичної активності індивіда поки що не став предметом пильної уваги науковців. У літературі, присвяченій психології фізичної культури та спорту, на цей вплив також досі не звертається належна увага [3; 4; 8; 12; 13]. Аналітичні зусилля дослідників фокусуюся на тренувальному процесі, що робить їх певною мірою відірваними від широкого соціального контексту. При цьому якщо й заходить мова про державу, то йдеться зазвичай про державну підтримку фізичної культури і спорту в країні. Однак фізична культура і спорт – це лише один із різновидів фізичної активності особистості, що далеко не вичерпує всього її спектра. Він, зрозуміло, значно ширший. І від повноти цього спектра залежать і здоров'я, і тілесність людини. Стан аксіосфери суспільства визначає значною мірою, який ціннісний статус будуть мати в ньому і фізична активність загалом, і фізична культура та спорт зокрема.

Із психології фізичної культури та спорту добре відомо, що обсяг та інтенсивність роботи м'язової системи підтримується, з одного боку, шляхом зовнішньої стимуляції, незалежно від бажання суб'єкта, а з другого – внутрішньою мотивацією, якщо воно перевершує інтенцію до економії фізичної активності, закладеної в системі видових інстинктивних програм людини. Упродовж більшої частини антропогенезу, коли людина

перебувала в стані первісності, оптимальний рівень фізичної активності підтримувався зовнішньою стимуляцією природних екосистем (пошуком і добуванням їжі, рятуванням від хижаків тощо). Тому з еволюційних позицій мотиваційні механізми спонукання до фізичних зусиль вибудовані з деякою дефіцитарністю, що було цілком виправдано в умовах панування диких екосистем, де цілком вистачало зовнішньої стимуляції фізичної активності. Бушмени, що й донині живуть первісним життям у пустелі Калахарі, так повчають молодь: “Кожного дня, коли сходить сонце в савані, прокидається антилопа, яка знає, що повинна бігти швидше від найпрудкішого бушмена, інакше вмере від удару його списа. Кожного дня, коли сходить сонце в савані, прокидається бушмен, який знає, що він мусить наздогнати антилопу, інакше, не здобувши їжі, він умре від голоду. І хто б ти не був, бушмен чи антилопа, кожного дня, коли сходить сонце в савані, ти мусиш робити одне й те ж саме – бігти”.

Агрокультурна революція кардинально змінила ситуацію щодо зовнішньої стимуляції фізичної активності. Перетворення людиною природних біоценозів у такі штучні утворення, як агроценози, і їх підтримка у все більш і більш контрприродному стані за порівняно низької технічної оснащеності людини потребували набагато значніших фізичних зусиль з боку більшості людей, ніж це було в умовах первісної, привласнювальної, економіки. Відповідно, усе більшого поширення в аграрних суспільствах почала набувати й проблема гіпердинамії. Отож політика перших держав була якраз і спрямована на те, щоб силою примусу підтримувати маси і вільних громадян, не говорячи вже про рабів, у стані гіпердинамії, породженої експлуатацією фізичної праці мас з боку еліти. Гіпердинамія була тоді настільки сильною, що не в останню чергу через неї тривалість життя представників із маси була вдвічі коротшою, ніж представників еліти.

При цьому в ціннісному плані фізична активність у формі фізичної праці розглядалася в аксіосфері стародавніх аграрних суспільства як менш ошанована порівняно з розумовою працею (управлінською, духовною тощо). Нерідко можновладцями проводилася політика відвертого зневаження, а то й презирства щодо тих, хто змушений працювати фізично. Натомість шанованими формами фізичної активності були військова справа і підпорядкована їй штучна фізична активність, яка набула пізніше форми фізичної культури та спорту. Найбільш виразно ця тенденція проявилася в Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Полювання як різновид первісної фізичної активності набуло вигляду розваги для еліти.

Що ж до Давньої Русі, то там також серед еліти велике значення надавалося фізичним вправам, фізичній підготовці. При цьому сила, витривалість визнавалися як суспільно важливі характеристики, а військово-фізичні заняття – підготовка до військової справи – як привілей вільних і знатних людей [10]. Серед козацтва також практикувалася спеці-

альна фізична підготовка, хоча високим рівнем свого фізичного розвитку козаки були значною мірою зобов'язані широко представленим у їхній діяльності різновидам фізичної праці, полюванню, збиральництву тощо. Л. Д. Вострокнутов звертає, зокрема, увагу на спеціальну фізичну підготовку серед запорізького козацтва (фізичні вправи із зброєю і джигітування), її системність і регулярність; традиційність відзначення недільних і святкових днів фізичними вправами (їзда верхи, змагання в стрільбі з лука і мушкета в ціль, кулачні бої, боротьба) [11].

Історично недавно така ситуація кардинально й різко змінилася на протилежну крайність, коли в результаті промислової революції світ почав переходити до механізації все більшої і більшої частини фізичних функцій людини, а енергія її м'язів стала замінюватися електроенергією, енергією нафти тощо. Відповідно зовнішня гіперактивація рухової активності почала слабнути й наразі істотно спала, створивши еволюційно та історично безпрецедентні умови для широкомасштабної людської гіподинамії. Люди й суспільства виявилися до неї соціально й психологічно неготовими.

Треба відмітити, що промислово розвинені держави, у тому числі й Україна, ставши на шлях промислового розвитку, у відповідь на зменшення фізичної активності трудового характеру активізували розвиток штучної фізичної активності у формі фізичної культури та спорту. Вважають, що ХІХ століття стало переломним в історії фізичної культури та спорту. У цей час у зв'язку зі значними змінами в соціально-економічному розвитку суспільства відбувається становлення стрункої системи фізичного виховання. Це зачепило перш за все армію та навчальні заклади. Окрім того, у цей час виникають різноманітні спортивні організації і товариства, зростає їх кількість.

Залучення до сфери "культурного життя" тих верств, які раніше були відділеними від них становими бар'єрами, зумовило радикальні зміни в масовій свідомості, у тому числі в ставленні до фізичних вправ. Фізична культура як особливий різновид фізичної активності набуває значення самостійного складового елемента культури суспільства. У школах усіх ступенів фізичне виховання стає неодмінною частиною освітнього процесу, що обумовлювалося необхідністю підготовки хлопчиків у школі до військової служби.

Однак подальша механізація виробництва та побуту настільки швидко зменшувала обсяг та інтенсивність фізичної активності громадян, що згаданих вище заходів з боку держави явно було вже недостатньо. Ситуація в цьому аспекті різко ускладнилася внаслідок стрімкої комп'ютеризації. Робота за комп'ютером утворює в неймовірних до того масштабах "сидяче життя" й різко "знерухомлює" сучасну людину. Особливо це стосується кіберзалежної молоді. Більше того, спостерігаєть-

ся загрозна тенденція заміщення реальної фізичної активності її віртуальними формами (віртуальні поєдинки, уявні мандрівки тощо). Окрім того, в умовах ринку спостерігається провокування фізичних ліноців і пропагування поліпшення тілесності за допомогою різноманітних “легких засобів”, реклама яких зазвичай розпочинається словами: “Навіщо вам потіти у фітнес-залі, якщо...”.

За таких умов лише в порівняно невеликій частині населення стає внутрішньої мотивації без тиску зовнішньої стимуляції підтримувати оптимальний рівень фізичної активності, попри те що руйнівні для здоров’я наслідки гіподинамії стали вже цілком очевидними й виявилися ще більш загрозовими, ніж шкода від гіпердинамії. Тому для викладачів фізкультури і тренерів з фітнесу проблема мотивування людей до оптимальної фізичної активності стала вже перевершувати проблему удосконалення самого тренувального процесу. Остання проблематика набагато ширше й глибше розроблена, ніж тематика спонукання до фізичної активності, без вирішення якої часто вже не можливо перейти до власне тренерської діяльності.

З огляду на зазначене вище потрібні спеціальні дослідження психологічних механізмів регулювання фізичної активності особистості в сучасному суспільстві, яке все виразніше набирає рис постіндустріального (точніше, суперіндустріального), інформаційного формату, де для нав’язуваної ззовні фізичної активності залишається все менше місця, де зовнішній тиск уже не компенсує колись адаптивні інстинктивні інтенції до економії фізичної активності. Фізична активність за інерцією і досі зберігає низький статус у системі особистих і суспільних цінностей. На жаль, як у психологічних дослідженнях ціннісно-смісловій сфері особистості, так і в наукових розвідках у галузі фізичної культури та спорту вивченню ціннісно-сміслових механізмів регуляції фізичної активності приділяється явно недостатньо уваги. Серйозність ситуації посилюється через пропаганду ідей трансгуманізму, коли фактично пропонується розвиток не лише розумових, а й фізичних можливостей, здоров’я людини та вдосконалення її тілесності здійснювати шляхом аугментації, імплантації в тіло людини – власне, перетворення людини в кіборга [2; 14; 15]. Альтернативою трансгуманізму може бути екогуманізм, який пропонує перехід до екологічного, природовідповідного способу життя, і в тому числі таких форм фізичної активності, як агро- та палеофітнес [16].

Висновки. У сучасній державно-управлінській практиці доцільно замінити концепт державної політики управління фізичною культурою і спортом на більш широке поняття – “державна політика регуляції фізичної активності громадян”. Продовжуючи і посилюючи підтримку класичної фізичної культури, слід поставити на порядок денний питання часткового повернення в суспільне виробництво та побут фізичної праці, а

також розвиток таких новітніх форм фізичної активності, як агро- і палеофітнес.

Подальшою перспективою досліджень може бути розроблення психологічного забезпечення впровадження агро- та палеофітнесу.

Література

1. *Батраченко І. Г.* Державна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні як проблема політичної психології / І. Г. Батраченко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 197–204.
2. *Батраченко І. Г.* Трансформація у постлюдину як потенційний вектор розвитку елітарно орієнтованих життєвих домагань сучасної молоді / І. Г. Батраченко, Т. Ю. Мозгова // Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм : матеріали доп. та виступів Міжнар. наук.-теорет. конф., м. Суми, 19-20 квітня 2013 р. – Суми, 2013. – С. 11–14.
3. *Вакуленко О. В.* Світогляд здорового способу життя як соціально-педагогічна проблема / О. В. Вакуленко // Науковий вісник : зб. наук. праць. – О., 2001. – Вип. 10-11. – С. 44–49.
4. *Вакуленко О. В.* Умови формування здорового способу життя в Україні / О. В. Вакуленко // Стратегія формування здорового способу життя : матеріали конф., Київ, 19-20 жовтня 2000 р. – К., 2000. – С. 90–93.
5. *Васильченко О. А.* Взаємозв'язь духовности и девіантного поведіння личности / О. А. Васильченко // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – О., 2003. – Т. 8. – Вип. 9. – С. 302–307.
6. *Васильченко О. А.* Девіантна поведінка осіб спортивного середовища: за матеріалами соціологічного дослідження / О. А. Васильченко // Грані. – 2005. – № 2 (40). – С. 115–120.
7. *Васильченко О. А.* Роль спорту в предупрежденні девіантного поведіння молоді / О. А. Васильченко // Нова парадигма (Альманах наукових праць). – Запоріжжя, 2003. – Вип. 29. – С. 122–126.
8. *Воронова В. І.* Психологія спорту : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Воронова. – К. : Олімпійська л-ра, 2007. – 298 с.
9. *Вострокнутов Л. Д.* Спортивний рух в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Л. Д. Вострокнутов // Вісник Університету внутрішніх справ. – Х., 1999. – Вип. 9. – С. 222–227.
10. *Вострокнутов Л. Д.* Фізична культура в Україні від часів Київської Русі до початку ХХ ст.: соціально-нормативний аспект (Історіографічна ситуація та джерельна база) / Л. Д. Вострокнутов // Вісник Університету внутрішніх справ. – Х., 1998. – Вип. 3-4. – С. 137–143.
11. *Вострокнутов Л. Д.* Фізична культура українського народу в епоху козацтва (ХV – ХVІІІ ст.) / Л. Д. Вострокнутов // Слобожанщина: літ.-худож., сусп.-політ. та теорет.-методол. журн. – Х., 1999. – Вип. 12. – С. 118–122.

12. *Гошовська Д.* Психологія спорту і фізичного виховання : навч.-метод. посіб. / Д. Гошовська ; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2006. – 138 с.
13. *Драгнев Ю.* Професійний розвиток майбутнього вчителя фізкультури в умовах безперервної освіти в інформаційному суспільстві / Ю. Драгнев // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2011. – № 3. – С. 128–135.
14. *Курцвейл Р.* Эволюция разума / Р. Курцвейл. – М. : Э, 2015. – 352 с.
15. *Назаретян А. П.* Нелинейное будущее: сингулярность XXI века как элемент мегаистории / А. П. Назаретян // Век глобализации. – 2015. – № 2. – С. 18–34.
16. *Плошинська А. А.* Пермакультура особистісного зростання / І. Г. Батраченко, А. А. Плошинська // Наука і освіта. – 2014. – № 5. – С. 13–19.

References

1. Batrachenko, I. H. (2012). Derzhavna polityka rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini yak problema politychnoi psykholohii [State policy of information society development in Ukraine as a political and psychological issue]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Issues of political psychology and its role in promoting a citizen of the Ukrainian state], 13, 197-204 (urk).
2. Batrachenko, I. H. (2013). Transformatsiia u postliudynu yak potentsiinyi vektor rozvytku elitarno oriiantovanykh zhyttievnykh domahan suchasnoi molodi [Transformation into a posthuman a potential vector of the elite-oriented life demands of the modern youth]. *Materialy dopovidei ta vystupiv Mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii, "Humanizm. Transhumanizm. Posthumanizm"* [Materials of speeches and talks of the International science and theoretical conference "Humanism, sranshumanism, posthumanism"] – Sumy, pp. 11-14 (urk).
3. Vakulenko, O. V. Svitohliad zdorovoho sposobu zhyttia yak sotsialno-pedahohichna problema [World outlook of the healthy style of life as a psychopedagogical issue] *Naukovy visnyk* [Scientific journal], 10-11, 44-49 (ukr).
4. Vakulenko, O. V. (2000). Umovy formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia v Ukraini [Conditions of developing healthy life style in Ukraine] *Materialy konferentsii "Stratehiia formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia"*, Kyiv, [Materials of the conference "Strategies of developing healthy life style"], pp. 90-93 (ukr).
5. Vasylychenko, O. A. (2003). Vzaimosvyaz dukhovnosti i deviantnogo povedeniia lichnosti [Interconnection between spirituality and deviant behavior of an individual] *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. T. 8. Vyp. 9. Sotsiologiia i politychni nauky* [Journal of the Odesa National University. Vol. 8. Issue 9. Social and Political Sciences]. pp. 302-307 (rus).
6. Vasylychenko, O. A. (2005). Deviantna povedinka osib sportyvnoho seredovyshcha: za materialamy sotsiologichnoho doslidzhennia [Deviant behavior of the individuals belonging to sports environment] *Hrani* [The Facets], № 2 (40), 115–120 (ukr).
7. Vasylychenko, O. A. (2003). Rol sporta v preduprezhdenii deviantnogo povedeniia molodyzhi [The role of sport in preventing youth deviant behavior], *Nova paradyhma (Almanakh naukovykh prats)* [The New Paradigm (Miscellanea of scientific works)], 29, 122–126 (rus).
8. Voronova, V. I. (2007). *Psykhologiia sportu* [Psychology of sport] Kyiv : Olympic literature Publ. (ukr).

9. Vostroknutov, L. D. (1999). Sportyvnyi rukh v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX stolittia [Sports movement in Ukraine at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries] *Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav [Journal of the University of Internal Affairs]*, 9, 222–227 (ukr).
10. Vostroknutov, L. D. (1998). Fizychna kultura v Ukraini vid chasiv Kyivskoi Rusi do pochatku XX stolittia: sotsialno-normatyvnyi aspekt (Istoriografichna sytuatsiia ta dzhernelna baza) [Physical culture in Ukraine from the Kyiv Rus to the beginning of the 20th century: socio-normative aspect (Historical situation and source basis)] *Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav [Journal of the University of Internal Affairs]*, 3-4, 137–143 (ukr).
11. Vostroknutov, L. D. (1999). Fizychna kultura ukraïnskoho narodu v epokhu kozatsva (XV – XVIII stolittia) [Physical culture of the Ukrainian people in the cozak epoch (15 – 18 centuries)]. *Slobozhanshchyna [Slobozhanschyna]*, 12, 118–122 (ukr).
12. Hoshovska, D. (2006). *Psykhologhiia sportu i fizychnoho vykhovannia [Psychology of sport and physical education]*. Drohobych (ukr).
13. Drahnev, Yu. (2011). Profesiyni rozvytok maibutnioho vchytelia fizkultury v umovakh bezpererвної osvity v informatsiinomu suspilstvi [Professional development of the future physical education teacher in the context of lifelong learning in the information society]. *Pedahohika i psykhologhiia profesiinoi osvity [Pedagogy and Psychology of professional education]*, 3, 128–135 (ukr).
14. Kurtsveil, R. (2015). *Evolutsiia razuma [Evolution of mind]*. Moscow: E Publ. (rus).
15. Nazaretyan, A. P. (2015). Nelineynoye budushcheye: singulyarnost XX veka kak element megaistorii [Nonlinear future: singularity of the XX century as an element of megahistory]. *Vek globalizatsii [Globalisation century]*, 2, 18–34 (rus).
16. Ploshynska, A. A. Permakultura osobystisnoho zrostantia [Permaculture of individual development]. *Nauka i osvita [Science and education]*, 5, 13–19 (ukr).

Плошинская А. А. Физическая активность личности в информационном обществе: психологические аспекты государственной политики регуляции

Показано, что на протяжении большей части антропогенеза оптимальный уровень физической активности поддерживался благодаря внешней стимуляции естественных экосистем, что установило дефицитарность внутренней мотивации человека к физическим усилиям. Рассмотрена агрокультурная революция как преобразование с помощью физического труда саморегулируемых природных биоценозов в регулируемые человеком агроценозы, что обусловило создание еще более мощной, чем во времена первобытности, системы внешней стимуляции физической активности, разбалансировав последнюю в сторону распространения гипердинамики. Утверждается, что в результате промышленной революции и замены все большей доли физических функций работой машин внешняя активация двигательной активности стала исчезать, создав условия для широкомасштабной гиподинамии. Подчеркивается, что информационная революция еще в большей степени разбалансировала эволюционно сформированные механизмы регуляции физической активности человека вследствие “сидячего” характера работы за ком-

пьютером и усиления тенденции к замещению реально физической активности виртуальной. Сделан вывод, что сегодня требуется такая государственная политика регуляции физической активности граждан, которая бы, кроме поддержки классической физической культуры и спорта, предполагала частичный возврат в общественное производство и быт физического труда, а также развитие агро- и палеофитнеса.

Ключевые слова: психологические механизмы регуляции физической активности личности, государственная политика регуляции физической активности личности, гиподинамия, гипердинамия.

Ploshinska A. A. Physical activity of an individual in the information society: psychological aspects of the state regulation policy

During the longest period of anthropogenesis the optimal level of human physical activity was supported thanks to its external stimulation by natural ecosystems, which strengthened the deficit nature of human internal motivation for physical efforts. The agricultural revolution turned the self-regulated natural biocoenosis into the human regulated agroceonosis through physical labour, which caused the development of even more powerful system of external stimulation of physical activity than the one under the prior conditions. It also imbalanced physical activity towards development of hyperdynamics. Because of the industrial revolution and gradual replacement of physical functions with machinery, external motivation of movement activity decreased, which created conditions for the broad-range hypodynamics. The information revolution imbalanced evolutionally developed mechanisms of physical activity regulation even stronger due to lack of movement when working at the computer. It also strengthened the tendency to replace the real physical activity with the virtual one. It is concluded that nowadays one needs such a state policy of regulating citizens' physical activity that besides supporting the classical physical culture and sport would envisage partial return of physical labor to social economy and services, as well as development of agro and paleo fitness.

Key words: psychological mechanisms of individual physical activity regulation, state policy of individual physical activity regulation, hypodynamism, hyperdynamics.

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ

П. І. Блозва, м. Київ

Висвітлено проблему становлення і трактування поняття “політична культура”. Визначено, що цей конструкт у психологічному дискурсі доцільніше досліджувати, вивчаючи його складові частини, що дасть змогу з’ясувати міру долученості особистості до політичного середовища та її компетенції в ньому. Виділено такі структурні компоненти політичної культури: політичні цінності особистості, її уявлення про політику, мотиви участі особистості в політичній взаємодії, політичні символи, які поділяє особистість, її політична поведінка. Виявлено, що політична культура сучасної молоді формується під впливом трьох чинників: компетентності особистості в політиці (відображає уявлення особистості про політику, знання способів взаємодії в політичному житті), статусу залученості до політичного середовища (відображає ставлення особистості до політики загалом і своєї ролі в ній зокрема) і громадянської активності (відображає можливості особистості впливати на політичний процес у суспільстві та усвідомлення нею наявності цього ресурсу).

Ключові слова: політична культура, політичні цінності, уявлення про політику, політичні символи, політична поведінка, політична компетентність, громадянська активність

Проблема. Пізнання політичного життя суспільства неможливе без вивчення його політичної культури, яка, зачіпаючи всі грані суспільного життя, пояснює витоки, характер та особливості конкретної політичної системи, панівний політичний режим, динаміку і спрямованість політичних процесів у суспільстві. Більше того, знання особливостей національної політичної культури відкриває перспективи для політичного прогнозування та ефективної реалізації конкретних політико-управлінських рішень. Варто зауважити, що апріорі політична культура посідає чільне місце в системі життєвих орієнтацій молоді, адже саме молоді люди є генератором нових ідей, інтенцій у суспільстві та каталізатором суспільних зрушень, а політичну сферу вони розглядають як ресурс, за допомогою якого можна втілити ці ідеї в життя. Проте місце і роль психологічних складових у політичній культурі почасти досі залишаються недослідженими.

Мета статті: виявлення психологічних чинників становлення структурних компонентів політичної культури молоді.

Одне з перших тлумачень поняття “політична культура” запропонував І. Г. Гердер, який цим терміном позначав рівень зрілості культури [5]. В українській політичній науці на початку ХХ ст. цей термін В. К. Липинський визначив як певний рівень бажання верств населення та їх уміння використовувати в політичній активності знання про політику та попередній досвід громадської діяльності [9].

Значний внесок у систематичне вивчення *політичної культури* зробили Г. Алмонд і С. Верба. Вони запропонували таке її тлумачення: це система суспільства, яка об’єднує знання його членів про політичне середовище, їхні почуття щодо нього і його оцінку. Поняття політичної культури усуває розрив між вивченням особи і політичної системи в цілому. Дослідники дійшли висновку, що політична культура охоплює політичні орієнтації трьох типів: патріархальну, підданську та орієнтацію на активну участь. Вони, власне, і постають як джерело трьох типів політичної культури: патріархальної, підданської і культури участі. Однак ідеальних типів політичної орієнтації в чистому вигляді на практиці не існує, вони співіснують і доповнюють одна одну [17].

Поряд із згаданими поняттями виділяють також термін “демократія спільнот” (Consociational democracy), або, за А. Лейпхартом, “демократія співучасті” [8]. Цей спосіб політичної діяльності ґрунтується на поєднанні таких орієнтацій, як автономія і партнерство, взаємне ветовання і компроміс, пропорційність і пріоритетність [2].

Як зазначає Г. Екстейн, політична культура співіснує з більш загальною культурою і, найімовірніше, ґрунтується на ній. Тут можна виділити дві найбільш важливі складові: перша – це високий рівень соціальної довіри і відповідальності, друга – те, що можна назвати “громадянськістю”, тобто прагнення учасників соціального процесу діяти спільними зусиллями багатьох рівних учасників, а не за допомогою ієрархічних взаємин. Це знаходить підтвердження і в інших ідеях дослідника, зокрема в думці, що політична культура спирається на широку мережу суспільних об’єднань та асоціацій. Звідси випливає, що політична культура передбачає масове визнання суспільством демократичних політичних цінностей, а також упровадження в політичне життя діяльності різноманітних політичних структур, принципів політичного плюралізму й толерантності [20].

З вищевикладеного можна зробити висновок, що для ефективного та продуктивного функціонування суспільства в ньому має панувати політична культура певного типу. Її можна охарактеризувати як демократичну, оскільки головним джерелом влади є спільноти, які утворюють цей соціум. Звідси випливає, що політична культура суспільства являє собою набір політичних культур кожного учасника цієї спільноти. У нашому дослідженні увагу було зосереджено на вивченні рівня прояву

психологічних рис, які безпосередньо впливають на становлення політичної культури. У нашому розумінні політична культура – це певний рівень усвідомлення політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, можливості для особистості активно долучатися до суспільно-політичних процесів. Отже, у понятті “політична культура” можемо виділити такі психологічні компоненти:

- уявлення особистості про політику,
- політичні цінності особистості,
- мотиви особистості до участі в політичній взаємодії,
- політичні символи, які поділяє особистість,
- політична поведінка особистості.

Пізнавальний компонент поєднує в собі знання і розуміння особистістю політичних проблем суспільства; структури, функцій та діяльності соціально-політичних інститутів; механізмів політичної влади, прийняття політичних рішень та їх реалізації; власного місця в політичній системі суспільства. У цілому когнітивний компонент відображає рівень політичної компетентності особистості, її політичний інтелект. Таким чином формуються різні моделі сприйняття політики [11].

Говорячи про вивчення політичних цінностей особистості, найдоречніше вживати термін “ціннісні орієнтації” як психологічні освіти в структурі особистості, які є результатом усвідомлення людиною своїх політичних цінностей. Ціннісні орієнтації складають ієрархічну систему й існують у структурі особистості тільки як її елементи. На переконання М. С. Янецького, неможливо уявити собі орієнтацію особистості на ту чи іншу цінність як якесь ізольоване утворення, що не враховує її пріоритетність, суб’єктивну важливість щодо інших цінностей, тобто поза системою [16].

Якщо говорити про вивчення політичних цінностей особистості, то найдоречніше використовувати поняття “ціннісні орієнтації”, які є результатом усвідомлення людиною своїх політичних цінностей. М. С. Яницький наголошує, що це відображення у свідомості людини важливих для неї життєвих настановлень та орієнтирів. Дослідник також зазначає, що неможливо уявити собі орієнтацію особистості на ту чи іншу цінність як якесь ізольоване утворення, що не враховує її пріоритетність, суб’єктивну важливість щодо інших цінностей, тобто не включене в загальну ціннісну систему особистості [16].

Політичні ціннісні орієнтації відображають, на нашу думку, найважливіші для особи життєві цілі в політичному середовищі. Вони становлять ієрархічну систему, що існує в структурі особистості невіддільно від інших її структурних компонентів.

П. Кларк і Дж. Вілсон вважають участь у політичних чи інших організаціях результатом дії трьох типів мотивів: матеріальних (включаючи матеріальні вигоди, які мають грошову вартість, можуть бути переведені в цінність або які сприймаються як нагороди); солідарних (нагороди, які випливають із самого акту участі, створюють можливість для спілкування, щоб здобути соціальний престиж, проявити почуття соціальної ідентифікації, наприклад партійності); цілеспрямованих (участь у досягненні поставлених цілей, які не дають особистісної вигоди, проте відіграють важливу роль у суспільстві) [19].

Що ж до символів, то вони постають цементувальним елементом будь-якої політичної системи і є основою політичної культури [13]. Засвоюючи, використовуючи та розвиваючи процес взаємодії, людина потрапляє під вплив тієї чи іншої символіки. На різних рівнях такий вплив мають, відповідно, символіка універсальна, соціетальна, міжособова, індивідуальна, ситуаційна [4].

Політичну поведінку характеризують рівнем сформованості умінь розв'язувати проблеми щодо захисту власних та громадських інтересів; здатністю оцінювати політичну ситуацію та наслідки власних дій у політичному середовищі; спроможністю цілеспрямовано впливати на політичне середовище [7]. Відтак хотіли б звернути увагу на початок активного дослідження таких аспектів участі, як політична поведінка окремих соціальних груп молоді, характер, форми, механізм та ефективність суспільно-політичної участі молодих громадян на різних суспільно-політичних рівнях [18; 21]. Враховуючи особливості молодіжної свідомості, яка відрізняється лабільністю і нестійкістю політичних інтересів, участь молодих людей у політиці доцільно розглядати залежно від умов здійснення ними самостійного політичного вибору та усвідомленої політичної поведінки [7].

Ми поставили перед собою завдання дослідити рівень прояву компонентів політичної культури української молоді та з'ясувати особливості їх становлення саме в молодих осіб. Для цього було проведено *емпіричне дослідження*, яке включало декілька етапів.

На *попередньому* етапі шляхом аналізу психодіагностичної літератури було дібрано діагностичний інструментарій, а також підбрано та апробовано психодіагностичні методики, що оптимально підходять для дослідження особливостей становлення політичної культури молоді. Відібрані методики було перевірено, щоб остаточно сформувати психологічний інструментарій для дослідження рівня психологічних показників політичної культури.

Респондентам було запропоновано два набори методик для дослідження рівня психологічних характеристик політичної культури. Суть такого поєднання в набори полягає в тому, що певні соціально-

психологічні особливості вимірюються двома схожими методиками, а за результатами дослідження мав бути сформований адекватний для використання варіант. Перший набір методик апробувався у групі чисельністю 67 осіб, а другий – чисельністю 53 особи. Відібрані психодіагностичні методики, на нашу думку, відображають рівень прояву структурних компонентів політичної культури молоді особи.

Інваріантною методикою стала анкета Програми міжнародних соціальних досліджень “Громадянство II” 2014 року (ISSP MODULE 2014; Citizenship II), яку було перекладено українською мовою [22].

Отже, було створено два набори методик.

До першого набору методик увійшли:

- анкета “Громадянство II”;
- методика дослідження основних тенденцій політичної ідентичності [12];
- модуль дослідження цінностей Г. Гофстеде, спрямований на дослідження цінностей особистості [14];
- методика Г. Бієрбраура, спрямована на дослідження політичних настановлень [3];

● методика діагностики мотиваційної структури особистості (за В. Е. Мільман), що досліджує мотиваційну структуру особистості [10];

● опитувальник визначення механізмів політико-ідеологічного самовизначення (опитувальник МПІС) Г. В. Циганенко, спрямований на вивчення механізмів політико-ідеологічного самовизначення (дослідниця виділяє такі механізми: політична конкуренція, політична ідентифікація, домінантна автономізація, владне самоствердження, прагматична раціоналізація, нормативна непоступливість [15]).

До другого набору увійшли:

- анкета “Громадянство II”;
- тест соціальних і політичних позицій (автори – Г. Айзенк, Г. Вільсон), який дає змогу дослідити такі дихотомії: дозволеність-строгість, расизм-антирасизм, релігійність-атеїзм, соціалізм-капіталізм, лібералізм-антилібералізм, реакційність-прогресивність, пацифізм-мілітаризм [1].

Після опитування було проведено статистичний аналіз отриманих даних для формування оптимального набору методик дослідження політичної культури молодих осіб. Із першого набору відібрані: з методики дослідження основних тенденцій політичної ідентичності – політична включеність (-0,6), культурна ідентифікація (-0,706), прагматична автономність (0,746); з методики “Модуль дослідження цінностей” Г. Гофстеде – дистанція влади (-0,293), індивідуалізм (0,307); з методики Г. Бієрбраура – настановлення на політичну активність (0,611), ставлення до чинних політиків (0,581), схильність виправдовувати авторитаризм

(0,624); з методики діагностики мотиваційної структури особистості (за В. Е. Мільман) – життєзабезпечення (0,287), комфорт (0,217), соціальний статус (0,267), загальна активність (0,335), соціальна корисність (-0,276); з опитувальника МПІС Г. В. Циганенко – позиційна конкуренція (0,547), політична ідентифікація (0,48), домінантна автономізація (0,342), владне самоствердження (0,32), прагматична раціоналізація (-0,234). Із другого набору були відібрані шкали “расизм” (0,685), “соціалізм” (-0,489), “лібералізм” (0,306), “реакційність” (0,736) і “пацифізм” (-0,575) Тесту соціальних і політичних позицій (автори – Г. Айзенк, Г. Вільсон). Таким чином ми сформуваємо батарею методик для дослідження показників політичної культури молоді.

Компонент політичної культури “уявлення особистості про політику” ми досліджували за такими шкалами: шкалою “Уявлення про громадянські обов’язки” анкети “Громадянство II”; шкалою “Зацікавленість політикою” анкети “Громадянство II”; шкалою “Уявлення про демократію” анкети “Громадянство II”; шкалою “Прагматична раціоналізація” опитувальника МПІС Г. В. Циганенко; шкалою “Ставлення до чинних політиків” методики політичних настановлень Г. Бієрбраура.

Компонент “мотиви особистості до участі в політичній взаємодії” ми вимірювали за кількома шкалами методик: шкалою “Владне самоствердження” опитувальника МПІС Г. В. Циганенко; шкалами “Життєзабезпечення”, “Комфорт”, “Соціальний статус”, “Загальна активність”, “Соціальна корисність”, методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільман.

Компонент політичної культури “політичні символи, які поділяє особистість”, досліджувався за допомогою Тесту соціальних і політичних позицій Г. Айзенка і Г. Вільсона (шкали “Расизм”, “Соціалізм”, “Реакційність”, “Лібералізм”); шкали “Схильність виправдовувати авторитаризм” методики дослідження політичних настановлень Г. Бієрбраура; шкал “Політична ідентифікація” і “Культурна ідентифікація” методики дослідження основних тенденцій політичної ідентичності.

Наступний психологічний компонент політичної культури – “політичні цінності особистості” – ми досліджували за допомогою модуля дослідження цінностей Г. Хофстеде зі шкалами “Дистанція влади” й “Індивідуалізм”; шкал “Домінантна автономізація” і “Позиційна конкуренція” опитувальника МПІС Г. В. Циганенко; шкал “Толерантність”, “Довіра до соціально-політичних інститутів” анкети “Громадянство II”.

Компонент “політична поведінка особистості” вивчався за допомогою шкал “Прагматична автономність” і “Політична включеність” методики дослідження основних тенденцій політичної ідентичності; шкал “Громадська активність”, “Суб’єктність громадянської діяльності”, “Гро-

мадська включеність”, “Готовність до демонстрацій” анкети “Громадянство II”; шкали “Настановлення на політичну активність” методики дослідження політичних настановлень Г. Бієрбраура.

Наступним етапом нашого дослідження був *констатувальний*, у якому взяло участь 312 молодих осіб, у т.ч. 132 особи (42 %) чоловічої та 180 осіб (58 %) – жіночої статі. Нашою метою відтак було означити психологічні чинники становлення структурних компонентів політичної культури молоді. Для цього ми провели факторний аналіз; використовувалися середні значення, застосовувався метод максимальної правдоподібності для виділення і метод Варимакс із нормалізацією Кайзера для обертання факторів. Міра вибіркової адекватності Кайзера–Мейєра–Олкіна становила 0,503, що при рівні значущості 0,000 можна вважати достатнім рівнем для висновку про значущість результатів. Критерій згоди матриці отриманих факторів становив 0,000, що слід вважати хорошим результатом щодо інтерпретації отриманих даних. На основі аналізу даних отримано дев’ять факторів, які пояснюють 50,9 % дисперсії. У такий спосіб ми виявили *дев’ять чинників становлення політичної культури молоді особи*.

До першого фактору – “мобілізаційна політична активність”, який пояснює 7,9 % дисперсії, увійшли шкали “ставлення до чинних політиків” (0,655) і “настановлення на політичну активність” (0,629) методики дослідження політичних настановлень Г. Бієрбраура і шкала “прагматична автономність” (0,498) методики політичної ідентичності. Цей фактор вказує на особливість політичної активності сучасної молоді: більшість молодих людей схиляється до вимушеної політичної активності почасти під впливом зовнішніх факторів, а не з власної ініціативи. Прикладом тут може бути тимчасове працевлаштування молоді людини в штабі певного політика, ідеологію якого вона може й не поділяти, а керуватися іншими мотивами (приміром, їй пропонують досить просту і необтяжливу роботу, за яку обіцяють гарну матеріальну винагороду). Така позиція молоді видається досить тривожною, адже вона легко може стати підґрунтям для підкupu чи маніпулювання.

Другий фактор – “терпимість у громадській діяльності”, який пояснює 6,9 % дисперсії, утворили шкали “толерантність” (0,658), “громадська включеність” (0,554), “готовність до демонстрацій” (-0,512) анкети “Громадянство II”. Цей фактор свідчить про те, що толерантність разом із залученням до громадянської активності знижує рівень протестних настроїв серед молоді. Це можна пояснити тим, що долучення до громадської активності дає молодій людині відчуття контролю над власним життям та єднання з політиками, які впливають на неї. Така діяльність сприяє розвитку толерантності до інших людей, інших думок, що, без сумніву, знижує градус напруженості в соціумі, особливо серед

молоді, яка дуже часто стає рушієм активних змін у суспільстві. Не менш важливою в становленні громадської залученості молоді є роль толерантності: знаючи про різноманітність позицій, молода особа буде прагнути вислухати нові думки, донести власне бачення ситуації, при цьому не вдаючись до протестних дій.

Третій фактор – “статус політичної включеності”, який пояснює 6,6 % дисперсії, об’єднав такі шкали: “політична включеність” (0,699), “культурна ідентифікація” (0,61) методики політичної ідентичності, “позиційна конкуренція” (0,486) опитувальника визначення механізмів політико-ідеологічного самовизначення Г. В. Циганенко, “соціальний статус” (-0,418) методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільман. Цей фактор звертає увагу на те, що молодь усвідомлює роль конкуренції в політичній активності, розуміє важливість політики та долучення до політичного життя задля становлення нашої країни (про це свідчать шкала “культурної ідентифікації” та досить високі результати проведеного психологічного опитування). Проте політична включеність не гарантує підвищення соціального статусу політично активної молоді. Це можна пояснити тим, що багато хто з політиків вдається до брудних прийомів та маніпуляцій, через що в нашій країні слово “політик” дуже часто є синонімом корупції. Усе це впливає на статус людини, яка має справу з політикою або планує пов’язати своє майбутнє з політичною діяльністю. Таким чином, молодь усвідомлює важливість своєї політичної включеності, проте така діяльність дуже часто пов’язана з небезпекою втрати статусу серед референтної групи.

Четвертий фактор – “уявлення про політику”, який пояснює 5,6 % дисперсії, утворили шкали “уявлення про демократію” (0,536) анкети “Громадянство II”, “соціалізм” (-0,419), “пацифізм” (-0,566) Тесту соціальних і політичних позицій Г. Айзенка і Г. Вільсона. Відповідно до цього фактору сучасна молода особа не пов’язує демократію з мирними акціями, ненасиллям і соціальною політикою. Таку кон’юнктуру можна пояснити воєнними діями, які, на жаль, змушена вести наразі наша країна. Не меншу настороженість викликають шкали, які не увійшли до цього фактору, проте вирізняються стійкою залежністю. До таких, зокрема, можна віднести шкали “включеність у громадське життя” (-0,411), “довіра до соціально-політичних інститутів” (-0,293), “прояви суб’єктності в громадській діяльності” (0,366) анкети “Громадянство II”, “реакційність” (0,36), “расизм” (0,337) Тесту соціальних та політичних позицій Г. Айзенка і Г. Вільсона, “загальна активність” (0,292) методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільман. На основі цих даних можна зробити висновок, що молодь розглядає демократію як можливість проявити себе в активній соціально-політичній діяльності, хоч така активність і поєднується з реакційністю в поглядах. При цьому обер-

нено пропорційний показник довіри до соціально-політичних інститутів свідчить про те, що в політичній картині світу молоді наразі не поєднуються довіра до державних інститутів і демократія. Це наштовхує на думку про важливість політичної просвіти, навчання та поширення демократичних цінностей серед молоді.

До п'ятого фактору – “мотиви громадянської активності”, який пояснює 5,6 % дисперсії, віднесено шкали “громадська активність” (0,592) анкети “Громадянство II”, “життєзабезпечення” (0,566) і “загальна активність” (0,364) методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільман, “лібералізм” (-0,297) Тесту соціальних і політичних позицій Г. Айзенка і Г. Вільсона. Цей фактор засвідчує, що для молоді особи основним мотиватором участі в громадській активності є покращення свого життя та забезпечення для себе кращих умов, більш сприятливого середовища. Також громадська активність постає як мотиватор загальної активності молоді особи, тобто молодь убачає в громадській роботі можливість для прояву своєї енергії та підтвердження спроможності змінювати соціальне середовище. Проте насторожує факт “потрапляння” в цей фактор показника “лібералізм” зі знаком “мінус”. Це говорить певною мірою про нерозуміння молодими людьми особливостей функціонування ліберального демократичного суспільства, що тільки підвищує потребу в просвіті, ознайомлені з основними політичними цінностями та особливостями діяльності політичних інститутів.

До шостого фактору – “усвідомлення себе як громадянина”, який пояснює 5,3 % дисперсії, належать шкали “владне самоствердження” (0,387) і “прагматична раціоналізація” (0,397) опитувальника механізмів політико-ідеологічного самовизначення Г. В. Циганенко, шкала “реакційність” (-0,288) Тесту соціальних і політичних позицій Г. Айзенка і Г. Вільсона, шкали “уявлення про громадянські обов'язки” (0,43) і “зацікавленість у політичному житті” (-0,43) анкети “Громадянство II”. Цей фактор підтверджує, що молодь усвідомлює залежність своєї долі від громадянської активності, розуміє власні громадянські обов'язки та можливість проявляти владні інтереси, проте низький рівень зацікавленості політичним життям переводить “у пасив” погляди молоді особи на громадянську активність. По суті, молода особа знає, що їй потрібно, як їй цього досягти, хто впливає на її життя в політичному середовищі, але низький рівень зацікавленості політикою не дає їй можливості повною мірою проявити себе.

Сьомий фактор, який пояснює 4,6 % дисперсії, – “мотивація взаємодії із соціальними інститутами”. Цей фактор об'єднав такі шкали: “довіра до соціально-політичних інститутів” (0,365) анкети “Громадянство II”, “спілкування” (-0,399), “комфорт” (0,355), “соціальна корисність” (-0,324) методики визначення мотиваційної структури особистості

В. Е. Мільман. Відповідно до цього фактору для молоді людини основним мотиватором взаємодії із соціально-політичними інститутами є покращення свого добробуту. Такий меркантильний підхід, безперечно, підриває будь-яку громадську активність молоді в суспільстві. З огляду на негативну взаємодію в межах цього фактору таких показників, як мотивація до спілкування та мотивація до соціальної корисності, можна зробити висновок, що дуже часто молодь не бачить у чинних соціально-політичних інститутах суспільства джерела соціальної корисності чи царини для прояву своїх альтруїстських мотивів. Отож вона розглядає такі інститути передусім як можливість покращення власного життєвого комфорту, добробуту.

До восьмого фактору – “взаємодія із владою”, який пояснює 4,5 % дисперсії, увійшли шкали “схильність виправдовувати авторитаризм” (-0,524) методики дослідження політичних настановлень Г. Бієрбраура, “расизм” (-0,571) Тесту соціальних і політичних позицій Г. Айзенка і Г. Вільсона, “дистанція влади” (0,582) модуля дослідження цінностей Г. Гофстеде й “домінантна автономізація” (0,387) опитувальника механізмів соціально-політичного самовизначення Г. В. Циганенко. Відповідно до цього фактору молодь сприймає владу як щось доволі близьке і вважає, що може легко на неї впливати. Також особистість має високий рівень самоповаги та відчуття власної результативності в комунікації із владою. Про це також свідчить негативна взаємодія цього фактору з такими показниками, як виправдовування авторитаризму та расизму. Звідси випливає, що в подальшому молодь не буде вибачати владі прояви авторитаризму чи обмеження своїх прав.

Дев'ятий фактор – “політична суб'єктність” – пояснює 4,4 % загальної дисперсії. До нього увійшли шкали “політична ідентифікація” (0,502) опитувальника механізмів соціально-політичного самовизначення Г. В. Циганенко, “прояви суб'єктності в громадській діяльності” (0,489) анкети “Громадянство II”, “індивідуалізм” (0,451) модуля дослідження цінностей Г. Гофстеде. Цей фактор показує, що рівень політичної культури молоді людини залежить і від проявів індивідуальності в її вчинках та судженнях: наскільки самостійно молода особа може осмислити політичні події, настільки усвідомленим буде її політичний вибір.

Виокремлені в процесі дослідження фактори можна об'єднати в три групи: 1) компетентність особистості в політиці (уявлення про політику, політична суб'єктність, усвідомлення себе як громадянина); 2) статус залученості до політичного середовища (статус політичної залученості, мотиви громадянської активності, мотивація взаємодії із соціальними інститутами), 3) громадська активність (мобілізаційна політична активність, терпимість у громадській діяльності, взаємодія із владою). Ці групи відображають основні шляхи становлення структурних компонентів

політичної культури молоді: об'єднання у фактори різних шкал, які ми використовували для дослідження різних структурних компонентів, свідчить про спільну природу виокремлених нами раніше елементів політичної культури, а подібність отриманих факторів – в цілому про спільні вектори взаємодії під час формування політичної культури молоді особи. На основі наявних уявлень про політику і статус політиків у суспільстві, міри залученості молоді особистості до політичного середовища, наявності й усвідомлення нею ресурсів для прояву активності в суспільно-політичних подіях формується певна політична культура молоді. Отже, можна припустити, що вищеназвані три групи факторів формують три чинники становлення політичної культури молоді в Україні.

Висновки. Політична культура – це певний набір рис особистості, які характеризують її ставлення до політичного середовища, знання про нього та мотиви участі в його діяльності. Структуру політичної культури утворюють такі компоненти: політичні цінності особистості, її уявлення про політику, мотиви до участі в політичній взаємодії, політичні символи, які поділяє особистість, її політична поведінка.

Політична культура сучасної молоді формується під впливом трьох чинників: компетентності особистості в політиці (відображає уявлення особистості про політику, способи взаємодії в політичному житті), статусу залученості до політичного середовища (відображає ставлення особистості до політики загалом і своєї ролі в ній зокрема) і громадянської активності (відображає можливості особистості впливати на політичний процес у суспільстві та усвідомлення нею наявності цього ресурсу).

Література

1. *Айзенк Г.* Как измерить личность / Г. Айзенк, Г. Вильсон. – М. : Когито-Центр, 2000. – 129 с.
2. *Артемюв Г. П.* Политическая социология / Г. П. Артемюв. – М. : Логос, 2002. – 280 с.
3. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
4. *Гердер И. Г.* Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука. – 1977. – 703 с.
5. *Гончаров Д. В.* Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Зерцало, 1997. – 383 с.
6. *Кияшко Л. О.* Динаміка когнітивної складової психологічної готовності студентської молоді до політичної участі / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соц. та політ. психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 207–217.

7. *Лейпхарт А.* Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // ПОЛИС Политические исследования. – 1992. – № 1-2. – С. 217–225.
8. *Липинський В. К.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму [Електронний ресурс] / В'ячеслав Казимирович Липинський; Ін-т східноєвроп. дослідж. НАН України. – 1995. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>.
9. Методика исследования политических установок : Приложение Б, п. 22 (авт. – Г. Биербраур) / Г. Биербраур // Социальный капитал: теория и психологические исследования : монография / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : РУДН. – 2009. – С. 242–243.
10. *Мильман В. Э.* Метод изучения мотивационной сферы личности / В. Э. Мильман // Практикум по психодиагностике. Психодиагностика мотивации и саморегуляции. – М., 1990. – С. 23–43.
11. *Найссер У.* Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии / У. Найсер. – М. : Прогресс, 1981. – 232 с.
12. *Скнар О. М.* Особливості політичної ідентичності старшокласників: досвід дослідження / О. М. Скнар // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 90–94.
13. *Татарко А. Н.* Методики измерения культур (Гл. 4): Методика Г. Гофстеда Модуль исследования ценностей – 1994 (4.1.1) // Методы этнической и кросс-культурной психологии: учеб.-метод. пособие / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Высш. шк. экономики, 2011. – С. 63–65.
14. *Фарушкин М. Х.* Политическая культура общества / М. Х. Фарушкин // Социально-политические науки. – 1991. – № 4. – С. 103–112.
15. *Циганенко Г. В.* Питальник вимірювання рівня політико-ідеологічного самовизначення / Г. В. Циганенко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2003. – Т. V. – Ч. 5. – С. 294–298.
16. *Яницкий М. С.* Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
17. *Almond G. A.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton NJ : Princeton University Press, 1963. – 576 p.
18. *Barber B.* Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age / B. Barber. – Berkeley–London–Los Angeles : University of California Press, 1984.
19. *Clark P.* Incentive Systems: A Theory of Organizations / P. Clark, J. Wilson // Administrative Science Quarterly. – 1961. – Is. 6. – № 2. – P. 129–166.
20. *Eckstein H. A.* A Culturalist Theory of Political Change / H. A. Eckstein // American Political Science Review. – 1988. – Is. 82. – № 3. – P. 789–804.
21. *Huntington S. P.* Political Order in Changing Societies / S. P. Huntington. – New Haven, Conn London : Yale University Press, 1968. – 263 p.
22. ISSP Research Group. International Social Survey Programme: Citizenship II – ISSP 2014 [Електронний ресурс] / ISSP Research Group // GESIS Data Archive, Cologne. – 2016. – Режим доступу : [doi:10.4232/1.12590](https://doi.org/10.4232/1.12590).

References

1. Eysenk, H., Wilson, G. (2000). *Kak izmerit lichnost* [How to measure personality]. Moscow: Kogito-Tsentr Publ. (rus).
2. Artemov, G. P. (2002). *Politicheskaya sotsiologiya* [Political Sociology]. Moscow: Logos Publ. (rus).
3. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psikhologhiia vlady* [Interaction psychology of power]. Kyiv: Kyiv Slavonic University (ukr).
4. Herder, Y. G. (1977). *Idei k filosofii istorii chelovechestva* [Ideas for the philosophy of history]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
5. Goncharov, D. V. (1997). *Teoriya politicheskogo uchastiya* [Theory of political participation]. Moscow: Zertsalo Publ. (rus).
6. Kiyashko, L. O. (2013). *Dynamika kohnityvnoi skladovoi psikhologichnoi hotovnosti studentskoi molodi do politychnoi uchasti* [Dynamics of the cognitive component of students' psychological readiness to political participation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psikhologii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 32 (35), 207–217 (ukr).
7. Leypkhart, A. (1992). *Mnogosostavnyye obshchestva I demokraticheskiye rezhimy* [Multipartite societies and democratic regimes]. *Politicheskkiye issledovaniya* [Polis. Political Studies], 1–2, 217–225 (rus).
8. Lypynskiy, V. K. (1927). *Lysty do bratviv-khliborobiv pro ideiu i orhanisatsiiu ukrainskoho monarkhizmu* [Letters to fellow farmers about idea and organization of Ukrainian monarchism], <http://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/3615/file.pdf>.
9. Tataro, A. N., Lebedeva, N. M. *Metodika issledovaniya politicheskikh ustanovok (avtor – Y. Bierbraur): Prilozheniye B, p. 22 (2009).* [Methods of study of political systems (Author – G. Bierbraur): Annex B, p. 22] In *Sotsialnyy kapital: teoriya i psikhologicheskkiye issledovaniya* [Social Capital: Theory and psychological research]. Moscow: Russian University of Friendship of Peoples (rus).
10. Milman, V. E. (1990). *Metod izucheniya motivatsionnoy sfery lichnosti* [The method of studying the motivational sphere of the person]. *Praktikum po psikhodiagnostike. Psikhodiagnostika motivatsii i samoregulyatsii* [Workshop psychodiagnosics. Psycho motivation and self-regulation]. Moscow (rus).
11. Naysser, U. (1981). *Poznaniye i realnost. Smysl i printsipy kognitivnoy psikhologii* [Cognition and Reality. The sense and the principles of cognitive psychology]. Moscow: Progress Publ. (rus).
12. Sknar, O. M. (2004). *Osoblyvosti politychnoi identychnosti starshoklasnykiv: dosvid doslidzhennia* [Features of senior political identity: research experience]. *Sotsialna psikhologhiia* [Social Psychology], 5 (7), 90–94 (ukr).
13. Tataro, A. N., Lebedeva, N. M. (2011). *Metodiki izmereniya kultur (Glava 4): Metodika G. Hofstede “Modul issledovaniya tsennostey – 1994” (p. 4.1.1)* [Measurement techniques cultures (Chapter 4): Methods of G. Hofstede (p. 4.1.1) Values survey Module]. In: *Metody etnicheskoy i kross-kulturnoy psikhologii* [Methods of ethnic and cross-cultural psychology]. Moscow: High School of Economics Publ. (rus).

14. Farukshin, M. Kh. (1991). Politicheskaya kultura obshchestva [Political Culture of society]. *Sotsialno-politicheskiye nauki* [Social and Political Sciences], 4, 103–112 (rus).
15. Tsyhanenko, G. V. (2003). Pytalyk vymiriuвання rivnia polityko-ideolohichnoho samovyznachennia [Questionnaire measuring the level of political and ideological self]. *Problemy zagalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka* [Problems of general and educational psychology. Proceedings of the Institute of Psychology named after H. S. Kostiuk], Vol. 4, H. 5, 294–298 (ukr).
16. Yanitskiy, M. S. (2000). *Tsennostnyye oriyentatsii lichnosti kak dinamicheskaya sistema* [Valuable orientations of the person as a dynamic system]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat Publ. (rus).
17. Almond, G. and Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton NJ: Princeton University Press.
18. Barber, B. (1984). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley–London–Los Angeles: University of California Press.
19. Clark, P. and Wilson, J. (1961). Incentive Systems: A Theory of Organizations. *Administrative Science Quarterly*, Is. 6, no. 2, 129–166.
20. Eckstein, H. A. (1988). A Culturalist Theory of Political Change. *American Political Science Review*, Is. 82, no. 3, 789–804.
21. Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn–London: Yale University Press.
22. ISSP Research Group (2016): International Social Survey Programme: Citizenship II in ISSP 2014. GESIS Data Archive, Cologne. ZA6670. Data file Version 2.0.0, [doi:10.4232/1.12590](https://doi.org/10.4232/1.12590).

Блзова П. И. Структурные компоненты политической культуры молодежи: психологические факторы становления

Освещена проблема становления и трактовки понятия “политическая культура”. Определено, что этот конструкт в психологическом дискурсе более целесообразно исследовать, изучая его составные части, что позволит установить меру включенности личности в политическую среду и её компетенции в ней. Выделены следующие структурные компоненты политической культуры: политические ценности личности, ее представления о политике, мотивы к участию личности в политическом взаимодействии, политические символы, которые разделяет личность, её политическое поведение. Выявлено, что политическая культура современной молодежи формируется под влиянием трех факторов: компетентности личности в политике (отражает представления личности о политике, знания путей взаимодействия в политической жизни), статуса вовлеченности в политическую среду (отражает отношение личности к политике вообще и своей роли в ней в частности) и гражданской активности (отражает возможности личности влиять на политический процесс в обществе и осознание ею наличия этого ресурса).

Ключевые слова: политическая культура, политические ценности, представления о политике, политические символы, политическое поведение, политическая компетентность, гражданская активность.

Blozva P. I. Structural components of the youth political culture: psychological factors of its formation

The article highlights the issue of formation and interpretation of the term “political culture”. The author argues that it is appropriate to investigate this construct in the psychological discourse by studying its components. This will enable determination of the extent of individual involvement in the political environment, and his/her competence in it. The following structural components of the political culture are considered: political values of an individual, his/her conceptions regarding politics, motives of involvement in the political interaction, political symbols shared by individuals, and their political behavior. The political culture of today’s youth is influenced by three factors: 1) individual competence in politics (which reflects his/her conceptions regarding politics, and knowledge of ways to interact in the political sphere); 2) status of involvement in the political environment (which reflects individual attitude to politics in general and his/her role in politics in particular); and 3) civic engagement (which reflects individual opportunities to influence the political process in the society, and his/her awareness of the availability of this resource).

Key words: political culture, political values, conceptions regarding politics, political symbols, political behavior, political competence, political involvement.

ТРАДИЦІЙНА СІМ'Я ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ ФОРМИ СЕКСУАЛЬНО-ШЛЮБНИХ СТОСУНКІВ В УЯВЛЕННЯХ МОЛОДІ

П. Д. Фролов, Ю. П. Фролова, м. Київ

Проаналізовано особливості сприйняття молоддю традиційного шлюбу на тлі нових моделей стосунків чоловіка і жінки. Наведено дані статистики про поширеність нових практик у сфері сімейно-шлюбних і сексуальних відносин. Показано, що укоріненню нових практик у цій сфері сприяють соціально-економічні зміни, а також лібералізація суспільної моралі, ціннісно-сміслові трансформації громадської думки. Констатується неоднозначність оцінювання вченими змін, що відбуваються: одні кажуть про крах традиційної сім'ї і шлюбу, інші – про їх поступову трансформацію. Наведено результати емпіричного (за допомогою техніки репертуарних ґраток) дослідження уявлень студентської молоді про 13 найбільш часто згадуваних у науковій літературі форм сексуально-шлюбних відносин. Представлено виявлений методом тріад список характеристик (дескрипторів), за допомогою яких молоді люди описують та оцінюють ті чи інші сексуально-шлюбні відносини. На основі результатів факторного аналізу побудовано шестипроменеву модель уявлень про традиційні та альтернативні форми сім'ї і сексуально-шлюбних відносин. Показано, що імідж традиційного шлюбу сьогодні однозначно падає; виявлено, які форми сексуально-шлюбних відносин є його найближчими конкурентами.

Ключові слова: форми сексуально-шлюбних відносин, традиційна сім'я, соціальні уявлення, молодь.

Проблема. У сучасному світі форми стосунків між статями досить швидко урізноманітнюються. Усе більше людей вважають за краще не поспішати брати шлюб або й зовсім відмовляються від подружнього життя в його традиційній формі. Підвищується готовність молодих людей у своєму власному житті шукати альтернативні форми його устрою. Проте еволюціонують не тільки форми інтимного життя – трансформується також і ставлення до них. На сьогоднішній день у розвинених суспільствах практично не залишилося зовнішніх обмежень, які могли б стримувати внутрішній тиск людських бажань. Сьогодні практично зникає прив'язаність до одного партнера у зв'язку з труднощами в пошуку іншого. Можливість одного з батьків виростити дитину без допомоги іншого теж уже не є проблемою. Можна контролювати виникнення вагітності і самим визначати, скільки дітей має бути в сім'ї. Побутові проблеми вирішуються сучасною побутовою технікою, розвиненою сферою послуг. Можна не звертати уваги на громадську думку та постулати релігії. У разі розвалу сім'ї спільний бізнес і майно можна розділити. Повної матеріаль-

ної залежності однієї людини від іншої вже немає або ж вона послаблена [5]. Виникнення нових моделей взаємин чоловіка і жінки стає підставкою для того, аби заявити про крах інституту традиційного шлюбу та сім'ї. Чи збережеться традиційний шлюб багато в чому залежить від того, як він виглядатиме на тлі інших форм стосунків між статями.

Мета статті: з'ясувати особливості уявлень молоді щодо традиційного шлюбу порівняно з іншими формами стосунків між статями.

Як уже зазначалося, моделі сім'ї в сучасній Україні з часом урізноманітнюються. Хоч основною формою постійного сексуального партнерства в Україні залишається зареєстрований шлюб, частка людей, що віддають перевагу спільному проживанню без реєстрації шлюбу, зростає. За даними вибіркового соціально-демографічного дослідження “Сім'я і діти” (квітень 2008 р.), близько 10 % осіб дітородного віку (15–49 років), що перебувають у шлюбі, юридично не зареєстрували свої шлюбні відносини, проте серед молоді ця частка ще вища: 31,4 % одружених чоловіків у віці 15–24 років і 18,8 % заміжніх жінок цього віку [1, С. 146]. Згідно з результатами соціологічного дослідження “Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної молоді України за роки незалежності”, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка в листопаді-грудні 2011 р., в Україні збільшується кількість незареєстрованих шлюбів та позашлюбних дітей. Якщо у 1996 р. жили в офіційно незареєстрованому шлюбі 3,2 %, то у 2006 р. – 6,2 %, а у 2011 р. – 8,8 % опитаних. Кількість позашлюбних дітей зросла з 11,2 % у 1990 р. до 21,2 % на кінець 2011 р. Як зауважила голова правління УІСД Ольга Балакірева, це є загальноєвропейською практикою. Так, у ЄС в 1990-му було 17,4% позашлюбних дітей, а зараз – 37,4 %. І це усереднений показник. У Данії, наприклад, 54 % дітей народжуються поза шлюбом. Винятком є хіба що Греція, де цей показник також зріс, але з 2,2 % до 6,6 % [1]. Ця тенденція свідчить про зниження цінності подружжя та поширення “матріархатного” типу сімейних взаємин, за якого не тільки обов'язки, а й відповідальність за сім'ю лягає на жінку. У такій ситуації деякі жінки бачать більше переваг у “самотньому материнстві”, розглядаючи чоловіка в сім'ї як “додатковий тягар”, без якого легше прожити.

Зростає кількість сімей у повторному шлюбі з дітьми від попередніх шлюбів та бездітних. Багато молодих людей перед офіційною реєстрацією обирають пробний (консесуальний) шлюб як випробувальний етап. Чимало людей віком до 25 років, що ніколи не перебували в шлюбі, не налаштовані на подружнє життя взагалі, і це дає змогу прогнозувати можливе зниження загального рівня шлюбності в майбутньому. Нетривалість сімейного життя в багатьох випадках веде до так званих серійних шлюбів. Є люди, які одружувалися три, чотири, п'ять і більше разів, при

цьому жодного разу не переживши вдівства. Найбільш екстремальним можна назвати таке явище, як одностатеві фактичні шлюби [2]. Однак така сучасна форма сім'ї в Україні не поширена: тільки 2 % чоловіків і 1 % жінок визнали, що партнер, з яким їх пов'язують постійні інтимні стосунки, однієї з ними статі [3, с. 122]. Дистанційний і гостьовий шлюби також не типові для України: зі своїм партнером окремо живуть лише 0,3 % тих, хто офіційно перебуває у шлюбі, а тих, хто більшу частину часу живе окремо, іноді разом – усього близько одного відсотка.

Утвердженню нових практик у сфері сімейно-шлюбних та сексуальних стосунків сприяють і лібералізація суспільної моралі, і ціннісно-сміслові трансформації громадської думки. Так, за даними телефонного опитування, проведеного Інститутом Горшеніна у 2010 р., 53,5 % українців позитивно ставляться до дошлюбних статевих відносин. Негативне ставлення до цього явища висловили більше третини респондентів – 38,4 %. Вагалися з відповіддю на це питання 8,1 % опитаних. Велика частина респондентів – 65,6 % – позитивно ставиться до цивільного шлюбу. Негативне ставлення до цього явища висловили 31,9 % респондентів. Не змогли відповісти на це питання 2,5 % опитаних [4].

Процеси модернізації сім'ї пришвидшуються й через соціально-економічні зміни в державі. Зниження рівня життя, викликане зменшенням реальних доходів в умовах затяжної економічної кризи, звуженням їх джерел, зростанням рівня безробіття, відсутністю постійних доходів навіть в умовах повної зайнятості, призвело до падіння народжуваності, скорочення числа шлюбів і збільшення розлучень, поширення ідеалу одинокити сім'ї, невиконання сім'єю своїх функцій, послаблення родинних зв'язків, а також поширення різних девіантних форм сімейної поведінки. Соціально-економічна криза змусила сім'ю піти на численні жертви. Основними стратегіями стали економія в усьому і пошук додаткового заробітку.

Отже, можна констатувати, що модернізаційні процеси в Україні змінили соціальну структуру українського суспільства і зумовили переоцінку традиційних цінностей, зміну орієнтирів, зміну ціннісних орієнтацій і мотивації поведінки людей, у тому числі і в сімейній сфері. Наслідком цього стала трансформація шлюбно-сімейних відносин, їх плюралізація і поширення нових, раніше не типових для українського суспільства, форм шлюбного партнерства. Усе це дає підстави стверджувати, що нетрадиційні форми сім'ї та шлюбних стосунків дедалі успішніше конкурують з традиційно-патріархальною сім'єю.

Поява та поширення альтернативних форм сім'ї та шлюбу оцінюються науковцями неоднозначно. На думку одних, розмови про появу принципово нових форм цих інститутів є скоріше “міфами” засобів масо-

вої інформації і доцільніше говорити про поступову трансформацію сім'ї та шлюбу. Інші наполягають на якісних відмінностях нових форм стосунків і говорять про крах традиційної сім'ї та поступову інституціоналізацію альтернативних форм стосунків.

Традиційні форми сім'ї та шлюбу мають тривалу історію досліджень у психології та соціології, проте дослідження, які стосуються образу традиційної сім'ї, з'явилися лише останнім часом. Зокрема, вивчалися уявлення про майбутню сім'ю, бажаний розподіл ролей у сім'ї, допустимість дошлюбних сексуальних відносин, гендерні та вікові відмінності щодо таких уявлень, аналізувалася психологічна готовність до шлюбу тощо. Окрім традиційної сім'ї, у сучасному науковому дискурсі все частіше обговорюють і так звані альтернативні її форми. Зазвичай ці форми аналізують з погляду їх поширеності, особливостей функціонування тощо. Натомість образи альтернативних форм сексуально-шлюбних стосунків досі не вивчалися. З огляду на це ми вирішили дослідити уявлення молоді про традиційний шлюб та альтернативні форми сексуально-шлюбних стосунків.

Огляд наявної наукової літератури дав змогу виокремити 13 альтернативних форм сексуально-шлюбних стосунків: традиційний шлюб, цивільний шлюб, пробний шлюб, гостьовий шлюб, одностатевий шлюб, полігамний шлюб, асексуальний шлюб, свідомо бездітний шлюб, відкритий шлюб, свінгерство, груповий шлюб, віртуальний шлюб, одинаки.

Щоб з'ясувати перелік характеристик (дескрипторів), за допомогою яких молоді люди описують та оцінюють ті чи ті сексуально-шлюбні стосунки, було використано метод тріад. Для цього кожному із 13 форм сексуально-шлюбних стосунків було виписано на окрему картку. Картки пред'являлися респондентам групами, по три штуки. Респондент мав розкласти їх на дві купки таким чином, щоб дві картки з найбільш схожими між собою стосунками опинилися разом. Після цього його просили назвати характеристики, які послужили підставою для об'єднання стосунків в одну групу, а також назвати характеристики, за якими третя картка відрізнялася від двох інших. Відповіді респондентів під час цього індивідуального інтерв'ю записувалися. Кожне інтерв'ю тривало від 10 до 20 хвилин. Після узагальнення отриманих відповідей було складено список із 21 судження про шлюб і відносини. Наводимо їх нижче:

1. Орієнтує партнерів на тривалі стосунки – Орієнтує партнерів на тимчасові стосунки.
2. Зручний насамперед для егоїстів – Передбачає взаємодопомогу, взаємну відповідальність.
3. Основою стосунків є пристрасть, романтичні почуття – Основою стосунків є тверезий розрахунок та прагматизм.

4. Створює сприятливі умови для якнайповнішого утвердження індивідуальності та самореалізації щонайменше для одного з партнерів – Певним чином обмежує права та свободи партнера (партнерів).

5. Полегшує вирішення побутових (майнових) проблем, а то й зовсім звільняє партнерів від необхідності їх вирішення – Ставить партнерів перед необхідністю вирішувати побутові та матеріально-фінансові проблеми.

6. Почуття та стосунки є життєздатними лише за умови постійного підтримання безпосередніх контактів – Почуття та стосунки не обов'язково потребують наявності поруч реального партнера.

7. Принцип рівноправ'я порушується на користь однієї із сторін – Партнери мають рівні права та обов'язки.

8. Ґрунтується на взаємній довірі – Не потребує довіри одне до одного.

9. Може існувати лише за наявності любові, щирості, взаєморозуміння – Можливий лише за умови певної байдужості одне до одного.

10. Моральний – Аморальний.

11. Набуватиме популярності – Поступово зникне.

12. Загрожує одноманітністю – Дає змогу отримувати максимум нових вражень.

13. Створює передумови для найбільш гармонічних стосунків – Дисгармонізує стосунки, робить їх проблемними, а то й зовсім руйнує.

14. Породжує відчуття нестабільності, умовності, тимчасовості, ризикованості – Надає відчуття спокою, захищеності, завершеності, стабільності.

15. Здатний зробити людину щасливою – Рано чи пізно робить людину нещасною.

16. Прийнятний переважно для чоловіків – Прийнятний переважно для жінок.

17. Унеможлиблює народження та (або) виховання дітей – Сприятливий для народження та (або) виховання дітей.

18. Орієнтований переважно на духовний зв'язок – Перевага надається сексуальній стороні відносин.

19. Дає змогу задовольняти будь-які сексуальні фантазії – Накладає на сексуальні стосунки певні обмеження й табу.

20. Створює велику кількість матеріальних та господарсько-побутових проблем – Дає змогу ефективно вирішувати матеріальні та господарсько-побутові проблеми.

21. За певних умов може мати сенс – Не може бути виправданий з будь-якої точки зору.

Після того як список був готовий, було складено репертуарну гратку. Вона являє собою таблицю, де наведено 13 форм сексуально-шлюбних стосунків та перелік із 21 біполярного судження. Респондентам пропонувалося оцінити ступінь наближеності запропонованих форм стосунків до лівого чи правого полюса кожного із суджень за допомогою семибальної шкали, значення якої варіювали від -3 до $+3$. Заповнення гратки респондентами здійснювалося у формі індивідуального інтерв'ю, яке проводилося на території респондента. Загалом було проведено 49 індивідуальних інтерв'ю. Час заповнення гратки в середньому становив 40- 60 хвилин, адже необхідно було виставити 273 оцінки.

Обробка даних, отриманих за допомогою репертуарних граток, здійснювалася методом факторного аналізу. Перед його початком було проведено їх нормалізацію. Відтак виділилися 6 факторів, які пояснюють понад 93 % дисперсії. Першим, найбільш суб'єктивно значущим, критерієм оцінювання найбільш поширених на сьогодні сімейних та сексуально-шлюбних стосунків є фактор, який ми інтерпретували як ступінь гармонійності – проблемності стосунків. На нього припадає 46,4 % дисперсії. Зміст шкал, які утворили цей фактор, свідчить, що стосунки оцінюються як гармонійні тоді, коли вони ґрунтуються на моральних цінностях, взаємній довірі, любові, щирості і взаєморозумінні, коли вони здатні зробити людину щасливою. Натомість підставами для оцінювання стосунків як проблемних були: спричинення ними великої кількості матеріальних та господарсько-побутових проблем; відчуття нестабільності, умовності, тимчасовості, ризикованості; орієнтація на пошук максимуму нових вражень, байдужість партнерів одне до одного.

Другий фактор пояснює 14,9 % дисперсії і стосується оцінки зорієнтованості стосунків передусім на духовний чи сексуальний їх бік. Ця орієнтація досить тісно пов'язана з репродуктивною функцією стосунків, а також з оцінюванням можливості задовольняти сексуальні фантазії, отримувати нові враження.

Третій фактор був інтерпретований як оцінка ступеня альтруїстичності – егоїстичності стосунків. На нього припадає майже 12 % дисперсії. На одному полюсі цього фактору опинилися такі дескриптори: “орієнтує партнерів на тривалі стосунки”, “постійна підтримка безпосередніх контактів”, “наявність любові, щирості, взаєморозуміння, взаємної довіри”, “взаємодопомога, взаємна відповідальність”, на другому – “зручний насамперед для егоїстів”, “звільняє від необхідності вирішення побутових проблем”, “створює сприятливі умови для якнайповнішого утвердження індивідуальності та самореалізації”.

Оцінка того, чи набуватимуть стосунки популярності, стала четвертим критерієм. За його допомогою респонденти намагаються спрогнозу-

вати ступінь перспективності, “життєздатності” як традиційних, так і альтернативних форм сім’ї та сексуально-шлюбних стосунків. Назву цьому фактору, що пояснює 8,4 % дисперсії, дала шкала “набуватиме популярності – поступово зникне”. Цікаво, що оцінка життєздатності тих чи тих форм сім’ї та сексуально-шлюбних стосунків виявилася тісно пов’язаною з дотриманням принципу рівноправності партнерів.

П’ятий фактор був інтерпретований як “романтична любов – егоїстичний розрахунок”. На цей фактор припадає 6,4 % дисперсії. За його допомогою здійснюється оцінювання тих засад, на яких ґрунтуються стосунки. Насамперед ідеться про насиченість стосунків пристрастю, романтичними почуттями, любов’ю або ж, навпаки, тверезим розрахунком і прагматизмом, егоїстичним прагненням вирішити власні проблеми за рахунок партнера. Помітно менша суб’єктивна значущість романтичної любові як критерію оцінювання форм сім’ї та сексуально-шлюбних стосунків порівняно з іншими не може не привернути уваги, адже зазвичай поняття “шлюб”, “сім’я” і “любов” пов’язані між собою дуже тісно. На нашу думку, суб’єктивна значущість романтичної любові як оціночного критерію стосунків виявилася відносно невисокою через її протиставлення прагматичному розрахунку. Адже соціологічні опитування свідчать, що матеріальний зиск як основа стосунків заперечується переважно більшістю респондентів. Що ж до любові, то судження, які містили це поняття, з доволі високими факторними навантаженнями увійшли до змісту першого, найбільш суб’єктивно значущого, фактору. Перелік суджень, з яких він складається, свідчить, що для опитаних наявність романтичної любові є лише однією з умов гармонійності стосунків.

Останній, шостий, інтерпретований нами фактор вказує на гендерні розбіжності в оцінках стосунків. За його допомогою опитувані намагаються з’ясувати, для кого передусім прийнятні ті чи ті форми шлюбу, сім’ї, стосунків – для чоловіків або ж для жінок. На цей фактор припадає фактично 5% поясненої дисперсії. Привертає увагу те, що стосунки, прийнятні переважно для чоловіків, асоціюються у респондентів з егоїзмом, бездітністю, можливістю отримувати максимум нових вражень.

Створена в результаті факторного аналізу шестипроменева модель уявлень про традиційні та альтернативні форми сім’ї та сексуально-шлюбних стосунків дала можливість з’ясувати найбільш істотні відмінності між ними. Для цього було вираховано середній бал для кожного з виділених факторів щодо всіх 13 форм стосунків, визначених нами для порівняння.

Найбільш гармонійними респонденти вважають традиційний та цивільний шлюби, найпроблемнішими – свінгерство та відкритий шлюб. Орієнтація на духовні стосунки приписується респондентами асексуаль-

ному та віртуальному шлюбом, сексуальні стосунки вважаються провідними для свінгерів та прихильників відкритих шлюбів.

Зручними насамперед для егоїстів видаються моделі стосунків, що їх вибудовують із своїми партнерами прихильники самотності (одинаки) та віртуальних шлюбів. Найбільш альтруїстичним, таким, що передбачає певне обмеження власних прав і свобод, а також взаємодопомогу, взаємну відповідальність, спільне вирішення різноманітних життєвих проблем, виглядає традиційний шлюб і дещо меншою мірою – цивільний.

Імідж стосунків, що дедалі більше набуватимуть популярності, мають передусім цивільний і пробний шлюби, а от полігамний оцінюється як такий, що з часом має зникнути. Доволі високі шанси з погляду зростання популярності, на думку респондентів, мають свідомо бездітні, одностатеві та відкриті шлюби. Уявлення щодо майбутнього традиційного шлюбу є суперечливо-невизначеними. Проте молодь не виключає, що ця форма має певні шанси для набуття популярності, хоча й не такі великі.

Формою стосунків, в основі яких лежать романтичні почуття, пристрасть, вважають насамперед традиційний шлюб. Помітно поступаються йому за цим параметром цивільний і пробний шлюби. Корисливий розрахунок, егоїстичний прагматизм приписуються насамперед стосункам, що їх будують одинаки, та віртуальним шлюбом.

Прийнятними передусім для чоловіків респонденти найчастіше вважають відкритий, віртуальний, свідомо бездітний шлюби, а також стосунки, що їх будують одинаки. Прийнятним передусім для жінок вважають традиційний шлюб.

Для виявлення форм стосунків, образи яких в уявленнях респондентів є найбільш схожими, було застосовано кластерний аналіз. Аналізувалися 13 форм сімейно-шлюбних стосунків за шістьма виокремленими факторами (рис.).

Найбільш схожими виявилися уявлення молоді про цивільний і пробний шлюби. Традиційний та одностатевий шлюби певною мірою порівнювалися із цивільним та пробним. Свінгерство, відкритий та груповий шлюби увійшли до другої групи; до неї тяжіли й прихильники віртуальних та гостьових шлюбів і ті особи, що свідомо обирають самотність, не відмовляючись при цьому від сексу та можливості мати дітей, а також свідомо бездітні. Уявлення про полігамний та асексуальний шлюби виявилися найбільш відмінними від усіх інших.

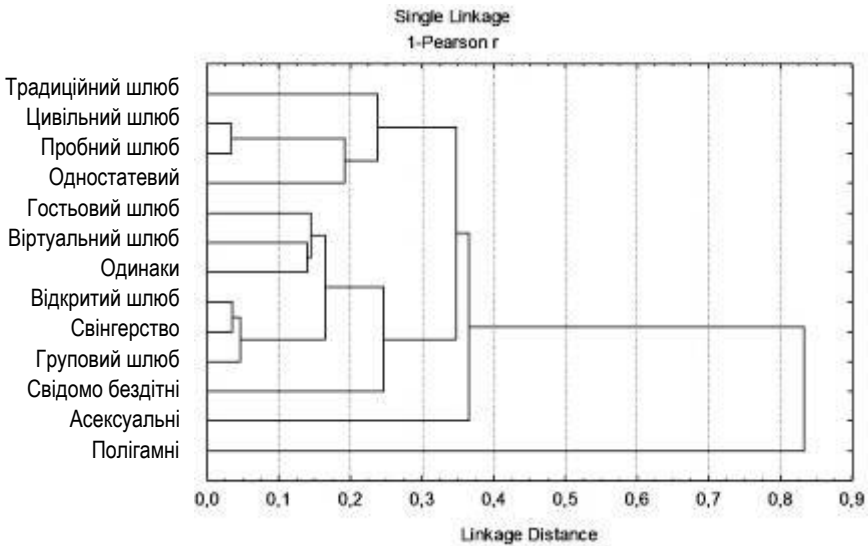

Рис. Ступінь подібності уявлень про основні форми сімейно-шлюбних стосунків за виокремленими факторами

Висновки

1. Пліуралізація форм сімейного життя надає можливість сучасним чоловікам і жінкам обирати в межах доступних варіантів ту модель стосунків, яка найкраще пристосована до їхніх особистих інтересів і прагнень. Індивіди і сім'ї стають усе більш вільними у виборі стилю життя, сценаріїв розвитку власної сім'ї. Разом з тим означена ситуація вибору далеко не завжди є природною та вільною. Соціально-економічні реформи останніх років роблять її значною мірою вимушеною, штучною.

2. Попри те, що традиційний шлюб за більшістю параметрів залишається значно привабливішим за інші форми стосунків між статями, у нього є чимало конкурентів, які випереджають його за цілою низкою важливих для молоді параметрів. Найбільшу конкуренцію традиційному шлюбу створюють цивільний, одностатевий та пробний шлюби, оскільки вони видаються молодим людям досить схожими на нього.

3. Хоча молодь більш оптимістично, ніж дорослі, оцінює шанси традиційного шлюбу щодо збереження популярності, його імідж, однак, однозначно падає.

4. Творення привабливого образу суспільно бажаних форм стосунків (найпоширенішою формою яких і досі лишається традиційний шлюб) має ґрунтуватися на результатах моніторингу громадської думки та ЗМК. Уявлення молоді про шлюб та сім'ю слід розглядати як своєрідну основу вироблення стратегії формування їх іміджу.

Література

1. Каждый пятый украинский ребенок рожден вне брака. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/society/2011/12/16/810013.html>
2. Карцева Л. В. Модель семьи в условиях трансформации российского общества / Л. В. Карцева // Социс. Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 92–100.
3. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : Основа-Принт, 2009. – 248 с.
4. Украинцы – за разврат, но высокоморальный, двуполый и без наркотиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mycityyua.com/news/country/2010/12/24/160908.html>
5. Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні : монографія / Е. М. Лібанова [та ін.] ; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Укр. центр соц. реформ. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

References

1. Kazhdyu pyatyy ukrainiskiy rebenok rozhden vne braka [Every fifth Ukrainian child was born out of wedlock] (2011), <http://podrobnosti.ua/society/2011/12/16/810013.html>
2. Kartseva, L. V. (2003). Model sem'i v usloviyakh transformatsii rossiyskogo obshchestva [Family model in the conditions of the Russian society transformation]. *Sotsis. Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Socis. Sociological studies], 7, 92–100 (rus).
3. *Simya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku* [Family and family relations in Ukraine: modert state and trends of development] (2009). Kyiv: Osnova-Print (ukr).
4. Ukraintsy – za razvrat, no vysokomoralnyy, dvupolye i bez narkotikov [The Ukrainians choose lechery but high moral lechery, bisexuality and no drugs] (2010), <http://mycityyua.com/news/country/2010/12/24/160908.html>
5. Libanova, E. M. and other. *Shliub, simia ta ditorodni orientatsii v Ukraini* [Marriage, family and reproductive orientations] (2008). Kyiv: ADEF-Ukraine (ukr).

Фролов П. Д., Фролова Ю. П. Традиционная семья и альтернативные формы сексуально-брачных отношений в представлениях молодежи

Проанализированы особенности восприятия молодежью традиционного брака на фоне новых моделей взаимоотношений мужчины и женщины. Приведены данные статистики о распространенности новых практик в сфере семейно-брачных и сексуальных отношений. Показано, что укоренению новых практик в этой сфере способствуют социально-экономические изменения, а также либерализация

зация общественной морали, ценностно-смысловые трансформации общественного мнения. Констатируется неоднозначность оценивания учеными происходящих изменений: одни говорят о крахе традиционной семьи и брака, другие – об их постепенной трансформации. Приведены результаты эмпирического (с помощью техники репертуарных решеток) исследования представлений студенческой молодежи о 13 наиболее часто упоминаемых в научной литературе формах сексуально-брачных отношений. Представлен выявленный методом триад список характеристик (дескрипторов), с помощью которых молодые люди описывают и оценивают те или иные сексуально-брачные отношения. На основе результатов факторного анализа построена шестилучевая модель представлений о традиционных и альтернативных формах семьи и сексуально-брачных отношений. Показано, что имидж традиционного брака сегодня определенно падает; установлено, какие формы сексуально-брачных отношений являются ближайшими конкурентами.

Ключевые слова: формы сексуально-брачных отношений, традиционная семья, социальные представления, молодежь.

Frolov P. D., Frolova Yu. P. Traditional family and alternative forms of sexual and marital relations in youth representations

The article deals with the peculiarities of youth perception of the traditional marriage against new models of male-female relationship. Statistics on the outspread of new practices in family, marital and sexual relations are presented. Anchoring of the new practices in this sphere is attributed to the current social and economic changes, social moral liberation, as well as value and semantic transformations of the public opinion. Ambiguity of scientific views on the present day changes is stated: some scientists speak about the ruin of the traditional family and marriage, others emphasize their gradual transformation. The authors present the outcomes of the empirical study (based on the repertory grid technique) focused on the student representation of the thirteen forms of sexual and marital relations most frequently mentioned in the scientific literature. Application of the triad technique allowed identification of a list of characteristics (descriptors) with the help of which young people describe and evaluate certain types of sexual and marital relations. On the basis of the factor analysis a 6-beam model of the representations of the traditional and the alternative forms of family as well as sexual and marital relations has been constructed. The conclusion is made that the image of the traditional marriage as compared to its closest competitors, identified by the authors as well, is undoubtedly degrading.

Key words: forms of sexual and marital relations, traditional family, social representations, youth.

СІМ'Я, ШЛЮБ, ПАРТНЕРСТВО, БАТЬКІВСТВО В ПОСТМОДЕРНИХ КООРДИНАТАХ

О. Ф. Яцина, м. Ужгород

У теоретичній частині статті аналізуються різні підходи до розуміння понять, якими дослідники пояснюють зміни, що відбуваються в сучасному постнекласичному світі. Зокрема, увага поширюється на опис представлених у цій реальності соціально-психологічних практик як способів особистісного життєконструювання, пов'язаних з власною інтерпретацією соціальності і пошуком власних ідентичностей, як це легітимується постмодерном. Названо причини, що актуалізують аналіз змісту понять "сім'я", "шлюб", "партнерство", "батьківство". Наголошується, що важлива роль у розумінні практик належить габітусу як системі набутих індивідом схем сприймання, оцінювання, діяння, які структурують практики, генерують їх в умови соціальної реальності і в такий спосіб відображаються як реконструкції/конструкції габітусу сім'ї, шлюбу та батьківства. З'ясовано, що габітус змінюється, трансформуючись у конститутивне начало інших практик, які не вписуються в дискурс традиційної сім'ї, шлюбу, батьківства. За сигнал змін габітусу визнається полідискурсивний простір, що виконує функцію смислового поля для конструювання практик і конституювання оновлених ідентичностей. Контент-аналіз емпіричної частини виявив, що в уявленнях респондентів про сім'ю та шлюб представлено здебільшого реконструкції, запропоновані модерном, тоді як партнерство конструюється на інших критеріях соціальної реальності. Так, у побутовому дискурсі уявлення про сім'ю, шлюб, батьківство ґрунтуються на традиційній парадигмі цінностей, де критеріями вибору практик є: любов – офіційні стосунки – довіра – взаєморозуміння – підтримка – діти – щаслива родина. Тоді як практики партнерства конструюються на інших критеріях: рівність – інтимність – секс – симпатія, захопленість – свобода, тобто мають інші принципи організації, відмінні від традиційного структурно-функціонального устрою шлюбу та сім'ї. Робиться висновок про важливість результатів асоціативного емпіричного експерименту, які ілюструють різне розуміння практик повсякденного життя, оскільки називання асоціацій, пов'язаних із сім'єю, шлюбом, батьківством, партнерством, є основою для розрізнення і виділення їх сутності як соціально-психологічних понять.

Ключові слова: практика, постмодерн, габітус, сім'я, шлюб, батьківство, партнерство, ідентичність, трансформація.

Проблема. Перетворення і трансформації торкаються всіх сфер життєдіяльності, тому актуальним вважаємо аналіз змін, які переживають шлюбно-сімейні практики партнерства та батьківства в сучасному постнекласичному світі. В умовах постмодерну увага дослідників поширюється на опис представлених у цій реальності соціально-психологічних прак-

тик як способів особистісного життєконструювання, пов'язаних з власною інтерпретацією соціальності і пошуком власних ідентичностей, як це легітимується постмодерном. Тому важливим аспектом проблемного поля дослідження є аналіз змісту понять “сім'я”, “шлюб”, “партнерство”, “батьківство”, які в дискурсі постмодерну об'єктивно потребують додаткового тлумачення з ряду причин: 1) глобальні суспільні трансформаційні процеси впливають на зміст дискурсів сім'ї, шлюбу та батьківства; 2) змінюються смисли існування сім'ї, шлюбу, батьківства; 3) поліфонія практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства зумовлює практикування різних ідентичностей, дискурсивних за своєю природою; 4) функціонування різних практик сім'ї, шлюбу і батьківства, з одного боку, є ознакою змін усередині сім'ї як соціального інституту, з другого – ознакою їх легітимації.

Те, що в умовах постмодерних трансформацій змінюються смисли конструювання шлюбно-сімейних практик партнерства та батьківства, уможливорюється практикування множинної ідентичності, а також недостатність вивчення цієї проблеми визначили *мету статті*: інтерпретувати поняття “сім'я”, “шлюб”, “партнерство”, “батьківство” в контексті постмодерну.

У традиційному дискурсі сім'ї, що базується на розумінні особистості як суб'єкта шлюбних стосунків, наголошується на зростаючій суб'єктності індивіда в сім'ї, індивідуалізації поведінкових стратегій чоловіків і жінок в умовах спільного проживання. Методологічна доцільність цього зумовлена тим, що категорія “суб'єкт” завжди передбачає активність індивіда в перетворенні буття і відповідає його внутрішньому змісту. У контексті суб'єктного підходу (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Анан'єв, А. В. Брушлинський, А. Л. Журавльов, С. К. Нартова-Бочавер, С. Л. Рубінштейн, А. Р. Тиводар та ін.), що продовжив традиції гуманістичної інтерпретації особистості, увага зосереджується на перетворенні реальності зовнішнього світу відповідно до структури сконструйованих особистісних смислів, які можуть сприяти або перешкоджати інтенції самоактуалізації.

Зміни буття, свого місця в спів-бутті з Іншим завжди пов'язані з практикою, через це суб'єктна позиція щодо світу, обставин свого життя набуває більшої визначеності, що позначається на особистісній ідентичності (Е. Гоффман, Е. Гідденс, У. Джеймс, Е. Еріксон, Ч. Кулі, Дж. Марсія, З. Фройд та ін.) і забезпечує почуття суб'єктивного благополуччя (П. Брікман, Р. Вілсон, Е. Дінер, Д. Майерс, Дж. Лукас, П. Коста і Р. МакКрас, Р. М. Шаміонов та ін.). Згідно з Т. М. Титаренко, практика “як сфера взаємопроникнення соціального та індивідуального є формою життя, традиційним способом поведінки, що виконує регулятивну функ-

цію, синтезує досвід і наочне, актуальне сприймання конкретної життєвої ситуації та сприяє самоідентифікуванню, конституюванню себе” [7, с. 20].

У теорії конструктивістського структуралізму П. Бурдьє поняття практики пов’язується в діалектичну пару “габітус-практика”. За визначенням філософа, габітус – “система міцних набутих схильностей (dispositions), структурованих структур, призначених для функціонування як принципів, що породжують та організують практики” [3, с. 100-101]. На його думку, габітус – це принцип практик, це основа набутих схем поведінки, що визначають правила практик.

Габітус забезпечує відтворення соціальних інститутів: структура інституту вписується у внутрішню структуру індивіда і згодом відтворюється в майбутніх практиках, коментує М. В. Батурчик [1]. Водночас, як зауважує дослідник, габітус вписує індивіда в уже наявні соціальні структури, генеруючи практики й уявлення так, що вони виявляються об’єктивно адаптованими до соціальних стосунків, продуктом котрих вони є. У подальшому система набутих диспозицій втрачає свою колишню визначеність і габітус структурує новий досвід, котрий так само трансформує вихідні ментальні структури.

Отже, габітус, що, з одного боку, як структурована система набутих індивідом схем сприймання, оцінювання, діяння має характер пасивного, заданого і передбачуваного, а з другого – як структурувальна схильність, передбачає активну здатність вносити зміни в об’єктивно існуючі соціальні умови, структурує практики та генерує їх в умови соціальної реальності. У цьому вбачаємо зв’язок та обумовленість індивідуального і соціального: індивідуальних практик, дискурсивних за своєю природою, і зміненої реальності.

Зазначимо, що саме формуванням механізму габітуалізації П. Бергер і Т. Лукман пояснюють виникнення соціальних інститутів. Габітуалізація звільняє індивіда від здійснення вибору в знайомих, типових ситуаціях, спрощуючи їх шляхом стандартизації. У цьому розумінні соціальний інститут – це типізація людського досвіду, що транслює інституціональний дискурс.

Згідно з поглядами П. Бергера і Т. Лукмана, інституціональний світ постає як створена людиною об’єктивна реальність. Інституціональний світ, як і будь-який соціальний інститут, – це об’єктивна людська діяльність [2, с. 101-102]. У даному контексті інститути сприймаються індивідами як історично-об’єктивні беззаперечні факти, яким вони не можуть суперечити. Таким чином, соціальні інститути вже саме фактом свого існування встановлюють певні зразки понять, дій, поведінки. Власне, ілюстрацією цього є дискурс традиційної сім’ї (ДТС), що тлумачиться нами як *конструйований текст, у якому відтворено традиційні патріархальні уявлен-*

ня про смисл стосунків між чоловіком і жінкою, що фокусуються виключно на виконанні ними соціальних ролей, функцій, котрі відповідають приписам подружньої взаємодії як суспільної норми.

Те, що відбувається легітимація дедалі більшої кількості різних соціально-психологічних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, є ознакою змін смислових значень сім'ї, шлюбу і батьківства в буденній свідомості, котрі для самореферентної ідентичності вирізняються мінливістю функцій, структурними зрушеннями, іншим смислом практикування. Самореферентна ідентичність інтерпретується нами як *самореферентне утворення, здатне до самовизначення (вирішує проблему вибору), самоорганізації (структурує смисли, цілі, засоби) і персоналізації (визначає свої стосунки з Іншим/Іншими).*

Огляд джерел ілюструє різні підходи до вивчення означеної проблематики, і це дає змогу констатувати, що в постмодерністському контексті сім'я, шлюб, партнерство, батьківство вже не можуть розглядатися як категорії, які можна точно вивчити і пояснити, обмежуючись якоюсь абсолютною парадигмою. Насправді зазначені поняття, виходячи з постмодерної ідеї множинності й різноманітності, співіснування різнорідних елементів, підлягають лише інтерпретаціям, у яких поєднується поєднуване і непоєднуване: гедонізм і прагматизм, чутливість і раціональність, укоріненість і ризоматичність, гра смислами і бажаннями, традиція і епатаж, реальне і віртуальне, глобальне і локальне, колективне й індивідуальне, публічне і приватне тощо.

Нас цікавлять насамперед не вирішені раніше частини загальної проблеми. Слідом за теоретичною рефлексією класичного, неklasичного чи постнекласичного дискурсів з'являються різні підходи до розуміння досліджуваних явищ. Тому аналізу і тлумаченням, зокрема практик життєконструювання постнекласичної раціональності, притаманна завжди властива цьому контекстові своєрідність. Зміни, що відбуваються в шлюбно-сімейних практиках партнерства та батьківства, закономірно трансформують уявлення про сім'ю, шлюб, партнерство та батьківство, а тому потребують іншого наукового пояснення, що не знайшло ще свого відображення в психології сім'ї.

Розгляд згаданих понять доцільно, на нашу думку, почати з теорії габітусу, запропонованої П. Бурдьє. Габітуси сім'ї, шлюбу та батьківства мають довгу історію і міцні традиції. Енкратичний дискурс формував середовище, яке транслювало типізований досвід стосунків у сім'ї між його членами, закріплюючи у свідомості уявлення про соціальні ролі чоловіків і жінок. Та коли людство було "накрите" потужним трансформаційним потоком, що охопив усі сфери людської життєдіяльності, призвів до економічних перетворень, соціальних, культурних зрушень, коли став іншим модус світобачення, то, вочевидь, почали змінюватися/зміни-

лися/змінюються і габітуси сім'ї, шлюбу та батьківства. Створюючи свою реальність, індивід не сприймає світ як метанарацію, тому соціальні норми вже не обмежують його прагнення до самовираження в доступні і прийнятні для нього способи, а ситуація невизначеності, у якій він функціонує, і приваблює, й інтригує, і підштовхує його габітус до структурування нового досвіду, що трансформує вихідні ментальні структури. У такий спосіб габітус може забезпечувати й забезпечує видозмінення соціальної структури в практиках, що розглядаються як результат індивідуальної історії та соціального досвіду. Габітуси як системи набутих диспозицій, структурованих структур як принципів породжують практики, що мають індивідуальний смисл і відображаються на габітусах сім'ї, шлюбу та батьківства у вигляді відтворювальної і перетворювальної поведінки.

Позаяк габітус забезпечує відтворення соціальної структури інституту вписуванням її у внутрішню структуру індивіда і репродукцією його в практиках, то, розвиваючи ідею габітусу, пропонуємо використати поняття “габітус інституту” як категорію для визначення його релевантності щодо габітусу практик. До прикладу: якщо габітус сім'ї та шлюбу в уявленні індивіда сприймається так, як їх тлумачить ДТС, то можемо говорити, що в такому вигляді габітус сім'ї та шлюбу відповідає традиційному структурно-функціональному габітусу інституту сім'ї і є соціальною нормою. Тоді суспільні трансформаційні процеси не торкаються інституту сім'ї, а поняття “сім'я”, “шлюб”, “батьківство” не потребують теоретичного переосмислення. Проте реалії, у яких ми живемо, свідчать про те, що в соціумі змінюється все – навіть ціннісно-сміслові параметри життя, коли стандарти втрачають універсальний смисл, а норми слабшають і нівелюються, коли поруч із невизначеністю поширюються множинні інтерпретації.

Певна річ, габітус простежується в кожній практиці: зіставлення шлюбно-сімейних практик партнерства і батьківства з “нормативним” габітусом сім'ї дає підстави говорити про зміни габітусу. Про його зміни сигналізує полідискурсивний простір, що виконує функцію смислового поля для конструювання практик і конституювання оновлених ідентичностей. Отож габітус стає конститутивним началом інших практик, що не вписуються в ДТС, а відтак і в габітус соціального інституту сім'ї. Виходить, перемини в габітусі ведуть до переосмислення понять “сім'я”, “шлюб” та “батьківство”, що в умовах іншої соціальності набувають різного тлумачення.

Найбільшого поширення набуло розуміння сім'ї як суспільного інституту і водночас малої соціальної групи, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення. У цьому визна-

ченні сім'ї серед її головних ознак, таких як шлюбні зв'язки, родинні стосунки, спільний побут і сімейний бюджет, наголошується на соціальній необхідності створення сім'ї у зв'язку з потребою суспільства у відтворенні населення. Наголошення на прямих родинних стосунках вказує, що умовою створення сім'ї і метою її функціонування має бути продовження роду. Тож якщо в сім'ї немає дітей, вона тільки умовно називається сім'єю, і це означає, що "нормативний" структурно-функціональний остов сім'ї – її габітус – змінився і йдеться про утворення іншого габітусу як конститутивного начала іншої практики.

Намагаючись подолати обмеженість традиційного тлумачення сутності сім'ї й узгоджуючи його зі змістом сучасних практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства, дослідники пропонують різні інтерпретації власне сім'ї. Так, М. Айхлер визначає сім'ю як соціальну групу, до складу якої можуть входити, а можуть не входити дорослі обох статей; можуть входити, а можуть не входити діти; дорослі в складі сім'ї можуть бути подружжям, а можуть не бути одруженими; можуть проживати разом або окремо; можуть мати сексуальні стосунки або не мати таких (див. [4, с. 277]).

Характеризуючи поняття "шлюб", соціологи традиційно визначають його як соціальну форму стосунків між чоловіком і жінкою, що історично змінюється. Завдяки шлюбу суспільство упорядковує і санкціонує їхнє статеve життя і регулює їхні подружні і батьківські права й обов'язки. Вочевидь, наведене визначення вже не може сприйматись однозначно. Шлюб перестає бути безумовною нормою поведінки і ніяк не є нормативним регулятором сексуальних стосунків.

Про те, що шлюб втрачає значення формального інституту як такого, що безпосередньо пов'язаний з контролем над сексуальністю і дітонародженням та підтримується традицією і жорсткими правилами гендерного розподілу праці, пише Е. Гідденс [5, с. 36]. Дослідник вважає, що шлюб перестає бути єдиною сферою самореалізації та ідентифікації для жінок, ба більше того – він уже не є єдиною легітимною формою організації інтимності. Історії людства відомі різні практики шлюбно-сімейних стосунків. Габітус соціального інституту сім'ї трансформується разом з переосмисленням ролей, ідентичностей, які виконують чоловіки і жінки в стосунках.

З позиції інституціональної теорії слід відмітити комплексний характер інституту сім'ї, в якому об'єднані інститути шлюбу, батьківства і спорідненості. Шлюб як соціальний інститут регулює стосунки між чоловіком і жінкою, визначаючи їхні права і обов'язки одне щодо одного і щодо їхніх дітей [6, с. 291-318]. Інститут батьківства впорядковує стосунки між батьками і дітьми по утриманню і вихованню останніх. Батьківство (fatherhood) розглядається перш за все як соціальний інститут із системою

прав, обов'язків, соціальних очікувань, що висувуються до чоловіка як батька і ґрунтуються на культурних нормах, а також структурі і функціях сім'ї. Проте сучасні практики батьківства більш плинні, мінливі і різноманітні за ту діяльність, яка в ДТС пов'язана з відповідальністю батьків за утримання і виховання дітей (fathering).

Аналіз розглянутих джерел дає підстави стверджувати, що наявні в науці визначення понять “сім'я”, “шлюб”, “партнерство”, “батьківство” не повною мірою охоплюють зміни, які відбулися і наразі відбуваються в їхньому змісті. Тому в полідискурсивному просторі постмодерної соціальності тривають дискусії, викликані проблематизацією зазначених понять і численними спробами їх тлумачення.

Беручи до уваги емпіричний зміст дослідження, ми скористалися соціально-психологічними методами якісного вивчення групової та індивідуальної свідомості – асоціативним експериментом та фокус-груповим дослідженням. Метою проведення вільного асоціативного експерименту було конструювання психосемантичних рядів: “шлюб”, “сім'я”, “партнерство” – і відображення в них наявного зв'язку та встановлення нового. У ролі респондентів виступили молоді люди віком від 18 до 30 років та зрілі особи віком від 31 до 58 років. Учасникам дослідження було запропоновано записати по 5-7 слів-асоціацій; при цьому 33 респонденти назвали 227 асоціацій, на основі яких вдалося визначити найбільшу частоту поєднання слів-реакцій зі словами-стимулами, що може означати смислову спільність цих понять у свідомості більшості учасників експерименту. В узагальненій таблиці результатів найбільшу кількість кореляційних зв'язків було виявлено в категорії “стосунки”, “структура” та “функції”.

Домінування слів-реакцій у категорії “стосунки” може означати важливість емоційних стосунків між подружжям/партнерами. Категорія “діти” вказує на те, що сім'я та шлюб у розумінні респондентів включають і батьківство. Розподіл відповідей фокус-групи на запитання “З чого починається сім'я?” підтвердив важливість для її учасників емоційних стосунків та наявності дітей.

Аналіз асоціацій зі словом-стимулом “партнерство” вказує на відмінність смислів конструювання практик партнерства. На основі зв'язків отриманого психосемантичного ряду встановлено, що смислоутворення практик партнерства має різні мотиви: емоційні, раціональні, сексуальні. Емоційний бік утворюють асоціації: підтримка, довіра, любов, дружба; раціональний – взаємодія, рівність, узгодження, свобода. Окремо виділяються асоціації, пов'язані із сексуально-еротичною функцією стосунків, – інтимність, секс. Звертає на себе увагу те, що серед цих асоціацій не отримано жодної асоціації “діти”.

Послуговуючись результатами асоціативного експерименту, розглянуті поняття можемо тлумачити так:

- *Сім'я – практика, учасники якої об'єднані емоційною близькістю, потребою в спільній взаємодії та забезпеченні комфортних умов для формування, розвитку і самоздійснення кожного свого члена.*

- *Шлюб – утворена на засадах довіри і підтримки практика двох емоційно близьких людей, що вважають себе подружжям.*

- *Партнерство – практика об'єднаних емоційною близькістю партнерів, укладена на засадах рівності та свободи.*

Варто відмітити, що виділені на основі вибірки емпіричної частини тлумачення відтворюють уявлення, утворені в межах побутового дискурсу сім'ї, шлюбу, партнерства. Отримані результати асоціативного емпіричного експерименту є ілюстрацією того, що в уявленнях респондентів про сім'ю та шлюб представлено здебільшого реконструкції, запропоновані модерном. Тракткування респондентською групою “практики” будується на вторинних ознаках, що типово для масових повсякденних комунікацій, у яких полідискурсивність досягає максимуму.

Висновки. У результаті теоретичного аналізу було розглянуто різні підходи до розуміння понять, якими дослідники пояснюють зміни, що відбуваються в сучасному постнекласичному світі. Плюральність практик відображається в різних способах особистісного життєконструювання, пов'язаних з власною інтерпретацією соціальності і пошуком власних ідентичностей, як це легітимуються постмодерном. Важлива роль у розумінні практик належить габітусу як системі набутих індивідом схем сприймання, оцінювання, діяння, що структурують практики, генерують їх в умови соціальної реальності і в такий спосіб відображаються як реконструкції/конструкції габітусу сім'ї, шлюбу та батьківства. Зафіксовано, що габітус змінюється, трансформуючись у конститутивне начало інших практик, що не вписуються в дискурс традиційної сім'ї, шлюбу, батьківства.

Контент-аналіз емпіричної частини виявив, що в уявленнях респондентів про сім'ю та шлюб представлено здебільшого реконструкції, запропоновані модерном, тоді як партнерство конструюється на інших критеріях соціальної реальності. Результати асоціативного емпіричного експерименту, що ілюструють різне розуміння практик повсякденного життя, видаються важливими, оскільки називання асоціацій, пов'язаних із сім'єю, шлюбом, батьківством, партнерством, є основою для розрізнення і виділення їх сутності як соціально-психологічних понять.

Література

1. *Батурчик М.* Габітус [Електронний ресурс] / М. Батурчик // *Енциклопедическіе статьи, связанные с творчеством Пьера Бурдьё.* – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/gabitus-enciklopedija-sociologii> (дата обращения: 22.15.2011).

2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
3. Бурдьё П. Практический смысл / Пьер Бурдьё ; пер. с фр.: А. Т. Бибков, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкина, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
4. Васильченко О. М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз : монографія / О. М. Васильченко. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 547 с.
5. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Энтони Гидденс. – М.; СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
6. Социология семьи : учебник / под ред. А. И. Антонова. – М. : Инфра-М, 2005. – 640 с.
7. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.

References

1. Baturchuk, M. V. (2011). *Habitus. Entsiklopedicheskiye stati, svyazannyye s tvorchestvom Pyera Burdye* [Encyclopedia articles connected with Pierre Bourdieu's activities], <http://bourdieu.name/content/gabitus-enciklopedija-sociologii> (downloaded 22 May).
2. Berger, P. and Luckmann, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya* [The Social Construction of Reality]. Moscow: Medium Publ. (rus).
3. Bourdieu, P. (2001). *Prakticheskiy smysl* [The Logic of Practice]. Translation from French A. T. Bibkov, K. D. Voznesenskaya, S. N. Zenkina, N. A. Shmatko. St. Petersburg: Aleteya Publ. (rus).
4. Vasylenko, O. M. (2013). *Reproduktyvna povedinka osobystosti. Sotsialno-psykholohichni analiz* [Reproductive behavior of an individual. Socio-psychological analysis]. Luhansk: Noulidzh Publ. (ukr).
5. Giddens, A. (2004). *Transformatsiya intimnosti. Seksualnost, lyubov i erotizm v sovremennykh obshchestvakh* [Transformation of intimacy. Sexuality, love and eroticism in modern societies]. Moscow; St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
6. Antonov, A. I. (2005). *Sotsiologiya semyi* [Sociology of family]. Moscow: Infra-M Publ. (rus).
7. Tytarenko, T. M., Kochubeinyk, O. M. and Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykhologichni praktyky konstruiuvannya zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti* [Psychological practices of life construction in the conditions of postmodern sociality]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

Яцина О. Ф. Семья, брак, партнерство, отцовство в постмодерных координатах

В теоретической части статьи анализируются различные подходы к пониманию понятий, которыми исследователи объясняют изменения, происходящие в современном постнеклассическом мире. В частности, внимание распространяется на описание представленных в этой реальности социально-психологических практик как способов личного жизнеконструирования, связанных с собственной интерпретацией социальности и поиском собственных идентичностей, как это легитимируется постмодерном. Названы причины, актуализирующие анализ содержания понятий “семья”, “брак”, “партнерство”, “отцовство”. Отмечается, что важная роль в понимании практик принадлежит габитусу как системе приобретенных индивидом схем восприятия, оценки, действия, которые структурируют практики, генерируют их в условия социальной реальности и таким образом отражаются как реконструкции/конструкции габитуса семьи, брака и отцовства. Установлено, что габитус изменяется, трансформируясь в конститутивное начало других практик, которые не вписываются в дискурс традиционной семьи, брака, отцовства. Как сигнал изменений габитуса определяется полидискурсивное пространство, выполняющее функцию смыслового поля для конструирования практик и конституирования обновленных идентичностей. В результате контент-анализа эмпирической части определено, что в представлениях респондентов о семье и браке представлены в основном реконструкции, предложенные модерном, тогда как партнерство конструируется на других критериях социальной реальности. Так, в бытовом дискурсе представления о семье, браке, отцовство основываются на традиционной парадигме ценностей, где критериями выбора практик являются: любовь – официальные отношения – доверие – взаимопонимание – поддержка – дети – счастливая семья. Тогда как практики партнерства конструируются на других условиях: равенство – интимность – секс – симпатия, увлеченность – свобода, то есть имеют другие принципы организации, отличные от традиционного структурно-функционального устройства брака и семьи. Делается вывод о важности результатов ассоциативного эмпирического опыта, которые иллюстрируют разное понимание практик повседневной жизни, поскольку название ассоциаций, связанных с семьей, браком, отцовством, партнерством, является основой для различения и выделения их сущности как социально-психологических понятий.

Ключевые слова: практика, постмодерн, габитус, семья, брак, отцовство, партнерство, идентичность, трансформация.

Yatsyna O. F. Family, marriage, partnership, and parenthood in the coordinates of postmodernity

The theoretical part of the article deals with the analysis of different approaches to understanding of the concepts by which researchers explain the changes taking place in today's postnonclassical world. In particular, their attention is extended to the description of social and psychological practices existing in this reality as means of personal life construction related to personal interpretation of sociality and search for personal identities as legitimized by postmodernity. Therefore, reasons actualizing the analysis of the concepts of family, marriage, partnership, and parenthood are considered. It is noted that an important role in understanding of practices belongs to habitus (habit)

as a system of schemes of perception, evaluation, and actions acquired by an individual, which structure practices, generate them in the conditions of social reality, and thus appear as the reconstruction/construction of the family, marriage and parenthood habitus (habit). It is proved that habitus transforms turning into a constitutive principle of the practices that do not fit the discourse of the traditional family, marriage, and parenthood. The multidiscourse space performing the semantic field function for the practice design and the updated identity constitution becomes a signal of habitus (habit) changes. Content analysis of the empirical part shows that the respondent representations of family and marriage contain mostly the reconstructions put forward by the modernity, whereas partnership is constructed on the basis of other social reality criteria. Thus, representations of family, marriage, and parenthood in the everyday discourse are based on the traditional value paradigm characterized by the following criteria for the choice of practices: love – formal relations – trust – mutual understanding – support – children – happy family. Partnership practices are constructed according to different criteria: equity – intimacy – sex – sympathy, fondness – freedom, i. e. their organization principles are different from the traditional structural and functional organization of marriage and family.

Key words: practice, postmodernity, habitus, family, marriage, parenthood, partnership, identity, transformation.

НАШІ АВТОРИ

Бачурін Ілля Олександрович

аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бевз Галина Михайлівна

доктор психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Блозва Павло Ігорович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Богданов Сергій Олександрович

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології та педагогіки факультету соціальних наук та соціальних технологій Національного університету “Києво-Могилянська академія”, керівник Центру психічного здоров’я та психосоціального супроводу Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Бондаренко Наталія Борисівна

магістр соціальної роботи, психолого-медико-педагогічний консультант, старший викладач кафедри “Школа соціальної роботи імені професора Володимира Полтавця” Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Воронова Вілена Володимирівна

Генеральний директор брендингового агентства “BRANDING & CONSULTING VVV”

Гірник Андрій Миколайович

кандидат філософських наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська Академія”

Головченко Дарина Ігорівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбанюк Олег Станіславович, доктор психологічних наук, професор Зеленогурського університету, завідувач лабораторії методології психологічних досліджень Інституту психології Зеленогурського університету, науковий працівник Люблінського Католицького університету Іоанна Павла II (Польща)

Губеладзе Ірина Гурамівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Зливков Валерій Лаврентійович

кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Корчовий Віктор Валерійович

головний фахівець сектора з питань запобігання та виявлення корупції Управління ДСНС України в Чернігівській області, здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Курапов Антон Олександрович

аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кухарук Ольга Юрївна

молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Куц Олена Василівна

студентка Львівського національного університету імені Івана Франка

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мельник Олена Вікторівна

психотерапевт КЗ “Черкаський обласний госпіталь ветеранів війни Черкаської обласної ради”, здобувач Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Османова Аліме Маметівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Київського міжнародного університету

Пазьоха Віолетта Леонідівна

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Паскевська Юлія Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Запорізького національного університету, начальник відділу доуніверситетської підготовки, профорієнтації та працевлаштування Запорізького національного університету, голова правління Громадської організації “Асоціація фахівців психологічної допомоги”

Петрунко Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка

Плошинська Анжела Анатоліївна

викладач кафедри фізичної культури та спорту Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Рафіков Олександр Римович

аспірант кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка

Савінов Володимир Вікторович

молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Смоліцький Андрій Валерійович

керівник танцювального салону “Danzarin”, здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Соловійова Вікторія Вікторівна

практичний психолог вищої категорії, методист психологічної служби відділу освіти Покровської міської ради Донецької області

Суська Ольга Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри зв'язків із громадськістю факультету соціальних наук та соціальних технологій Національного університету “Києво-Могилянська Академія”

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Фролова Юлія Павлівна

магістр психології

Циганенко Галина Валентинівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Яровий Дмитро Олександрович

начальник відділу координації міжнародних заходів, комунікацій та аналітичної роботи Міністерства фінансів України, аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Яцина Олена Федорівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології Ужгородського національного університету, здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: СЦЕНАРІЇ ТА ВИМІРИ

<i>Васютинський В. О.</i> Психологічні аспекти ціннісного порозуміння українців в умовах воєнного конфлікту.....	3
<i>Губеладзе І. Г.</i> Психологічні особливості підтримання родинної взаємодії в умовах воєнного конфлікту	15
<i>Циганенко Г. В., Кухарук О. Ю.</i> Соціально-психологічне осмислення конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії	24
<i>Богданов С. О., Гірник А. М., Лазоренко Б. П., Савінов В. В., Соловійова В. В.</i> Соціально-психологічні чинники порушення стресостійкості дітей, що проживають у буферній зоні воєнного конфлікту на сході України.....	40
<i>Вінков В. Ю.</i> Адаптаційний потенціал трансформації соціального капіталу спільноти в умовах воєнного конфлікту.....	52
<i>Мяленко В. В.</i> Особливості ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб	61
<i>Головченко Д. І.</i> Соціально-психологічні передумови стану психологічного благополуччя у внутрішньо переміщених осіб в Україні	75
<i>Ларіна Т. О.</i> Особистісні ресурси запобігання руйнівним наслідкам травматизації	89
<i>Бондаренко Н. Б.</i> Психологічна модель соціальної підтримки осіб з проблемами психічного здоров'я в групах самопомоги	101
<i>Мельник О. В.</i> Вікові особливості життєстійкості учасників АТО	114

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПСИХОТЕХНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

<i>Суська О. О.</i> Нові медійні практики як фактор формування особистості	122
<i>Яровий Д. О.</i> Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа	133
<i>Воронова В. В.</i> Проблеми деперсоналізації та дегуманізації сучасних засобів брендингу і реклами: психологічний аналіз ..	143
<i>Горбанюк О. С., Бевз Г. М., Паскевська Ю. А., Куц О. В.</i> Структура іміджу політичних партій в Україні і його вимірювання	154

<i>Смотріцький А. В.</i> Особливості діагностики соціальної дистанції в контексті вивчення соціально-психологічної адаптації мігрантів	172
<i>Зликов В. Л.</i> Автентичне лідерство в контексті сучасної соціально-політичної ситуації	184
<i>Османова А. М.</i> Етнічна свідомість кримських татар в умовах кризового періоду	193
<i>Бачурін І. О., Курапов А. О.</i> Соціально-психологічні детермінанти міжетнічних конфліктів	203

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

<i>Петрунько О. В., Рафіков О. Р.</i> Імплицитна модель соціального оптимізму у свідомості студентів: досвід емпіричної реконструкції	213
<i>Корчовий В. В.</i> Вектори впливу соціальної ідентифікації на розвиток громадянської суб'єктності особистості: програма емпіричного дослідження	227
<i>Пазьоха В. Л.</i> Самозайнятість молоді в сучасному світі: постановка проблеми	237
<i>Площинська А. А.</i> Фізична активність особистості в інформаційному суспільстві: психологічні аспекти державної політики регуляції	244
<i>Блозва П. І.</i> Структурні компоненти політичної культури молоді: психологічні чинники становлення	253
<i>Фролов П. Д., Фролова Ю. П.</i> Традиційна сім'я та альтернативні форми сексуально-шлюбних стосунків в уявленнях молоді	268
<i>Яцина О. Ф.</i> Сім'я, шлюб, партнерство, батьківство в постмодерних координатах	279
НАШІ АВТОРИ	290

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ: СЦЕНАРИИ И ИЗМЕРЕНИЯ

<i>Васютинский В. А.</i> Психологические аспекты достижения ценностного взаимопонимания украинцев в условиях военного конфликта.....	3
<i>Губеладзе И. Г.</i> Психологические особенности поддержания семейного взаимодействия в условиях военного конфликта.....	15
<i>Цыганенко Г. В., Кухарук О. Ю.</i> Социально-психологическое осмысление конфликтов между гражданскими и военными в процессе группового взаимодействия.....	24
<i>Богданов С. О., Гирнык А. Н., Лазоренко Б. П., Савинов В. В., Соловьева В. В.</i> Социально-психологические факторы нарушения стрессоустойчивости детей, проживающих в буферной зоне военного конфликта на востоке Украины.....	40
<i>Винков В. Ю.</i> Адаптационный потенциал трансформации социального капитала сообщества в условиях военного конфликта.....	52
<i>Мяленко В. В.</i> Психологические особенности отношения украинцев к внутренне перемещенным лицам	61
<i>Головченко Д. И.</i> Социально-психологические предпосылки состояния психологического благополучия у внутренне перемещенных лиц в Украине	75
<i>Ларина Т. А.</i> Личностные ресурсы предотвращения разрушительных последствий травматизации.....	89
<i>Бондаренко Н. Б.</i> Психологическая модель социальной поддержки лиц с проблемами психического здоровья в группах самопомощи.....	101
<i>Мельник Е. В.</i> Возрастные особенности жизнестойкости участников АТО.....	114

ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОММУНИКАЦИИ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ПСИХОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ

<i>Сусская О. А.</i> Новые медийные практики как фактор формирования личности.....	122
<i>Яровой Д. А.</i> Особенности групповой поляризации в дискурсе социальных медиа.....	133

<i>Воронова В. В.</i> Проблемы деперсонализации и дегуманизации современных средств брендинга и рекламы: психологический анализ.....	143
<i>Горбанюк О. С., Бевз Г. М., Паскевская Ю. А., Куц Е. В.</i> Структура имиджа политических партий в Украине и его измерение.....	154
<i>Смотрицкий А. В.</i> Особенности диагностики социальной дистанции в контексте изучения социально-психологической адаптации мигрантов	172
<i>Злишков В. Л.</i> Аутентичное лидерство в контексте современной социально-политической ситуации.....	184
<i>Османова А. М.</i> Этническое сознание крымских татар в условиях кризисного периода.....	193
<i>Бачурин И. А., Курапов А. А.</i> Социально-психологические детерминанты межэтнических конфликтов	203

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Петрунько О. В., Рафиков А. Р.</i> ИмPLICITная модель социального оптимизма в сознании студентов: опыт эмпирической реконструкции	213
<i>Корчевой В. В.</i> Векторы влияния социальной идентификации на развитие гражданской субъектности личности: программа эмпирического исследования.....	227
<i>Пазеха В. Л.</i> Самозанятость молодежи в современном мире: постановка проблемы.....	237
<i>Плошинская А. А.</i> Физическая активность личности в информационном обществе: психологические аспекты государственной политики регуляции	244
<i>Блоза П. И.</i> Структурные компоненты политической культуры молодежи: психологические факторы становления	253
<i>Фролов П. Д., Фролова Ю. П.</i> Традиционная семья и альтернативные формы сексуально-брачных отношений в представлениях молодежи	268
<i>Яцина Е. Ф.</i> Семья, брак, партнерство, отцовство в постмодерных координатах.....	279
НАШИ АВТОРЫ.....	290

C O N T E N T S

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN UKRAINE: SCENARIOS AND MEASUREMENT

<i>Vasiutynskyi V. O.</i> Psychological aspects of value rapport among Ukrainians in the conditions of a military conflict	3
<i>Hubeladze I. H.</i> Psychological peculiarities of maintaining a family relationship in conditions of military conflict	15
<i>Tsyhanenko H. V., Kukharuk O. Yu.</i> Socio-psychological interpretation of conflicts between civilians and military men in the course of group interaction	24
<i>Bogdanov S. O., Hirnyk A. M., Lazorenko B. P., Savinov V. V., Solovjova V. V.</i> Socio-psychological factors of stress resilience of children living in the military conflict buffer zone in the east of Ukraine	40
<i>Vinkov V. Yu.</i> Adaptation potential of the community social capital transformation in the conditions of a military conflict	52
<i>Mialenko V. V.</i> Psychological peculiarities of the attitude of Ukrainians to internally displaced persons	61
<i>Holovchenko D. I.</i> Socio-psychological preconditions of the state of psychological well-being of the internally displaced persons in Ukraine	75
<i>Larina T. O.</i> Personal resources of prevention of destructive trauma consequences	89
<i>Bondarenko N. B.</i> Psychological model of social support for individuals with mental health problems in self-help groups	101
<i>Melnyk O. V.</i> Age peculiarities of viability of the ATO participants	114

POLITICAL COMMUNICATION: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL LAWS AND PSYCHOTECHNOLOGICAL MECHANISMS

<i>Susska O. O.</i> New media practices as a factor of personality formation	122
<i>Yaroviyi D. O.</i> Features of group polarization in the discourse of social media	133
<i>Voronova V. V.</i> Depersonalization and dehumanization issues of modern branding and advertising means : psychological analysis	143

<i>Gorbanyuk, O. S., Bevz H. M., Paskevskaya Yu. A., Kuts, O. V.</i> The structure of the image of political parties in Ukraine and its measuring	154
<i>Smotrytskiy A. V.</i> Peculiarities of diagnosing social distance in the context of studying migrant socio-psychological adaptation...	172
<i>Zlyvko V. L.</i> Authentic leadership in the context of current socio-political situation.....	184
<i>Osmanova A. M.</i> Ethnic awareness of the Crimean Tatars in the period of crisis	193
<i>Bachurin I. O., Kurapov A. O.</i> Socio-psychological determinants of interethnic conflicts	203

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL ISSUES OF YOUTH SOCIALIZATION IN THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATION AND EDUCATION REFORM

<i>Petrunko O. V., Rafikov A. R.</i> Model of social optimism in student consciousness: empirical experience of reconstruction	213
<i>Korchovy V. V.</i> Vectors of influence of social identification on individual civic subjectivity development: an empirical research program	227
<i>Pazioha V. L.</i> Youth self-employment in the modern world: problem statement	237
<i>Ploshinska A. A.</i> Physical activity of an individual in the information society: psychological aspects of the state regulation policy.....	244
<i>Blozva P. I.</i> Structural components of the youth political culture: psychological factors of its formation	253
<i>Frolov P. D., Frolova Yu. P.</i> Traditional family and alternative forms of sexual and marital relations in youth representations	268
<i>Yatsyna O. F.</i> Family, marriage, partnership, and parenthood in the coordinates of postmodernity	279
AUTHORS	290

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 4 (18). – 300 с.

Досліджуються психологічні аспекти актуальної суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема питання ціннісного порозуміння українців, їхнього психологічного благополуччя, життєстійкості, пошуку особистісних ресурсів і творення соціального капіталу суспільства в умовах зовнішньої воєнної агресії проти України. Аналізуються психологічні чинники воєнних і міжетнічних конфліктів, особливості етнічної свідомості кримських татар у кризовий період, психологічні механізми соціальної адаптації мігрантів та учасників АТО, ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб. Представлено результати вивчення політично значущих соціальних феноменів: групової поляризації, соціальної ідентифікації і соціальної дистанції, автентичного лідерства, деперсоналізації тощо. Зроблено низку наукових узагальнень результатів емпіричних досліджень, які розкривають динаміку та потенціал розвитку свідомості молоді, а саме досліджень соціального оптимізму, громадянської суб'єктності, політичної та сімейної культури. Значну увагу приділено аналізу медійних практик як чинників формування особистості, дискурсу соціальних медіа.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам, аспірантам і студентам.

Исследуются психологические аспекты актуальной общественно-политической ситуации в стране, в частности вопросы ценностного взаимопонимания украинцев, их психологического благополучия, жизнестойкости, поиска личностных ресурсов и создания социального капитала общества в условиях внешней военной агрессии против Украины. Анализируются причины военных и межэтнических конфликтов, особенности этнического сознания крымских татар в кризисный период, психологические механизмы социальной адаптации мигрантов и участников АТО, отношение украинцев к внутренне перемещенным лицам. Представлены результаты изучения политически значимых социальных феноменов: групповой поляризации, социальной идентификации и социальной дистанции, автентичного лидерства, деперсонализации и т.п. Сделан ряд научных обобщений результатов эмпирических исследований, которые раскрывают динамику и потенциал развития сознания молодежи, а именно исследований социального оптимизма, гражданской субъектности, политической и семейной культуры. Значительное внимание уделено анализу медийных практик как факторов формирования личности, дискурса социальных медиа.

Адресуется ученым, работающим в области политической психологии и смежных науках, преподавателям, аспирантам и студентам.

Psychological aspects of actual societal and political situation in the country are studied, in particular, issues of value mutual understanding among Ukrainians, their psychological well-being, vitality, search of personal resources and creation of social capital in society in conditions of military aggression against Ukraine. Reasons of war and interethnic conflicts are analyzed, as well as peculiarities of ethnic consciousness among Crimean Tatars in the period of crisis, psychological mechanisms of social adaptation of migrants and combatants, attitudes of Ukrainians towards internally displaced persons. Results of politically significant social phenomena research are presented: group polarization, social identification and social distance, authentic leadership, depersonalization, etc. A range of scientific generalizations of results of empirical research findings are done. These research findings reveal dynamics and potential of youth's consciousness development: social optimism, citizenship subjectivity, political and family culture. Special attention is paid to analysis of media practices as factors of personality formation, social media discourse.

The journal is addressed to scientists who work in the field of political psychology and adjacent fields of science, teachers, PhD students and students.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого зособу масової інформації КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Випуск 4 (18)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *С. І. Позняк*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 15.11.2016 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 19,0.

Тираж 300 пр. Зам. № 71.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
